श्रीकृष्णाय नमः।

भावप्रकाशिका।

श्रीमद्भाष्यानुसारिब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

शास्त्रवित्तमश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रकृता।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान्।
श्रीमद्भाष्यानुसारेण सूत्रवृत्तिं ब्रुवेऽधुना ॥ १ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ (१. १. १.)

अस्यारम्भसूत्रत्वादत्राधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयं वक्तव्यम्। शास्त्रप्रवृत्त्यावश्यकत्वहेतुभूता संगतिरपि निरूपणीया। शास्त्रस्य वैधत्वमपि विचारणीयम्। तत्र तावत् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीत' 'साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय' इति वेदाध्ययने त्रयो विधयः।

तेषु भाट्टाः, अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानाङ्गीकारे अदृष्टफलकल्पनापत्तेरर्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थत्वमङ्गीकृत्य, 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीते' त्यादिवाक्येषु द्वितीयानिर्देशेन त्रैवर्णिकानां संस्कार्यत्वावगमात् संस्कारस्य च कार्यान्तरयोग्यतासम्पादनरूपत्वादुपनयनसंस्कृतानां त्रैवर्णिकानां कार्यान्तरापेक्षत्वेन तत्सन्निधिपठितस्याध्ययनस्य चानिर्दिष्टकर्तृकतया कर्त्रपेक्षत्वेन परस्पराकांक्षासन्निधियोग्यत्वैरध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकानां यज्ञरूपकार्यान्तराधिकारनियमार्थत्वान्नियमविधित्वे आधानादिविधयोऽपि त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्तीत्यध्ययनविधिरर्थज्ञानमाक्षिपति, तच्च विचारशास्त्राधीनमिति तस्यापि वैधत्वमित्याहुः।

प्राभाकरास्तु, संमानननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय इत्याचार्यकरणे विहितेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेनोपनयनरूपस्य माणवकसंस्कारस्याचार्यत्वसिद्धिप्रयोजनत्वं लभ्यते, उपनीतो माणवकोपि न तूष्णीं स्थितः संनिधिमात्रेणाचार्यत्वं साधयतीति तद्व्यापारापेक्षायां वाक्यान्तर उपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमेवाध्यापनोपकारकत्वादुपनीतव्यापारतयाध्यवसीयते, ततोध्ययनस्यापि प्रयोजने विचार्यमाणे स्वसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वादर्थज्ञानमेव तथात्वेन निश्चीयते, आचार्यत्वसिद्धिस्त्वध्यापनस्यैव

प्रयोजनम्, अध्यापकसमवेतत्वात्, एवमेतन्मतेप्यर्थज्ञानस्य विध्याक्षिप्तत्वात् तदाक्षिप्तस्य विचारशास्त्रस्य वैधत्वमित्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु, अध्ययनविधिना स्वाध्यायाख्यस्य वेदस्याक्षरग्रहणमात्रं विधीयते, तत्रेतिकर्तव्यताकांक्षायामध्यापनविधिना उपाकरणपूर्वकाध्ययनविधिना चाध्ययनेऽपेक्षितान्यङ्गानि विधीयन्ते, तेनाचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमध्ययनमक्षरराशिग्रहणफलकमित्यवगम्यते, तच्चाध्ययनं विधिवाक्ये कर्मत्वेन बोधितस्य चतुर्वर्गफलस्य स्वाध्यायाख्यस्य वेदस्य संस्काररूपम्, ततश्चोत्सर्जनोत्तरमङ्गाध्ययनस्योक्तत्वात् तैः सह यथाविध्यधीयमानः स्वाध्यायः स्वभावादेवापाततोऽर्थं बोधयति, न तु सामस्त्येनेत्यर्थाक्षिप्तो विचार इति तच्छास्त्रस्यापि वैधत्वमित्याहुः ।

शाङ्करास्तु व्यवहारे वयं भाट्टा इति वदन्तीति तथैव वैधत्वम् । 'विजिज्ञासस्वे'ति विधिकारितं वा । एवं शैवमतेऽप्यर्थाक्षिप्तमेव विचारशास्त्रवैधत्वम् ।

भास्कराचार्यास्तु, स्वाध्यायविधेरर्थज्ञानपर्यवसितत्वेपि तस्य ब्रह्मज्ञानाक्षेपकत्वं न वक्तुं शक्यम्, 'यज्ञेन दानेने'ति, 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्योपायान्तरसापेक्षत्वबोधनात्, 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वाच्च, किन्तु 'श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्यः, स विजिज्ञासितव्य' इत्यादिवेदान्तविधिकारितैव ब्रह्मजिज्ञासेति तेन शास्त्रस्य वैधत्वमित्याहुः ।

माध्वा अप्येवमेवाहुः । भैक्षवेऽप्येवम् ।

सिद्धान्ते तु प्राथमिकमध्ययनमध्यापनविधिरेव प्रयुंक्ते । माणवकोपनयनस्याध्ययनार्थत्वेपि तस्य बालत्वेनाध्ययने स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । तच्च गुरूच्चारणानूच्चारणरूपं वेदाक्षरग्रहणफलकमेव । ततः सत्सङ्गादिवशात् तत्र रुचावुत्पन्नायां वयसा सामर्थ्ये च जातेऽध्येतव्य इति कृत्यप्रत्ययेन तस्यावश्यकता बोध्यते । ततस्तेन स्वाध्यायावर्तने पापापगमे 'ज्ञेयश्चे'ति वाक्येनार्थज्ञानस्याप्यावश्यकता बोध्यते । ततो ज्ञानं साक्षाद्वाक्योक्तमेवेत्याक्षेपलभ्यता वृथैव स्वसूचिभिराद्रियत इति ।

तत्र वैदिकाः प्राचीनपरम्परया गुरुमुखादङ्गैश्चार्थज्ञानस्य सम्भवान्मीमांसाद्वयकरणं वृथैवेत्याशङ्कन्ते । सिद्धान्तस्तु तत्करणं तदा वृथा स्याद्यदि कालेन गुणक्षोभेण चाध्येतॄणां स्वभावभेदो न स्यात् । जाते तु स्वभावभेदे एकादशस्कन्धीयवाक्यैश्चावगते सङ्गादिना सात्त्विकानामपि बुद्धिमान्द्ये भगवान् वेदव्यासो वेदान् विभज्य शिष्यैः शाखाविभागं च कारयित्वा तेषां परमपुरुषार्थसिद्धये स्वयं वेदार्थं बोधयितुमतिकरुणया ब्रह्मविचारशास्त्रं प्रणीतवान् । तदेतत् प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्याये सूचितम् । अतो विरुद्धशास्त्रसम्भेदजन्यबुद्धिदोषाणामङ्गैर्निवृत्त्यसम्भवाद् गुरुमुखादर्थश्रवणेपि कालान्तरे यथा पदादिपाठे वैलक्षण्यदर्शनेन संहितापाठसन्देहः, तदपहारार्थं यथा प्रातिशाख्यरूपा

लक्षणग्रन्था अवश्यमुपयुक्ताः, तथार्थसन्देहनिवृत्त्यर्थं विचारशास्त्रमप्यावश्यकम् । अत एव चरणव्यूहे परिशिष्टे तस्या उपाङ्गेषु गणना । अतो विचारशास्त्रस्यार्थाक्षिप्तं वैधत्वं वा वेदान्तविधिकारितं वास्तु, तत्र नाग्रहः । उपयोगस्तु मन्दमध्यमान् प्रति सन्देहनिवृत्तौ दार्ढ्ये च । उत्तमान् प्रति तु दार्ढ्य एव । एवं पूर्वमीमांसाया अप्युपयोगो बोध्य इति । एवं चात्र शास्त्रावतरणे भगवतो व्यासस्य करुणैव सङ्गतिरिति सिध्यति ।

अत्र पूर्वमीमांसकाः, जैमिनिना धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वादशलक्षण्या यज्ञादिरूपो धर्मो विचारितः, चतुर्लक्षण्या चोपासनालक्षण इति षोडशलक्षण्या सर्वोऽपि धर्मो वेदार्थरूपो निर्विचिकित्सः सिद्धः । नच ब्रह्मज्ञानार्थमुत्तरमीमांसेति वाच्यम् । 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन'मिति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्यापि धर्मत्वे निश्चिते तस्यापि विचारितप्रायत्वात् । नच सृष्ट्यादिवाक्यार्थनिर्णयाय तदपेक्षा । तेषामर्थवादरूपत्वात् । मीमांसकमते प्रवाहनित्यत्वोपगमेन जगतः स्वातन्त्र्यात् कर्तुरभावेनोपासनाविषयस्यात्मनः प्रशंसार्थत्वात् । अत एव वाक्यान्तरे तदपवादोऽपि युज्यते । अत एव पूर्वमीमांसयैव गतार्थत्वान्नारम्भणीयोत्तरमीमांसेति प्राहुः ।

तत्रोच्यते । उपासनाया मानसक्रियारूपत्वेन धर्मत्वेपि न ब्रह्मणो धर्मरूपत्वम् । नित्यज्ञानस्वरूपत्वेन चोदनालक्षणक्रियारूपत्वाभावात्, ब्रह्मण एव च सर्ववेदार्थत्वात्, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' 'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे, मां विधत्तेऽभिधत्ते मा'मित्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवाक्येभ्यस्तथा निर्णयात्, किंबहुना वेदे धर्मोऽपि ब्रह्मात्मकत्वेनैव प्रतिपाद्यः, 'धर्मो यस्यां मदात्मक' इतिवाक्यात् । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेश्च । जैमिनिस्त्वेकदेशमादाय पुरःस्फूर्तिकमेवार्थमुक्तवान्, अतो न तन्मीमांसया गतार्थत्वम् । जगत्स्वातन्त्र्यं तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यादिसृष्टिवाक्यविरुद्धत्वादेवोपेक्ष्यम् । नच तेषामर्थवादरूपत्वात्तेषां स्वार्थे प्रामाण्याभावेन तद्विरोधो न दोषायेति वाच्यम् । स्वार्थे तेषामप्रामाण्यस्य प्रतारकत्वप्रसञ्जकतया सर्ववेदप्रामाण्यविघटकतया चासङ्गतत्वात् । अपौरुषेयत्वस्य सर्ववेदसाधारणत्वादेकत्र विसंवादे सर्वत्रैवाविश्वासप्रसङ्गात् । अतो भूतार्थवादत्वेन तेषां स्वार्थे प्रामाण्ये जगतः सकर्तृकत्वसिद्ध्या तत्कर्तृभूतब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थमावश्यकैव तन्मीमांसेति । नच साधनस्य फलशेषत्वात् फलस्य कर्मणैव सिद्धौ किं ब्रह्मज्ञानेनेति वाच्यम् । मोक्षरूपस्य केवलेन कर्मणा सिद्ध्यभावात् । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति श्रुत्या तथा निर्णयात् । नच 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'त्यादिश्रुत्या केवलज्ञानादेव मोक्षोक्तेः किं कर्मणेति वाच्यम् । उक्तश्रुतिविरोधात् । जरामर्याग्निहोत्रादिबोधकश्रुतिविरोधाच्च । ब्रह्मज्ञानवतां वशिष्ठादीनामपि यज्ञकरणश्रवणस्मरणाभ्यां च । पूर्वस्य काण्डस्योत्तरानुपयोगे उत्तरस्य पूर्वानुपयोगे च नैराकांक्ष्येणोभयोरैकशास्त्र्यभङ्गप्रसङ्गाद्, वेदान्तसमाख्याविरोधप्रसङ्गाद्, 'ऋचां मूर्धान'मितिश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च । अतोऽधिकारिविचारेण ज्ञानकर्मसमु-

चयस्यैवावश्यकत्वाद् ब्रह्म सर्वथा जिज्ञास्यमेवेति तदुपयोगितया वेदान्ता अपि विचारणीया इति सिद्धम् ।

तथाचायं सूत्रार्थः । अथशब्दोऽधिकारे । मङ्गलस्य श्रवणमात्रेणैव सिद्धेः । अधिकारोऽत्र प्रारम्भः । अतःशब्दो हेतौ । ब्रह्मण इति शेषषष्ठी । जिज्ञासापदं विचारे रूढम् । 'अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजे'दित्यादिप्रयोगात् । एवञ्च कर्मादिभ्योऽधिकं ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनम्, अतो हेतोर्ब्रह्मज्ञानविषयाया इच्छायाः पूरणाय ब्रह्मविचार आरभ्यत इति । अत्र केचिदथशब्दमानन्तर्ये व्याचक्षते । तन्न युक्तम् । यत्किञ्चिदानन्तर्यस्यार्थादेव सिद्धेरवक्तव्यत्वात् । ब्रह्मणो वेदार्थत्वेनानधीतवेदस्य तत्रानधिकारात् वेदाध्ययनानन्तर्यस्य ब्रह्मपदेनार्थादेव सिद्धिसंभवात् । नापि धर्मविचारानन्तर्यं युक्तम् । हृदयस्याग्रे अवद्यति 'अथ जिह्वाया अथ वक्षस' इतिवत् क्रमनियामकस्याभावेन विपर्ययस्यापि सम्भवात् । नापि पाठाद्वाचाराद्वा व्यवस्था । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । यदि च धर्मस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् तद्विचारोपयुक्तानां श्रुतिलिङ्गादीनां वेदचोदनार्थवादस्मृत्यादिप्रामाण्यस्य ब्रह्मविचारोपयुक्तत्वाच्च धर्मविचारानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्य नियतमिति विभाव्यते, तदापि न वक्तव्यत्वम् । अध्ययनवदावश्यकतयैव प्राप्तत्वात् । तथाच ततोऽप्यधिकाकांक्षा स्यात् । किमनन्तरमिति । नापि नित्यानित्यवस्तुविवेकः ऐहिकामुष्मिकफलभोगविरागः शमादिसाधनसम्पन्मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयानन्तर्यं युक्तम् । शमादीनां पूर्वमप्रस्तुतत्वेन स्वयं शब्दानिर्दिष्टत्वेन च सूत्रकाराविवक्षितत्वात् । पूर्वमीमांसोक्तकर्मतत्फलादिजाघन्यात्मनित्यत्वज्ञानाधीनतया शास्त्रद्वयविचारानन्तरभावित्वेन पूर्वं वक्तुमशक्यत्वात् । तेषां पूर्वभावे विचारवैयर्थ्यापत्तेः । शमादीनां वेदान्तविचारानन्तरभावित्वेन पूर्वं वक्तुमशक्यत्वात्, विचारस्य च तदनन्तरभावित्वेनान्योन्याश्रयादसम्भवापत्तेः । शमादिरहितानामपीदानीन्तनानां निःसन्दिग्धवेदार्थज्ञानोपलब्ध्या प्रत्यक्षविरोधाच्च । तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कार्तार्थ्यात् समाधिनिरतत्वेन प्रवचनासम्भवाच्छास्त्रोच्छेदापत्तेश्च । नापि जातिकृतं गुणकृतं च ब्रह्मविद्यायामधिकारत्रैविध्यं साधनाध्यायानुसारेणात्राङ्गीकर्तुं शक्यम् । विचारब्रह्मविद्ययोरभेदाभावात् । अतो माध्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामपि न विरोधः । अतोऽवश्यापेक्षितानन्तर्यस्य ब्रह्मजिज्ञासापदादेव प्राप्तेरधिकाकांक्षाऽभावाय अथशब्दोऽधिकारार्थ एव युक्तः । शेषषष्ठ्या च ब्रह्मसम्बन्धिनां तज्ज्ञानोपयोगिनां सर्वेषां विचारस्य प्रतिज्ञातत्वादग्रे वक्ष्यमाणेषु पदार्थेषु न कस्याप्यप्रतिज्ञातार्थत्वम् । नचैवं ब्रह्मसम्बन्धिनामेव जिज्ञास्यत्वे ब्रह्मणो गौणत्वमजिज्ञास्यत्वं वा स्यादिति शङ्कनीयम् । शब्दत एव गौणत्वेनार्थतो गौणत्वाभावात् । तत्संबन्धेनैव संबन्धिनां जिज्ञास्यताबोधनात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति निःसन्दिग्धेन स्वरूपलक्षणेन तत्स्वरूपे आसंसारं प्रसिद्धानुभावत्वेन तत्सत्तायां च सन्देहाभावेपि तादृशविवक्षितगुणवैशिष्ट्येन जिज्ञास्यत्वानपायादिति ।

प्रतिज्ञोत्तरं कार्यलक्षणस्य तत्र प्रमाणस्य च सूत्रितत्वेन सूत्रकाराशयस्याप्येवमेव सद्भावावगमाच्च । वेदप्रामाण्यं त्वास्तिकसर्वतन्त्रसिद्धत्वाज्जैमिनिना विशेषतो विचारितत्वाच्च श्रुतिलिङ्गादिवन्न पुनर्विचार्यते। तस्माद् ब्रह्म जिज्ञास्यमिति सिद्धम्। सम्बन्धिनामेव जिज्ञास्यत्वसाधनेन यथाधिकारं ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य भक्तिमार्गीयसर्वात्मभावस्य च साधनतयाभिप्रेतत्वं सूचितं भवति। तथा ब्रह्मजिज्ञासापदेन जिज्ञासुरधिकारी। ब्रह्म ससम्बन्धिकं विषयः। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः। ब्रह्मज्ञानं च फलम्। तस्यापि परप्राप्तिरूपो मोक्षश्च फलमित्यनुबन्धचतुष्टयमप्यत्र सिद्धं वेदितव्यम्॥१॥

इति प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम्।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्॥ २॥ (१. १. २.)

अत्र सर्वेऽपि योगविभागेन शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं भिन्नमभ्युपगच्छन्ति। तन्न युक्तम्। अग्रिमसूत्रेषु साध्यहेतुनिर्देशपूर्वकमेवाधिकरणरचनदर्शनेनात्रापि तथैव युक्तत्वात्। सांख्ये ब्रह्मपदस्य प्रकृतिवाचकत्वाङ्गीकारात् तद्वारणार्थं ब्रह्मणि शास्त्रोक्तकर्तृत्वप्रतिपादनस्यावश्यकत्वाच्च। माध्वाः शैवाश्च जन्माद्यधिकरणं शास्त्रयोनित्वाधिकरणं च भिन्नमङ्गीकुर्वन्ति। तेषामाद्यस्य हेतुशून्यत्वाद् प्रतिपादकाकांक्षिततया द्वितीयस्य च साध्यशून्यत्वात् प्रतिपाद्याकांक्षिततयातिक्लिष्टत्वाद्विवक्षितप्रमेयासाधकत्वं वा क्लेशेन साधकत्वं वा बोध्यम्।

रामानुजाचार्या भास्कराचार्याश्च जन्माद्यधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मतेऽथशब्देन धर्मविचारानन्तर्यस्य ब्रह्मजिज्ञासायां बोधनात् ब्रह्मणो वेदान्तप्रमेयतोपस्थिते, तथाप्यथशब्दस्यानेकार्थत्वेनानन्तर्यस्याप्यनेकविधत्वेन चोपपादनसापेक्षत्वाद् द्रागनुपस्थितिरिति। समन्वयसूत्रस्थसाध्यनिर्देशासङ्गतिरिति च। अत एकसूत्र्यपक्ष एव श्रेयान्।

शङ्कराचार्यमते जन्माद्यधिकरणं दशसूत्रम्। तत्र सूत्रद्वये पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वप्रतिज्ञा। शेषेष्वष्टसु हेतूक्तिरिति। तदप्यसङ्गतम्। द्वितीयसूत्रे शास्त्रयोनिरित्येतावतैव प्रतिज्ञापूर्तौ त्वादित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। समन्वयसूत्रे साध्यनिर्देशविरोधप्रसङ्गाच्च। तस्मादेकसूत्र्याङ्गीकारेणैकाधिकरण्यपक्ष एव युक्त इति।

तथाचायं सूत्रार्थः। जन्म आदिः पूर्वावधिर्येषां भावविकाराणां ते जन्मादयः। सुपां सुलुगिति जसो लुक्। अत्र कुटादिभ्य इतिवदवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। विकारान्तरज्ञानदशायां जन्मनः प्रव्यक्तत्वाभावात्। नच तदसंग्रहापत्तिः। श्रुतत्वेन पूर्वमेव तस्य बुद्धावारोहात्। यद्वा। जन्म आदि यस्य स्थितिभङ्गस्य तज्जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानः। अस्येति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा निर्दिश्यते। अनेकभूतभौतिकदेवतिर्यङ्मनुष्यानेकलोकाद्भुतरचनस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यस्यानेककोटिब्रह्माण्डयुक्तस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं भावविकारादिकं वा यतः। तद् ब्रह्मेति

त्वधिकारबलादेवायाति, न त्वध्याहारः । अथवा । आद्यस्याकाशस्य प्रधानस्य वा जन्म यत इति । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिस्तस्य भावस्तस्मात् । योनिशब्दो निमित्तकारणे रूढः । 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'ति मातृरूपन्वबोधनात् । मातुश्च भर्त्रा- त्वादिति । तथाच शास्त्रोक्तनिमित्तकारणत्वादित्यर्थः । तच्च निमित्तत्वं स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वे पर्यवस्यति ।

शाङ्करास्तु शास्त्रस्य योनिरित्यत्र षष्ठीसमासमङ्गीकृत्य योनिपदे कारणसामान्य- वाचकत्वं चाङ्गीकृत्य सर्वज्ञकल्पसर्वार्थावद्योतिशास्त्रकर्तृत्वाद् ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वं साधयन्ति । तदन्ये न रोचयन्ते । निःश्वासवदबुद्धिपूर्वकमुत्पादने सर्वज्ञताया असम्भवात् । बुद्धिपूर्वं- कमर्थमवलोक्योत्पादने काणादादिशास्त्रानुसरणप्रसङ्गात् । पूर्वकल्पीयानुपूर्व्या एव यथा- वस्थितायाः कथनेपि राजदूतादिवत् सर्वज्ञताया असम्भवादिति । एतेन पुरुषास्वातन्त्र्य- मात्रमेव वेदे अपौरुषेयत्वमिति वदतो वाचस्पतेरपि मतं न सार्वज्ञ्यसाधनक्षममिति बोद्धव्यम् । यत्तु, विमतं ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः, वेदोपादानत्वात्, दीपगतप्रकाशनशक्त्याधारदीपोपादानवह्निवदिति विवरणोक्तमनुमानम्, तदप्यसङ्गतम् । ब्रह्म न वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः । निःश्वासात्मकवेदोपादानत्वात् । अबुद्धि- पूर्वकनिःश्वासोपादानपुरुषवदिति प्रयोगान्तरेण सत्प्रतिपक्षत्वात् ।

अन्ये तु शास्त्रं योनिः कारणं मूलप्रमाणमस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिमङ्गीकुर्वन्ति । तदप्ययुक्तम् । लक्षणाप्रसङ्गात्, स्वारसिकार्थत्यागाच्च ।

विज्ञानेन्द्रभिक्षुस्तु सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिमङ्गीकृत्याह । अत्र शास्त्रादिति वक्तव्ये शास्त्रयोनित्यादिति यदुक्तं तच्छास्त्राविरुद्धानुमानस्मृतियोगिप्रत्यक्षाणां संग्रहायेति ।

तदप्यसङ्गतम् । अत्यन्तापरिदृष्टे अनुमानस्यासाधकत्वात् । तथाहि । जगत् कार्यं सावयवत्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात्, महत्त्वे सति मूर्तत्वाच्च, घटादिवदित्यनुमा- नैर्जगतः कार्यत्वं साधयित्वा, जगत् स्वोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञपुरुषक- र्तृकम्, कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानेन जीवात्मविलक्षणः सकलजगत्कर्ता परमेश्वरोऽ- नुमेयः। सोऽनुमातुं न शक्यते। जगद् न कार्यम् । अशक्यक्रियत्वादशक्योपादानविज्ञा- नत्वाच्च, आकाशवदिति साधनाभ्यां सावयवत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वेन कार्यत्वस्य विप्रति- पन्नत्वेन साध्यसमत्वात् । एवं क्षित्यादिवायुपर्यन्तानि अकार्याणि । महाभूतशब्दवाच्य- त्वात् । आकाशवदित्यस्यापि प्रतिपक्षत्वं बोध्यम् । नचाकाशे निरवयवत्वस्य साधकत- र्कस्य सत्त्वाद् अस्त्वाकाशस्य तथात्वम्, न तु जगतः, तदभावादिति वाच्यम् । साव- यवानामपि महामहीधराणां कार्यत्वादर्शनात् । किञ्च । कार्यत्वेन कर्तृजन्यत्वमप्यनुमा- तुमशक्यम् । तस्याङ्कुरादिषु साधारणत्वात् । नचाङ्कुरादौ साध्यसन्देहस्यानन्याहितत्वेन तस्य पक्षसमत्वमिति वाच्यम् । शरीरजन्यत्वस्योपाधेः शरीराजन्यत्वस्य प्रतिपक्षस्य च विद्यमानत्वेनान्याहितत्वात् । किञ्च । क्षित्यादिकं नैककर्तृकम्, विलक्षणत्वे सत्यनेक-

कार्यत्वात्, घटपटस्तम्भादिवदिति । नैककर्तृकं, विचित्राद्भुतसन्निवेशत्वात् । महानौकाभवनादिवदिति सत्प्रतिपक्षत्वेन तस्यैकेश्वरासाधकत्वात् । एवमन्यदपि भाष्यविभागाद् दूषणान्तरं बोध्यम् । यदपि श्रीभागवते । अत्र 'मां मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणगुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानत' इत्यत्रानुमानतो मार्गणप्रकार उक्तः,सोऽपि दर्शनसामयिक इति नात्र तद्विरोधः । एवं स्मृतियोगिप्रत्यक्षयोरप्यविरुद्धयोः सन्देहवारकत्वमेव, न तु प्रमितिजनकत्वम् । अन्यथा 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतिस्थमौपनिषदपदं कुप्येत । इतः पूर्वम्, 'अगृह्यो न हि गृह्यत' इत्यत्र केवलेन्द्रियाग्राह्यत्वे विवक्षिते तद्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । नच 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति,' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्ववेदवेद्यत्वकथनादुपनिषन्मूलप्रमाणकत्वं वा उपनिषन्महातात्पर्यविषयत्वं वा तदर्थ इति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एवमपि पूर्वकाण्डवेद्यत्वमात्रमधिकमायाति, नतु लौकिकप्रमाणान्तरवेद्यत्वमित्येवमेवाङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा यस्य कस्यापि प्रमाणस्य प्राक् प्रवृत्तौ वेदानामधिगतार्थगन्तृत्वेन प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गात् । नच प्रमाकरणत्वमेव प्रामाण्यमित्यदोष इति वाच्यम् । तदापि गुणयोगाय करणशुद्ध्यर्थं साधनबोधकश्रुतेरेवाश्रयणीयत्वेन प्रामाण्यस्य तत्रैव पर्यवसानात् । अत एव 'नच वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायक' मिति कौर्मे, 'विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिना' मिति श्रीभागवते चोक्तम् । तस्माद् ब्रह्मणः श्रुत्येकगम्यत्वमेवेति सिद्धम् ।

तथा सत्येवमत्राधिकरणे सन्देहः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणं श्रुतावुक्तम्, तथा 'नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव' मिति च । तत्र कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद् विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्मे'ति । इदं कार्यलक्षणम् । अत्र च जगज्जन्मादिकर्तृत्वं प्रतीयते । तत्र सन्देहः । किं ब्रह्म कर्तृ ? आहोस्विदकर्तृ ? किं तावत् प्राप्तम् । अकर्त्रिति । तथाहि । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मिति प्रधानवाक्यम्, फलसम्बन्धात् । जैमिनिना 'कर्म फलार्थत्वा'दिति कथनेन साधने फलशेषत्वबोधनात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति व्याख्यानभूतर्चापि फलार्थे ब्रह्मज्ञानस्योक्तत्वाच्च । कर्तृत्वं तु परविवरणतया उक्तम् । परं किमित्युक्ते, यः सर्वान्तर आनन्दः । कथं तस्य सर्वान्तरत्वमित्याकांक्षायां तत्परिचायनाय भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणान्तर्यं परिहृतम्, गौणोपासनाफलं च प्रधानशेषतयोक्तम् । स च सर्वान्तरः परो ज्ञेयाद् ब्रह्मणो भिन्नः । तस्य सत्यज्ञानात्मकत्वाद् अनन्तत्वात् । एतस्य कर्मादिफलरूपानन्दात्मकत्वात्, सर्वान्तरत्वेन परिच्छिन्नत्वाच्च । ब्रह्मपदप्रयोगस्य साधारण्येऽपि स्वरूपभेदाच्छक्यतावच्छेदकभेदाच्चोभयोर्भेदः । आद्ये बृहत्त्वरूपं व्यापकत्वं शक्यतावच्छेदकम् । द्वितीये तु सर्वान्तरत्वेन बृंहणत्वरूपं पोषकत्वमिति । एवं सिद्ध उभयोर्भेदेऽन्यगतकर्तृत्वारोपोऽपि सम्भवति । ततश्च 'भृगुर्वै

वारुणि' रित्युपाख्याने गौणमेव कर्तृत्वमनूद्यते। फलाश्रवणात् । तस्मादकर्तृ ब्रह्मेति पूर्वः पक्षः।

सिद्धान्तस्तु, कर्तृ ब्रह्म, वेदेन ब्रह्मशब्दोक्तिपूर्वकं निरङ्कुशस्य कर्तृत्वस्य तत्र बोधितत्वात्। वेदस्य परमाप्तत्वेनाक्षरमात्रेऽपि मिथ्यावादस्य वक्तुमनुचितत्वात्। अन्यथैकत्र तथात्वे ज्ञाते, अन्यत्रापि तथा शङ्कया सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गेन सर्वसन्मार्गविप्लवापातात्। नच कर्तृत्वाङ्गीकारे स्वरूपलक्षणविरोधः शङ्क्यः। सत्यत्वादिधर्मवत् कर्तृत्वस्यापि वेदेनैव बोधितत्वात्। अचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वेन तस्योपपद्यमानत्वाच्च। अत एव 'यतो वे'ति श्रुता 'विमानि भूतानि' इत्याकाशादीन्यन्तर्भाव्य पूर्वप्रपाठकोक्तं दृढीकृतम्। सूत्रकृता चैतदभिप्रायेणैवास्येति पदमुक्तम्। नचाकाशस्थले गौणीति युक्तम्। संभूत इति सकृत् प्रयुक्त एकस्मिन्नेव पदे गौणमुख्यवृत्त्यङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गात्, कल्पनावैरूप्यप्रसङ्गाच्च। नच सर्वथा निर्धर्मकत्वं ब्रह्मणः शक्यवचनम्। सत्यज्ञानादिपदानां सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गात्। धर्मभेदाभावे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। नचासत्यजडसान्तव्यावृत्तत्वेनैक एवार्थस्तैरुच्यते इति वाच्यम्। व्यर्थ पौनरुक्त्यापत्तेः। तत्तद्भेदधर्मकत्वसिद्ध्या घट्टकुट्यां प्रभाताच्च। नचास्य कर्तृत्वस्य संसारिधर्मत्वं शङ्क्यम्। अलौकिकत्वात्। तस्य च लोकविलक्षणत्वात्। नच लक्षणद्वयस्यैकपरत्वे सर्वासु श्रुतिष्वेकमेव ब्रह्म निरूप्यत इति सिद्धम्, तथा सति अस्थूलादिवाक्येषु यावद्धर्मनिषेधान्निर्धर्मकत्वस्य बलादापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र लौकिकधर्माणामेव निषेधदर्शनेन श्रौतधर्माणां निषेधानर्हत्वात्तदनापत्तेः। सत्यत्वादीनामपि लौकिकत्वादरणेन सर्वनिषेधाङ्गीकारे तु स्वरूपलक्षणस्याप्यबोधकत्वाद् ब्रह्मज्ञानस्याभावेनैतस्याः श्रुतेर्वैयर्थ्यस्यैवापातात्। यदि च प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वान्नास्त्येव लोके सत्यत्वम्, किन्तु कारणगतमेव तत् प्रतीयत इत्युपेयते। तदा कर्तृत्वमपि तथाऽभ्युपेयताम्। ततश्च 'कर्ता कारयिता हरि' रिति कल्पस्मृतिरपि स्वीकृता भवेत्। नचागत्या सत्यत्वादिकं तथास्तु, न तु कर्तृत्वमपि, आरोपन्यायेन तस्य ब्रह्मणि वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम्। तथा सत्यन्यस्य स्यात्। तत्रान्यः को वेति विचारणीयम्। यदि कर्मादिफलभूत आनन्द एव परशब्दे प्राप्यत्वेनोक्तोऽन्यत्वेन विभाव्यते, तदा त्वसङ्गतम्। तस्य जन्यत्वे निरङ्कुशस्य कर्तृत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्। अजन्यत्वे ब्रह्मान्तरापातेन 'एकमेवाद्वितीय' मित्यादिश्रुतिविरोधात्। तस्य प्रकृतिरूपत्वे परत्वविरोधात्। ब्रह्मज्ञानप्राप्यत्वोक्तिविरोधाच्च। तस्याः परार्थत्वेनैव सांख्यैरुपगतत्वेन तस्याः परत्वाभावाच्च। तत्रासेनेश्वरत्वेन तैरुपगततया तस्या अमोक्षत्वापत्तेश्च। तस्या जडत्वेन विवक्षितकर्तृत्वस्याशक्यवचनत्वाच्च। नापि जीवोऽन्यत्वेनात्र वक्तुं शक्यः। अस्वतन्त्रत्वात्। अत एव न बहवोपि, ऐकमत्यासंभवाच्च। नापि तपोयोगादिफलोपपन्नो हिरण्यगर्भादिः। प्राकृतशरीरविशिष्टस्य तस्यापि जन्यत्वात्। अशरीरत्वे कर्तृत्वस्यैवाशक्यवचनत्वात्। अतो 'विश्वतश्चक्षु' रित्यादिश्रु-

त्युक्तशरीरं ब्रह्मैव श्रुत्युक्तं कर्तृ । तद्गतमेव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रपञ्चे भासत इति मन्तव्यम् । न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधभानात् कल्प्या तु लौकिकपरा । सांख्योक्तानां कर्तृदोषाणामपि न संसर्गः । नाप्यनुमानेन प्रदर्शितानामपि दोषाणाम् । तस्मादचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वेन श्रुत्युक्तात् कारणत्वाद् ब्रह्म कर्तृ इति सिद्धम् ॥२॥

इति द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥ (१. १. ३.)

ननु कार्यलक्षणबोधिकायां 'यतो वा इमानी'ति श्रुतौ पञ्चमी श्रूयते । पञ्चम्यास्तसिलिति । 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्यत्रापि आत्मन इति पञ्चमी । सा च 'विभाषागुणेऽस्त्रिया'मिति सूत्रे अकारप्रश्लेषेण अगुणादपि हेतोरङ्गीकृता । यथा धूमाद्वह्निमानित्यादिषु । एवमत्रापि ब्रह्मणो निमित्तत्वे सन्देहाभावात् तावन्मात्रमङ्गीकार्यम् । तच्च तटस्थत्वेपि सम्भवतीति तावन्मात्रमङ्गीकार्यम् ।

उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्देहः । तद्वाचकपदाश्रवणात् । नच तदुभयं कल्पयितुं शक्यम् । प्रमाणाभावात् । समवायित्वे तु सुतरां सन्देहः । अग्रे समवायस्य दूष्यत्वात् । अतस्तटस्थकारणत्वमेव युक्तम् । तावतैव श्रुत्युपपत्तेः । कल्पनागौरवाच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते । तत्तु समन्वयादिति । तुः पूर्वपक्षनिरासे । निमित्तत्वमात्रस्य श्रुतिसिद्धत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मण उपादानत्वे कर्तृत्वे च न सन्देग्धव्यमित्येतत् तुशब्द आह । तत् समवायि कारणं जगतो ब्रह्मैव । कुतः ? समन्वयात् । अस्तिभातिप्रियत्वात्मकेनानागन्तुकानारोपितरूपेण सर्वत्रानुवृत्तत्वात् । प्रापञ्चिकेषु सर्वेष्वेवार्थेषु घटः सन् पटः सन्नित्येवं सर्वत्रास्तित्वानुवृत्तेर्दर्शनाद्भातिप्रियत्वयोश्चानुवृत्तेरुपपाद्यमानत्वात्तथेत्यर्थः । नच 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मे'ति श्रुतौ सर्वत्र नामाद्यनुवृत्तेरुक्तत्वाल्लोके प्रतिनियतरूपेण तेषामनुवृत्त्यभावेऽपि नामत्वादिना तथा दर्शनाच्चानुवृत्तेर्न समवायितागमकमिति वाच्यम् । तेषामेव कार्यस्वरूपत्वात् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतौ नाम्नां रूपेषु नियमने कृत एव जगतः कार्यत्वस्य प्रतीतेस्तेषां तथात्वनिश्चयात् । एवं निश्चिते तेषां पाश्चात्यत्वे तदनुवृत्तेरागन्तुकत्वेन समन्वयरूपत्वाभावात् । नच सत्त्वरजस्तमसां कार्यमात्रेऽनुवृत्तिदर्शनात् प्रकृतिसमन्वयस्यैव सिद्धत्वेन अस्तित्वादिसमन्वयस्य न ब्रह्ममात्रसमवायितागमकत्वमिति शङ्क्यम् । सिद्धान्ते प्रकृतेरपि ब्रह्मांशत्वेन तदन्वयस्याबाधकत्वात् । नचात्र मानाभावः । 'प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्मैतत्त्रितयं त्वहम् । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इति चैकादशे भगवतैवांशत्वबोधनात् । नापि प्रकृत्यन्वये मानाभावः शङ्क्यः । प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकानां प्रकृतिस्वरूपभूतानां गुणाना-

मनुवृत्तेरनुमानादिसिद्धत्वात् । महदादि कार्यम्, सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यजन्यम् । कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहगुणकद्रव्यत्वात् । भर्तृसपत्नीपुरुषान्तरादिसुखदुःखमोहजनकस्त्रीवसनादिवदित्यनुमानेन सिद्धत्वात् । नच सुखादीनामान्तरत्वेनानुभवात् स्त्र्यादीनां सुखादिगुणकत्वे मानाभावः शङ्क्यः । स्त्रीचन्दनवसनादिजन्यस्य सुखस्य तत्तदवयवेषु बहिरेवानुभवात् । अन्यथा 'देहे मे सुखं शिरसि मे वेदना' इत्यनुभवापलापप्रसङ्गात् । तथाच प्रयोगः । सुखादयो न साक्षादात्मविकाराः । बाह्यत्वे सत्यात्मनि प्रतीयमानत्वात् । गौरत्वादिवदिति । नचैवं सति स्त्र्यादीनां सुखादिजनकत्वमेव, न तु तद्गुणकत्वमिति शङ्क्यम् । विमताः सुखादिगुणकाः । सुखादिजनकत्वात् । प्रकाशशैत्यादिजनकवह्निचन्दनादिवदित्यनुमानसिद्धत्वात् । एवं तेषां तद्गुणकत्वे सिद्धे तेषां द्रव्याणां तद्गुणात्मकत्वमप्यनुमेयम् । विमताः सुखाद्यात्मकाः । सुखाद्यविनाभूतत्वात् । तन्मात्राविनाभूतमहाभूतवत् । तथा, सुखादयो द्रव्यसूक्ष्मावस्थारूपाः । तदविनाभूतत्वे सति तज्जनकत्वात् । महाभूताविनाभूततज्जनकतन्मात्रवदिति । नच प्रथमक्षणे द्रव्यं यावद्गुणशून्यमेवेति वाच्यम् । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षबाधितत्वेन अभ्युपगमैकशरणत्वात् । अपाकजस्य रूपादेरुत्पत्तिदशायामप्यनुभवादिति । एवं सुखादावपि बोद्धव्यम् । पुत्राद्युत्पत्तिकाल एव पुरुषभेदेन सुखाद्युत्पादनदर्शनेन तस्य बालादेस्तदानीमपि सुखादिगुणकत्वनिश्चयेन तदविनाभावनिश्चयादिति । 'तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीत्, तत् परे स्यात् । तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती'त्यादि मैत्रायणीये, तथा श्वेताश्वतरादौ च श्रावणात् । पुराणेषु मन्वादौ च तथा स्मरणाच । तस्मात् प्रकृतेरन्वयो निःसन्दिग्धः । नचैवं सति तेनैव रूपेणान्वयोऽस्तु, किमस्तिभातिप्रियत्वाग्रहेणेति वाच्यम् । प्रकृतिरपि जन्यत इति तद्रूपस्यापि आगन्तुकत्वात् । पुरुषादौ तद्रूपस्यानुवृत्त्यभावाच । नच भातिप्रियत्वयोरननुवृत्तिः शङ्क्या । पदार्थमात्रस्य ज्ञानेनैव प्रकाशात् । प्रापञ्चिकपदार्थमात्रस्य ज्ञानजनकतया सांख्योक्तप्रकारेणैव ज्ञानाविनाभावज्ञानात्मकत्वयोः सिद्धौ सम्यगनुवृत्तेः सुखेनैव सिद्धेः । प्रियत्वानुवृत्तिस्तु सुखाद्यनुवृत्त्यैव साधितचरा । तथापि सात्र नोपयुज्यते । ज्ञानेन तद्बाधात् । निरुपाधिप्रियत्वस्यात्मनि सत्त्वं निश्चाय्य तत 'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति श्रावणेन मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मरूपतयैव सर्वत्र प्रियत्वस्याभिप्रेतत्वबोधनात् । नच सर्वस्य ब्रह्मोपादेयत्वे परिच्छेदोऽप्रियत्वं च न भासेताम्, कारणधर्माणां कार्ये भानस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । नियमाभावात् । विभागेनापरिच्छेदतिरोभावस्य साङ्ख्येनाप्यङ्गीकारात् । संयोगेन महत्त्वस्य नैयायिकैरप्यभ्युपगमात् ।

सिद्धान्ते तु 'वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते' इति वाक्योक्तरीतिकज्ञानेन विकल्पबुद्धेर्बाधस्य श्वेतकेत्वादिषु सिद्धत्वात् परिच्छेदादिभानस्य भ्रान्ततया ब्रह्मोपादेयत्वभङ्गाभावात् । नच परिच्छेदस्याज्ञानिकत्वे 'मयं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाप्यल्पा' इति तापनीयस्थाल्पपदस्य व्याकोप इति वाच्यम् । विभुत्वाविरुद्धस्यैव-

तस्य तत्र विवक्षितत्वात् । सर्वमयपदोक्त्या तथावगमाद्, युक्तिविरोधश्चात्र भूषणत्वात् । अतो विभुत्वविरुद्धस्यैव तस्याज्ञानिकत्वमिति न कश्चिद् दोषः । नाप्येकत्वविरुद्धस्य नानात्वस्य भानान्न ब्रह्मोपादेयत्वमिति शङ्क्यम् । तस्यापि 'बहु स्या'मिति श्रुत्यैच्छिकत्वश्रावणात् । एवमुचनीचत्वादिभानेऽपि बोध्यम् । 'प्रजायेये'ति श्रुत्या तस्याप्यैच्छिकत्वबोधनात् । अत एवैकादशस्कन्धे विंशैकविंशयोर्गुणदोषदर्शनस्य कर्मनियमार्थत्वमुक्तम् । तथा 'किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित' इति वाक्य उक्तम् ।

यद्वा । किमनया कुसृष्टया । प्रजायेयेतीच्छयैवोचनीचभावसिद्धौ जडे सदंशस्य, जीवे चिदंशस्यान्तर्यामिण्यानन्दांशस्य प्राकट्येन समन्वयस्य सिद्धत्वेन अंशान्तरस्य क्वचित्क्वचिदप्रतीतौ, गुणभावेन प्रतीतौ वा ब्रह्मणः समवायित्वस्य दुरपोहत्वमेवेति । नचैवं प्रकृतिपरमाण्वादीनां समवायित्वभङ्गप्रसङ्गः । पटादौ सूत्रादीनामिवावान्तरसमवायिताया अङ्गीकारात् । नापि परमाण्वादिभिरेव निर्वाहे किं ब्रह्मणः समवायित्वाङ्गीकारेणेति शङ्क्यम् । एकस्मिन् सर्वानुस्यूते समवायिनि सम्भवति सत्यनेकतत्कल्पनस्य गौरवादिदोषग्रस्तत्वेन न्यायविरुद्धत्वात् । परमाण्वादीनां नैयायिकादिरीत्या सत्ताङ्गीकारस्य श्रुतिप्रत्यक्षविरुद्धत्वात् । अनवस्थापरिहाराय तदुपगमस्यापि कल्पनामात्रशरणत्वात् । आदिसृष्टेर्विभागजन्यत्वस्यैव श्रुत्यादिसिद्धत्वेन द्व्यणुकादिक्रमजन्यत्वस्यैवासङ्गतत्वादिति । नच शुक्तिरजतादौ स्वाप्निकेषु चास्तीत्यादिप्रतीतेस्तेषु सदन्वयो वक्तव्यः, तथा सति तस्यापि ब्रह्मकार्यजगत्तुल्यतया सत्यत्वापत्तिः । सा तु प्रत्यक्षबाधिता । तस्मिन् ब्रह्मकार्यतामपि बाधत इत्यकार्येऽपि सदन्वयात् कथं ब्रह्मणः समवायित्वं तेनावगन्तुं शक्यमिति वाच्यम् । तादृशेषु सत्ताया आरोपितत्वात् तत्रारोपितरूपेण यः सदंशान्वयस्तस्य समन्वयरूपत्वाभावेन समन्वये दोषसंसर्गाभावात् ततः समवायित्वस्य सुखेनावगन्तुं शक्यत्वादिति । अयमेव समन्वयोऽस्मत्प्रस्थाने समवायपदेन परिभाष्यते, न तु वैशेषिकप्रतिपन्न इति बोध्यम् । अन्यैस्तु तादात्म्यपदेन आगन्तुकरूपेण भेदसहिष्णुत्वेऽप्यनागन्तुकरूपेणाभेदादिति । एतस्य सम्बन्धत्वमैच्छिकभेदोत्तरं द्विनिष्ठत्वे विशिष्टबुद्धिनियामकत्वादवगन्तव्यम् । नचात्र विषयवाक्याभावः शङ्क्यः । एतस्य सर्वस्यार्थस्य 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यविकृतस्यैकस्यैव कर्मत्वबोधने स्पष्टीकृतत्वात् ।

नच तत्रात्मपदेन चिदचिद्रूपं ब्रह्मणः शरीरमेव परामृश्यते इति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैवोपपत्तौ लक्षणाया अनुचितत्वात् । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मित्यादिष्वादिसृष्टिप्राक्कालवृत्तान्तबोधकवाक्येषु एवकारादिभिरितरव्यवच्छेदेन तदानीं चिदचिच्छरीरस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच तत्र तैः शरीरान्तरं मुख्यान्तरं मिषदन्तरं वा व्यवच्छिद्यते, न तु शरीरमसुख्यममिषद्वेति वाच्यम् । एवकारेणैव त्वद्विवक्षितानां व्यवच्छेदसिद्धेरद्वितीयपदवैयर्थ्यापत्तेः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः,

सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य'दित्यनुवीक्षायामन्यदर्शननिषेधस्य विरोधापत्तेश्च । नच तत्रान्यपदेन शरीरी वा विशिष्टो वा परामृश्यते, अतो न विरोध इति वाच्यम् । तत्र तादृशपरामर्शस्याशक्यवचनत्वात् । तथाहि । तत्रात्मा स्वशरीरं किं शरीरत्वेन वा विशेषणत्वेन वामिषत्त्वेन वा परामृशति, आत्मत्वेन वा । नाद्यास्त्रयः । तस्य पार्थक्ये सत्यात्मानुवीक्षणस्य भ्रमत्वापत्तेः । स्वान्यादर्शनेनात्मनोऽज्ञत्वापत्तेश्च । न तुरीयः । अभ्रान्तस्य तथा ज्ञानानुपपत्तेः । नच सौबालवाक्ये प्रलयप्रकरणे 'तमः परे देवे एकीभवती'त्येकीभावश्रावणेन स्वशरीरतया विनिर्देशानर्हातिसूक्ष्मदशापत्तौ पार्थक्यस्य शरीरत्वस्य चाभावेन नात्मत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य शरीरत्वाभावे शरीराविनाभावोपगमबाधप्रसङ्गात् । तादृशज्ञानस्य भ्रमत्वे तस्य वामदेवादीनां ज्ञानिनां च भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । प्रमात्वे त्वात्मत्वेनैव जानातीति तेन प्रमाणज्ञानेनैवाभेदसिद्धौ भेदापादकप्रमाणाभावेन केवलब्रह्माद्वैतवादस्यैव सिद्धेः । सौबालवाक्य एव 'पृथिवी अप्सु लीयत' इत्यारभ्य 'अक्षरं तमसि लीयत' इत्यन्तं लयपदमुक्त्वा, अग्रे 'तमः परे देवे एकीभवती'त्येकीभावश्रावणेन शब्दान्तरात् सिद्धे प्रलययोः स्वरूपभेदे प्रथमस्य नादेयसामुद्रसलिलवदविभागापत्तिरूपताया द्वितीयस्य करकाणां जलैक्यवत् पूर्वभावापत्तिरूपताया एव युक्ततयापि तथैव सिद्धेश्च । नच वैपरीत्येपि प्रलयस्वरूपभेदे सिद्धे नैवमिति वाच्यम् । 'लीङ् श्लेषण' इति धातुपाठोक्तेर्लयस्य श्लेषरूपत्वेनाविभागरूपतायाः पूर्वमेव युक्तत्वादिति । विशेषस्तु भाष्यविभागादवधातव्यः । किञ्च, गार्गीब्राह्मणे भूतभव्यस्याकाशे आकाशस्य चाक्षरे ओतप्रोतत्वं श्रावितम् । तच्च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । दशमस्कन्धे 'नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे । ओतप्रोतमिदं विश्वं तन्तुष्वङ्ग यथा पट' इत्यादिषु तन्तुपटदृष्टान्तात् । आथर्वणानां गोपथब्राह्मणारम्भे च 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्, स्वयं चैकमेव, तदैक्षत महद्वै यक्षं तदेकमेवास्मि, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं तदेव निर्ममे' इति द्वितीयस्य ब्रह्ममात्रत्वश्रावणपूर्वकं सृष्टिरुक्ता । तृतीयस्कन्धे च 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया' इति विश्वस्य ब्रह्मतन्मात्रत्वमुक्तम् । मात्राशब्दस्तन्मात्रशब्दश्च द्रव्यसूक्ष्मे रूढः । 'तस्य मात्रागुणः शब्दो लिङ्गं यद् द्रष्टृदृश्ययोरिति । ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचन'मिति पौराणिकप्रयोगात् । अतोऽत्रापि केवलस्य ब्रह्मण एव जगत्पूर्वरूपत्वबोधनेन 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी'दित्यादिष्वारम्भपदस्य केवलात्मवाचकतया विशेषणान्तरसंग्रहाक्षमत्वे शुद्धं ब्रह्मैव समवायि । नच तदानीं निर्विशेषत्वनिराकारत्वाद्यापत्तिः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति लक्षणवाक्येन धर्मिणो 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन' 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाती'त्यादिभिः सच्चिदानन्दाकारस्य च बोधनादिति । तस्मादारम्भकरणश्रुत्या शुद्धस्य ब्रह्मणः समवायित्वं निष्प्रत्यूहमिति सिद्धम् । नन्वत्रोपादानव्यवहारं परित्यज्य समवायिपदेन कुतो व्यवहार इति चेद् ? उच्यते । उपादानव्यवहारस्य परिच्छिन्ने कर्तृक्रियया व्याप्त एव प्रायो दर्शनात् । श्रीभागवते

'गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतीतितः। पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृज'दिति। 'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोऽभिव्यञ्जकःकालो ब्रह्मैतत्त्रितयं त्वहम्' इति स्वांशविशेषस्य कालस्य तादृश्याः प्रकृतेश्च पर्यायेणोपादानत्वकथनेनापि तथावसाया-च्चेति न किमप्यनुपपन्नम्।

नन्वभिन्ननिमित्तोपादानवादिभिः सर्वैरेकदेशिभिः शास्त्रयोनित्वसूत्रविषयवाक्येषु 'सदेव सौम्ये'ति छान्दोग्यवाक्यमुपन्यस्य तद्विचारेणैव सर्वविधां कारणतां ब्रह्मणः सम-र्थयद्भिरस्मिन् सूत्रे समन्वयपदेन वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण सम्यगन्वयो व्या-ख्यातः। स एव चाग्रे सूत्रेषु दृश्यते। अयमध्यायोऽपि समन्वयाध्याय इति सर्वेषु तत एव प्रसिद्धः। तत् कथं सोऽत्र नाद्रियत इति चेद्? उच्यते। योनिशब्दो निमित्तकार-णे रूढः। 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्'। 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता' 'एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी' 'अस्याननं योनिरुदारवाचाम्' इत्यार्षे पौरुषे च ग्रन्थे तत्रैव प्रयोगात्। अतस्तस्मिन् सूत्रे छान्दोग्यादिवाक्यानां विष-यत्वेनोपन्यास एवासङ्गतः।

किञ्च। निर्विशेषवादिमते वेदान्तवाक्यसमन्वयो निर्विशेषे वक्तव्यः। स तु सूत्रे न स्फुटो दृश्यते। अत उपपादनेन समर्थनीय इति साध्यसमत्वेन प्रतिवादिनिग्रहासमर्थः। एवं मतान्तरेऽपि सर्वस्य वेदस्य साध्यार्थपरत्वं मन्वानानां मीमांसकानां तदनुसारिणां च निरासाय प्रयुक्त इति स्फुटति। तत्रेदं विवेचनीयम्। किमयं हेतुरविप्रतिपन्नः, सिद्धः, उत साध्यः। तत्र नाद्यः। तथा सति पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानप्रसङ्गात्। नेतरः। अस्मिन् दर्शने सन्देहनिराकरणद्वारा तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्। अग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। न तृतीयः। अनुपयोगात्। नापि समन्वयप्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम्। प्रतिज्ञाया बुद्धिस्थत्वेन वादिनिग्रहवेलायां साधनाभावेनासिद्धतयानुपयोगितादवस्थ्यात्। अतस्तथा व्याख्या-नस्यायुक्तत्वान्नाद्रियत इति। एवं मतान्तरे बोध्यम्।

ननु ब्रह्मणः साक्षात्समवायित्वमयुक्तम्। विकृतत्वापादकत्वात्। कार्यस्यानर्थरू-पत्वेन क्वचित्कुत्सितत्वभानेनासङ्गतत्वाच्च। अतो मायाया वा, शरीरस्य वा, भिन्नाया एव प्रकृतेर्वा, भूतानां वा तथात्वं वक्तव्यम्। ब्रह्मणस्तु ताटस्थ्येन वा, किञ्चिद्द्वारा वा तत्। न वा श्रुतिसमन्वयस्य, कथञ्चिन्निमित्ततामात्रेणापि सिद्धत्वात्। अतोनारम्भ-णीयमेवैतत् सूत्रं भवन्मते स्यादिति चेत्? न। सूत्रकारस्य सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तत्वेन 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादीनां पूर्वोक्तानामन्येषां च विचारस्यावश्यकतया सूत्रारम्भस्योचितत्वात्। नच विकृतत्वापत्तिः। अविकृतस्यैव परिणामात्। युक्तिविरोधस्यात्र भूषणताया अग्रिमाधिकरणे वक्तव्यत्वात्। 'तदेजति तन्नैजति, आसीनो दूरं व्रजति, शयानो याति सर्वतः,' 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथि-वीमन्तरः' 'प्रादेशमात्रमभिविमान'मित्याद्यनेकश्रुतिसिद्धस्य विरुद्धधर्माधारत्वस्य युक्ति-

त्वेन स्फुटत्वाच्च । नापि कुत्सितत्वापत्तिः । तस्य भ्रान्तबुद्धिकल्पिततायाः प्रागेव दर्शितत्वात् । नचैवं यथाश्रुतार्थग्रहणे सूत्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् । प्रपञ्चवैलक्षण्यप्रतिपादकानामस्थूलादिवाक्यानां दर्शनेनोक्तवाक्यानां तद्विरुद्धत्वे भाते स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्चरूपत्वप्रतिपादकानां कश्चिद् बाधं कल्पयेदिति तन्निवारणायास्य प्रवृत्तत्वेन सार्थक्यात् । किञ्च । अन्यपदार्थसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । जीवकर्माधीनत्वे 'सापेक्षमसमर्थं भवती'त्यनीशता च भवेत्, तथा सर्वमाहात्म्यनाशश्च स्यादित्येतन्निवारणायापि तथात्वादिति । विशेषो भाष्यविभागे प्रपञ्चित इति उपरम्यते ॥३॥

इति तृतीयं समन्वयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

एवं जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणं ब्रह्मेत्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणको जगत्कर्ता तत्समवायी चेत्युक्तम् । तत्र पूर्वसूत्रे जिज्ञासापदमहिम्ना ज्ञानेच्छासारणेन 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता'मिति ब्रह्मस्वरूपमर्यादाबोधनाद् ब्रह्मज्ञानोत्तरमपि तस्याः सर्वदैव कर्तव्यता बोधिता । द्वितीयसूत्रे स्वरूपलक्षणसूचनव्यतिरेकेणैव कार्यलक्षणकथनेन तस्य गौणत्ववारणात् तत्करणावश्यकता सूचिता । तृतीयसूत्रे समवायित्वनिर्णायकहेतुकथनेन विरुद्धधर्माधारत्वबोधनाद् विचारकरणावश्यकता च सूचितेति त्रिसूत्र्यां सर्वोऽपि शास्त्रार्थः संग्रहेणोक्तः । स एवाग्रे विस्तरेण वक्ष्यते । तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारबोधनाय शास्त्रे चत्वारोऽध्यायाः । तत्र ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वोपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याये स्वरूपविचारः प्रमाणबलेन । ततः स्वरूपे विचारितेऽपि यदि प्रमाणयोरितरेतरविरोधः स्याद्, यदि च मतान्तरनिराकरणं न क्रियते, तदोक्तं वक्ष्यमाणं च न दृढीभवेद्, अतो द्वितीये प्रमाणविरोधपरिहारो मतान्तरनिराकरणं च । ततो दृढीभूते पूर्वोक्ते तदनन्तरं तृतीये साधनानि । ततस्तुरीये फलमिति अध्यायार्थः । तत्र प्रथमाध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्याणि । तानि सन्दिग्धनिःसन्दिग्धभेदेन द्विविधानि । तत्र निर्णयस्य सन्देहनिरासार्थत्वान्निःसन्दिग्धेषु च तदभावात् तन्निर्णयो न वक्तव्य इति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादीनां स्वरूपवाक्यानां विचारोऽत्र न क्रियते । सन्दिग्धानि तु चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकान्यन्तर्यामिप्रतिपादकान्युपास्यरूपप्रतिपादकानि प्रकीर्णकानि चेति यथाक्रमं प्राथमिकेषु चतुर्षु पादेषु विचार्यन्ते । तत्र सच्चिदानन्दरूपेण कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानि, आकाशवायुतेजोवाचकशब्देन कारणं निर्दिश्य कार्यप्रतिपादकानीत्येवं षड्विधानि कार्यद्वारा स्वरूपबोधनायाद्ये पादे विचार्यन्ते । तेन लोके शक्तिमद्भिर्येनान्यवाचकान्यपि पदानि माहजिकया शक्त्या ब्रह्मैवाभिदधतीति श्रुतेस्तात्पर्यनिर्णयेन फलिष्यति । तत्र विचारस्य शास्त्रार्थत्वाज्जिज्ञासासूत्रे विषयविषयिभावः शास्त्रसङ्गतिः । शास्त्रस्याध्यायेषु, तेषां पादेषु, पादानां स्वावयवेषु च सामान्यविशेषभावः । अधिकरणानां परस्परं भिन्नाः सङ्गतयः । सङ्गतिर्नाम सावधानेन पुंसा प्रयुज्यमानं यदारम्भं तत्प्रयोजकत्वेन योऽर्थः स्मृतः, तस्योपेक्षानर्हत्वमेव । उपेक्षानर्हता च

क्वचिद्धेतुतया क्वचिदुपोद्घातेनेत्येवमनियतैर्धर्मैः । वेदान्तदर्शने तदियत्तानियामकस्यानुक्तत्वादिति । अधिकरणं तु विषयसंशयपूर्वपक्षोत्तरसङ्गत्याख्यपञ्चाङ्गघटितं वाक्यम् । तत्रापाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः । संशयश्च एकधर्मिकं विरुद्धनानाकोट्यवगाहि ज्ञानम् । पूर्वपक्षः प्रतिवादिमतम् । उत्तरं तन्निरासेन निर्णयः । सङ्गतिस्तूक्तैवेत्येवं बोध्यम् । तत्रोक्तविधेषु वाक्येषु पूर्वसूत्राभ्यां कृते लक्षणविचार एव कार्यस्य सत्ताबोधनात् तत्कारणे सदात्मकत्वमर्थादेव सिद्धम्, अतः 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दिति निरंकुशजगत्कर्तृत्वादिबोधके वाक्ये सत्पदेन ब्रह्मैवोच्यत इति तद्वाक्यं ब्रह्मस्वरूपपरमिति निर्णयः सिद्धः । अतः परं चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य कर्तृत्वादिनिर्णयार्थमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते । तत्र षडिन्द्रियाण्यात्मा चेति सप्त ज्ञानजनकानि, अतस्तत्र सप्त सूत्राणि । तेनान्यत्रसप्तद्वारज्ञानवाचका अपि शब्दा वेदान्तवाक्यविशेषेषु परब्रह्मवाचका इति फलिष्यति ।

पूर्वसूत्रे ब्रह्मणो विचार्यत्वं साधितम् । तत्रैवं सन्देहः । 'तमेव भान्तमनुभाति विश्व'मित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया निरूपितत्वेन प्रमाणानामपि तदेवानुग्राहकमिति सर्वप्रमाणानां प्रकाश्यत्वेन तदविषयत्वात्, तत्प्रकाश्यत्वाङ्गीकारे स्वप्रकाशत्वविरोधाद्, विचारस्य च मनसा कर्तव्यतया तद्विषयत्वाभ्युपगमे, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिविरोधाच्च न विचार्यम्, आहोस्विद् विरोधपरिहारेण विचार्यमिति । तत्र किं तावत् प्राप्तम् । न विचार्यमिति । कुतः ? प्रमाणानि प्राप्यप्रकाशकारीणि सहकारिसापेक्षाणि च । प्राप्तिस्तु सन्निकर्षेण सहकार्यनुग्रहेण च । ब्रह्मणस्तु स्वप्रकाशत्वेनेतराप्रकाश्यत्वान्मनोनिवृत्तिश्रुत्या च सर्वप्रमाणाविषयत्वाद् 'यं न स्पृशन्ति न विदु'रित्यादिस्मृत्या चासन्निकृष्टत्वाद् वाङ्निवृत्तिश्रुत्या सत्यज्ञानादिपदैरप्यवाच्यत्वेन तल्लक्ष्यत्वात्, प्रमाणानां मनोमात्रेन्द्रियप्राणजन्यपुरुषप्रवृत्तिरूपव्यापाराख्यव्यवहार्यत्वेन सर्वव्यवहारातीते ब्रह्मणि तेषां प्रवृत्तिराहित्याच्च । एवं ब्रह्मणोऽविचार्यत्वे सिद्धे तत्प्रमितिफला वेदान्ता अप्यविचार्याः । ननु ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वमवाङ्मनसगोचरत्वं च वेदान्तेभ्य एवावगम्यत इति ब्रह्मणोऽप्रमेयत्वज्ञानायैव तेषां विचारोऽस्त्विति चेद् विभाव्यते, तदा तु स्वव्यापारेण ब्रह्म समर्पयन्तोऽपि ब्रह्मणोऽवाच्यत्वं वदन्तीति बाधितार्थत्वादेवाविचार्या इति पूर्वपक्षे । उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न विद्यते शब्दो बोधकव्यापारवान् पदसमूहो यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति । कुतः ? ईक्षतेः । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मित्युपक्रम्य, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत् तेजोऽसृजते'ति । तथान्यत्र, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्, स ऐक्षत लोकानुत्सृजा इति, स इमाँल्लोकानसृजते'ति । तथेतरत्र, ' स ईक्षां चक्रे, स प्राणमसृजते'ति । एवमेतेषु छान्दोग्यैतरेयप्रश्नोपनिषद्वा-

क्येषु 'इदमेवं करिष्यामी'त्यध्यवसायात्मकालोचनरूपा या ईक्षा तत्प्रत्यायकादीक्षतिधातुनिर्देशात् । तथा च ब्रह्मणः सर्वप्रमाणागोचरत्वादेरीक्षायाश्च श्रुतिसिद्धत्वेन समानबलतया चैकतरबाधस्यानुचितत्वाद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य 'तदेजति तन्नैजति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणि बोधितत्वेन भूषणत्वात्, स्वात्मानमेवैनं नानाभूतं नानाप्रकारं करिष्यामि, सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोऽपि लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीतीक्षाकारसिद्धौ तादृशेक्षयैव विरोधे परिहृते सुखेनैव ब्रह्मणो विचार्यत्वसिद्धिः । वेदान्ताश्च भगवद्वाक्यरूपाः । भगवाँस्तु यथा यथा कृतवाँस्ततथोक्तवानिति वेदान्तानामपि बाधितार्थवक्तृत्वाभावेन विचार्यत्वसिद्धिः । एवञ्च यत्र यत्रैवं पूर्वमव्यवहार्यत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावस्तत्र तत्रैवमीक्षितृत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभाव इति व्याप्तौ सिद्धायां, ब्रह्म पूर्वं सर्वव्यवहारप्रमाणाद्यतीतमपि पश्चात्तद्विषयम् । एवमीक्षितृत्वात् । यन्नैवं, तन्नैवम् । जीववत् । यद्यपि, ब्रह्म पूर्वोक्तप्रकारकम् । ईक्षितृत्वात् । यदेवं, तदेवम् । जीववदिति केवलान्वयी हेतुर्वक्तुं शक्यः, तथापि जीवस्यैवं प्रकारेण श्रुत्यानुक्तत्वात् प्रकारपूर्वकः केवलव्यतिरेक्येव हेतुर्युक्त इति बोध्यम् । उक्तरूपेक्षाया आकारस्तु ईश्वरेच्छायाः फलबलकल्प्यत्वात् तत्तत्प्रकरणोक्तकार्येभ्य उन्नीयते इति च । तथा सर्वव्यवहारातीतत्वादिकं चिद्रूप एवेति तस्य कारणत्वसमर्थने चिद्रूपस्य तथात्वमित्यपि । नच भवत्वेवमीक्षणेन मूलकारणत्वं चेतनत्वं च । तथा सति, मूलकारणं ब्रह्म चेतनम् । ईक्षितृत्वात् । जीववदित्यनुमानात् प्रकृतिवारणेन साङ्ख्यनिराकृतिरेव सेत्स्यति, न तु व्यवहार्यत्वमपि । अपरिदृश्यमानत्वादश्रुतत्वाच्चेति वाच्यम् । स्वांशभूतजीवोपयोगिप्रजाशब्दवाच्यशरीराणां तत्पुरुषार्थसाधकानां लोकादीनां च सृष्ट्या तत्कर्तृत्वेन तत्तत्फलदातृत्वेन च व्यवहार्यत्वस्य सुखेनैव सिद्धेः । एवं सृष्टिप्रकरणविचारेण व्यवहार्यत्वस्य सिद्धावीक्षाया एव हेतुत्वं सिद्धमिति प्रमाणविषयत्वेऽपि सैव हेतुरिति बोद्धव्यम् । ततश्च प्रमाणबलेनाविषयः, स्वेच्छया विषयश्चेत्यप्युक्तं भवति । ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते यदिच्छया तथात्वं साध्यते, तन्न सूत्रकृतः संमतम् । यदि तथा स्यात्, तदा नाप्रमेयमीक्षतेरिति सूत्रयेत् । अतोऽत्र नाशब्दमिति साध्यनिर्देशात् प्रधाननिरास एव सूत्राशय इति चेत् ? न । वेदभिन्नानां सर्वेषां प्रमाणानां प्रत्यक्षोपजीवकत्वेन तत्प्रामाण्यस्य च गुणसापेक्षत्वेन गुणस्य च सत्त्वजन्यत्वेन सर्वेषां प्रमाणानां सत्त्वगुणसापेक्षत्वात् सत्त्ववृद्धेश्च वेदोक्तकरणेन भवनात् सर्वेषां तेषां वेदोपजीवकत्वेन अनपेक्षप्रामाण्यस्य गुणातीते भगवन्निःश्वासरूपे वेद एव व्यवस्थितेस्तस्यैव साध्यत्वेन निर्देशस्यौचित्यात् । ननु तर्हि नावेदमित्येवोक्तं स्यादिति चेत् ? न । वेदव्याख्यानानुव्याख्यानानामपि भगवन्निःश्वासत्वश्रावणात् तत्संग्रहार्थं तथानुक्तेः । एवमत्र शुद्धशब्दप्रतिपाद्यत्वसमर्थनेन 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इति श्रुत्युक्तं शुद्धमनोदृश्यत्वं, 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष'दित्युक्तं शुद्धचक्षुर्दृश्यत्वमपि समर्थितम् ॥ ४ ॥

एवमनेन सूत्रेण ब्रह्मणो वेदान्तानां च विचार्यत्वे साधिते किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु वेदे 'स आत्मानँ स्वयमकुरुत' इत्यादिषु कर्तृत्वादिकं ब्रह्मणः प्रतीयते । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन'मित्यत्र समवायित्वविरुद्धे निष्कलत्वनिरवद्यत्वे, कर्तृत्वविरुद्धे निष्क्रियत्वशान्तत्वे च प्रतीयेते । तत्र सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वेन निर्णयः, अन्यतरबाधेन वेति प्रकारद्वये संभवति सत्यप्यलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वाल्लोकसिद्धकर्तृत्वादेर्बाध एव युक्तः । अन्तरङ्गबहिरङ्गन्यायेनोत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टन्यायेनोपजीव्योपजीवकभावविचारेण युद्धावारोहात् । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेव शबलं स्वरूपं कर्तृत्वादिवाक्येपूच्यते । ईक्षत्यादेर्गुणसम्बन्धेनापि शक्यवचनत्वादिति स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्चेत्, न, आत्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षतिना युक्तः परमात्मा, गौणः प्रकृतिगुणभूतं यत् सत्त्वं तत्संबन्धवानिति चेत्, न । तथा वक्तुं न शक्यते । कुतः ? आत्मशब्दात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी' दित्युपक्रम्येक्षतिश्रावणेनेक्षितर्यात्मशब्दप्रयोगात् । सर्वत्र वेदान्तेषु आत्मशब्दो निर्गुणवाचकत्वेनैव सिद्ध इति गुणसंबन्धस्यात्मपदेन निवारणे जगत्कर्ता गौण इति न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वेवमङ्गीकारे कल्पनाबाहुल्यादन्यतरबाधपक्ष एव युक्त इति चेत्, न । कारकमात्रस्य स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि यत् कर्तृलक्षणतया स्वातन्त्र्यस्य कीर्तनं तत् कारकान्तरनियामकतयैव, अतो गुणानां कर्तृत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे तेषामेव सृष्ट्यादिकार्ये स्वातन्त्र्येणात्मनियामकतया सगुणस्य स्वातन्त्र्याभावेनाकर्तृत्वापादकत्वात् । नच गुणानां जडत्वेन चेतनाधीनत्वान्न सगुणस्य स्वातन्त्र्यहानिरिति वाच्यम् । तथा सत्यादिसृष्टेरपि प्राक्काले गुणसत्तासिद्ध्या 'सदेव सोम्ये'त्यादिवाक्यस्य विशेष्यान्वितैवकारविरोधापत्तेः । नच कालवाचकाग्रपदेन तस्याप्युक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्यम् । अग्रपदस्य शिष्यबोधनार्थत्वात्, अन्यथा सद् आसीत्, कालोऽप्यासीदिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । आदिसृष्टिवाक्येषु क्वापि कालत्वेन कालसत्ताया अनुक्तत्वात् । अथाधिकरणत्वेन कालस्योक्तत्वात् कालविशिष्टब्रह्मबोधकत्वं वाक्यस्येति विभाव्यते । तदसङ्गतम् । विशिष्टविधानगौरवप्रसङ्गात् । इतरव्यवच्छेदस्य पूर्वाधिकरण एव साधितत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । अतः सृष्ट्यनन्तरप्रतीयमानकालोपरञ्जनेनैव तदुक्तिरिति नैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वहानिः । किञ्च । अस्तिभातिप्रियत्वादिवद् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तेन कर्तृत्वं वस्तुतोऽलौकिकमेवेति न बाधयोग्यम् । तस्माच्छ्रुतिसिद्धं ब्रह्मणः सामर्थ्यमवगम्यैव निर्णयो युक्त इति ॥ ५ ॥

ननु मास्तु गुणसंबन्धाद्गौणत्वम्, तथापि आत्मपदस्य लोके ममात्मा भद्रसेन इत्यादिषु गौण्यापि प्रयोगदर्शनादत्रापि तथास्तु । तथा सति नात्मपदमात्रेण तादृशनिर्णयसिद्धिरिति शङ्कायां हेत्वन्तरमाह तन्निष्ठस्येत्यादि ।

क्येषु 'इदमेवं करिष्यामी'त्यध्यवसायात्मकालोचनरूपा या ईक्षा तत्प्रत्यायकादीक्षतिधातुनिर्देशात् । तथा च ब्रह्मणः सर्वप्रमाणागोचरत्वादेरीक्षायाश्च श्रुतिसिद्धत्वेन समानबलतया चैकतरबाधस्यानुचितत्वाद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य 'तदेजति तन्नैजति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणि बोधितत्वेन भूषणत्वात्, स्वात्मानमेवैनं नानाभूतं नानाप्रकारं करिष्यामि, सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोऽपि लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीतीक्षाकारसिद्धौ तादृशेक्षयैव विरोधे परिहृते सुखेनैव ब्रह्मणो विचार्यत्वसिद्धिः । वेदान्ताश्च भगवद्वाक्यरूपाः । भगवाँस्तु यथा यथा कृतवाँस्तत्तत्तथोक्तवानिति वेदान्तानामपि बाधितार्थवक्तृत्वाभावेन विचार्यत्वसिद्धिः । एवञ्च यत्र यत्रैवं पूर्वमव्यवहार्यत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभावस्तत्र सर्वत्रमीक्षितृत्वेन प्रतिपाद्यत्वाभाव इति व्याप्तौ सिद्धायां, ब्रह्म पूर्वं सर्वव्यवहारप्रमाणाद्यतीतमपि पश्चात्तद्विषयम् । एवमीक्षितृत्वात् । यन्नैवं, तन्नैवम् । जीववत् । यद्यपि, ब्रह्म पूर्वोक्तप्रकारकम् । ईक्षितृत्वात् । यदेवं, तदेवम् । जीववदिति केवलान्वयी हेतुर्वक्तुं शक्यः, तथापि जीवस्यैवं प्रकारेण श्रुत्यानुक्तत्वात् प्रकारपूर्वकः केवलव्यतिरेक्येव हेतुर्युक्त इति बोध्यम् । उक्तरूपेक्षाया आकारस्तु ईश्वरेच्छायाः फलबलकल्प्यत्वात् तत्तत्प्रकरणोक्तकार्येभ्य उन्नीयते इति च । तथा सर्वव्यवहारातीतत्वादिकं चिद्रूप एवेति तस्य कारणत्वसमर्थने चिद्रूपस्य तथात्वमित्यपि । नच भवत्वेवमीक्षणेन मूलकारणत्वं चेतनत्वं च । तथा सति, मूलकारणं ब्रह्म चेतनम् । ईक्षितृत्वात् । जीववदित्यनुमानात् प्रकृतिवारणेन साङ्ख्यनिराकृतिरेव सेत्स्यति, न तु व्यवहार्यत्वमपि । अपरिदृश्यमानत्वादश्रुतत्वाचेति वाच्यम् । स्वांशभूतजीवोपयोगिप्रज्ञाशब्दवाच्यशरीराणां तत्पुरुषार्थसाधकानां लोकादीनां च सृष्ट्या तत्कर्तृत्वेन तत्तत्फलदातृत्वेन च व्यवहार्यत्वस्य सुखेनैव सिद्धेः । एवं सृष्टिप्रकरणविचारेण व्यवहार्यत्वस्य सिद्धावीक्षाया एव हेतुत्वं सिद्धमिति प्रमाणविषयत्वेऽपि सैव हेतुरिति बोद्धव्यम् । ततश्च प्रमाणबलेनाविषयः, स्वेच्छया विषयश्चेत्यप्युक्तं भवति । ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते यदिच्छया तथात्वं साध्यते, तन्न सूत्रकृतः संमतम् । यदि तथा स्यात्, तदा नाप्रमेयमीक्षतेरिति सूत्रयेत् । अतोऽत्र नाशब्दमिति साध्यनिर्देशात् प्रधाननिरास एव सूत्राशय इति चेत् ? न । वेदभिन्नानां सर्वेषां प्रमाणानां प्रत्यक्षोपजीवकत्वेन तत्प्रामाण्यस्य च गुणसापेक्षत्वेन गुणस्य च सत्त्वजन्यत्वेन सर्वेषां प्रमाणानां सत्त्वगुणसापेक्षत्वात् सत्त्ववृद्धेश्च वेदोक्तकरणेन भवनात् सर्वेषां तेषां वेदोपजीवकत्वेन अनपेक्षप्रामाण्यस्य गुणातीते भगवन्निःश्वासरूपे वेद एव व्यवस्थितेस्तस्यैव साध्यत्वेन निर्देशस्यौचित्यात् । ननु तर्हि नावेदमित्येवोक्तं स्यादिति चेत् ? न । वेदव्याख्यानानुव्याख्यानानामपि भगवन्निःश्वासत्वश्रावणात् तत्संग्रहार्थं तथानुक्तेः । एवमत्र शुद्धशब्दप्रतिपाद्यत्वसमर्थनेन 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इति श्रुत्युक्तं शुद्धमनोदृश्यत्वं, 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष'दित्युक्तं शुद्धचक्षुर्दृश्यत्वमपि समर्थितम् ॥ ४ ॥

एवमनेन सूत्रेण ब्रह्मणो वेदान्तानां च विचार्यत्वे साधिते किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु वेदे 'स आत्मानँ स्वयमकुरुत' इत्यादिपु कर्तृत्वादिकं ब्रह्मणः प्रतीयते । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन'मित्यत्र समवायित्वविरुद्धे निष्कलत्वनिरवद्यत्वे, कर्तृत्वविरुद्धे निष्क्रियत्वशान्तत्वे च प्रतीयेते । तत्र सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वेन निर्णयः, अन्यतरबाधेन वेति प्रकारद्वये संभवति सत्यप्यलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वाल्लोकसिद्धकर्तृत्वादेर्बाध एव युक्तः । अन्तरङ्गबहिरङ्गन्यायेनोत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टन्यायेनोपजीव्योपजीवकभावविचारेण बुद्ध्यारोहात् । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेव शबलं स्वरूपं कर्तृत्वादिवाक्येपूच्यते । ईक्षत्यादेर्गुणसम्बन्धेनापि शक्यवचनत्वादिति स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्चेत्, न, आत्मशब्दात् ॥ ५ ॥

ईक्षतिना युक्तः परमात्मा, गौणः प्रकृतिगुणभूतं यत् सत्त्वं तत्संबन्धवानिति चेत्, न । तथा वक्तुं न शक्यते । कुतः ? आत्मशब्दात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी' दित्युपक्रम्येक्षतिश्रावणेनेक्षितर्यात्मशब्दप्रयोगात् । सर्वत्र वेदान्तेपु आत्मशब्दो निर्गुणवाचकत्वेनैव सिद्ध इति गुणसंबन्धस्यात्मपदेन निवारणे जगत्कर्ता गौण इति न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वेवमङ्गीकारे कल्पनाबाहुल्यादन्यतरबाधपक्ष एव युक्त इति चेत्, न । कारकमात्रस्य स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्ये सत्यपि यत् कर्तृलक्षणतया स्वातन्त्र्यस्य कीर्तनं तत् कारकान्तरनियामकतयैव, अतो गुणानां कर्तृत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे तेषामेव सृष्टयादिकार्ये स्वातन्त्र्येणात्मनियामकतया सगुणस्य स्वातन्त्र्याभावेनाकर्तृत्वापादकत्वात् । नच गुणानां जडत्वेन चेतनाधीनत्वान्न सगुणस्य स्वातन्त्र्यहानिरिति वाच्यम् । तथा सत्यादिसृष्टेरपि प्राक्काले गुणसत्तासिद्ध्या 'सदेव सौम्ये'त्यादिवाक्यस्य विशेष्यान्वितैवकारविरोधापत्तेः । नच कालवाचकाग्रपदेन तस्याप्युक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्यम् । अग्रपदस्य शिष्यबोधनार्थत्वात्, अन्यथा सद् आसीत्, कालोऽप्यासीदिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । आदिसृष्टिवाक्येपु क्वापि कालत्वेन कालसत्ताया अनुक्तत्वात् । अथाधिकरणत्वेन कालस्योक्तत्वात् कालविशिष्टब्रह्मबोधकत्वं वाक्यस्येति विभाव्यते । तदसङ्गतम् । विशिष्टविधानगौरवप्रसङ्गात् । इतरव्यवच्छेदस्य पूर्वाधिकरण एव साधितत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । अतः सृष्ट्यनन्तरप्रतीयमानकालोपरञ्जनेनैव तदुक्तिरिति नैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वहानिः । किञ्च । अस्तिभातिप्रियत्वादिवद् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वं लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तेन कर्तृत्वं वस्तुतोऽलौकिकमेवेति न बाधयोग्यम् । तस्माच्छ्रुतिसिद्धं ब्रह्मणः सामर्थ्यमवगम्यैव निर्णयो युक्त इति ॥ ५ ॥

ननु मास्तु गुणसंबन्धाद्गौणत्वम्, तथापि आत्मपदस्य लोके ममात्मा भद्रसेन इत्यादिपु गौण्यापि प्रयोगदर्शनादत्रापि तथास्तु । तथा सति नात्मपदमात्रेण तादृशनिर्णयसिद्धिरिति शङ्कायां हेत्वन्तरमाह तन्निष्ठस्येत्यादि ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ६ ॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत, तदात्मानꣳ स्वयमकुरुते' त्युपक्रम्य, पठ्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवती'ति । एतदर्थस्तु असदिति लोकविलक्षणमव्याकृतं, यदा यस्मिन् काले, ह्येव निश्चयेनैव, एष साधकः, एतस्मिन् पूर्वोक्तब्रह्मणि, अदृश्ये नामरूपशून्ये, अनात्म्ये आत्मन इदं आत्म्यं शरीरं तद्रहिते, अनिरुक्ते विकारो हि विशेषणवशान्निरुच्यते, न त्वविकार इति विकारशून्यत्वादनिरुक्ते, विदिताविदितात् परत्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वाद्वाऽनिरुक्ते, एवंभूते ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात् तथा, प्रतिष्ठां 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाती'त्येवंरूपां स्थितिं, विन्दते प्राप्नोति, अथ तदनन्तरमेव, स जीवः, अभयं गतो मुक्तिं प्राप्तो भवतीति । अत्र ह्येतस्मिन्नित्यनेन पूर्वोक्तं जगत्कर्तारं परामृश्य, अदृश्यत्वादिधर्मवैशिष्ट्यकथनेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य बोधयित्वा, तादृशे परिनिष्ठितस्य जीवस्य मोक्ष उच्यते । यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात्, तन्निष्ठस्य संसार एवोच्येत, न मोक्षः । उपदिश्यते तु मोक्षः, अतः फलबलेन ज्ञायते, स प्रयोगो नौपचारिक इति ॥६॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ७ ॥

इतोपि हेतोर्निर्गुण एव जगत्कर्ता । सर्वत्र वेदान्तवाक्येषु यत्र मोक्षसाधनान्युपदिश्यन्ते, 'किं प्रजया करिष्यामः,' 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेने' त्यादिभिस्तत्र पुत्रादीनां हेयत्वमुच्यते । यदि जगत्कर्ता सगुणः स्यात्, पुत्रादिवद्धेयत्वेनोक्तः स्यात् । उच्यते तूपास्यत्वेन, 'तज्जलानिति, शान्त उपासीते'त्यादिषु । अतो न सगुणः । अत ईक्षत्यादयो न सगुणधर्मा इति सूत्रत्रयोक्तहेतुभिः सिद्धम् । सूत्रत्रयस्यैककार्यकारित्वबोधनाय चकारः । एवं सूत्रचतुष्टयेनेक्षतिहेतुना जगत्कर्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां शुद्धब्रह्मपरत्वमुपपादितम् ॥ ७ ॥

अतः परं प्रलयादिबोधकानां तथात्वं साधयितुं हेत्वन्तराण्युच्यन्ते सूत्रत्रयेण । साध्यं तु नाशब्दमित्येव ।

स्वाप्ययात् ॥ ८ ॥

ब्रह्म नाशब्दम्, न सर्वव्यवहारातीतम् । कुतः ? स्वाप्ययात् । स्वस्मिन्नात्मन्यप्ययाज्जीवस्य लयात् । अपिपूर्वक एतिर्लयार्थः । एवं हि छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने श्रूयते 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते, स्वꣳ ह्यपीतो भवती'ति । स्वपितीति न क्रियापदम्, किन्तु जीवस्य नाम । स्वस्मिन्नपीतिर्लयो यस्यासौ स्वपितिः । पृषोदरादित्वादपीतिशब्दस्याकारनाशे ईकारस्य च विकृतौ सत्यां स्वपितिनाम्नः सिद्धिः । वस्तुतस्तु यौगिकत्वेन नामत्वाद्योगरूढ एवायं श्रौतः शब्दः । स्वपितिनामत्वं च न केवले स्वापे, किन्तु सत्सम्पत्तौ । स्वश-

ब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यान्निर्गुणत्वं च । तेन गुणातीतोऽयमात्मा यत्र लीयते यत्र तादृशं, यद् ब्रह्म सत्पदवाच्यं, तद् गुणातीतमेव । न ह्येतादृशस्य स्वसम्बन्धेन कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तपरमसुखानुभवसम्पादकं सगुणं भवितुमर्हति । अतः स्वाप्ययसम्पादकत्वान्न सर्वव्यवहारातीतम्, नापि सगुणमित्यनेनापि हेतुना सिद्धमित्यर्थः । अत्र लये वक्तव्ये सुषुप्तिकथनं कर्मसम्बन्धार्हदशायामपि तदभिभूय तादृशसुखसम्पादकत्वसामर्थ्यबोधनायेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् ॥ ९ ॥

गतिर्मोक्षः । समानस्य भावः सामान्यं, तस्मात् । मोक्षे सर्वस्य भगवत्तुल्यत्वेनैव निरूपणात्, तद्वत्त्वेन न सर्वव्यवहारातीतं, सगुणं वेत्यर्थः । गतिशब्दः फले रूढः । 'अन्ते या मतिः सा गतिः,' 'सा काष्ठा सा परा गति'रित्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अत्र चाप्ययोत्तरमेतत्कथनं 'यतो वा इमानी'ति श्रुतिस्थस्याभिनिवेशनस्य निर्णयार्थम् । एतद्विषयवाक्यं तु बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते । 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायन'मित्यारभ्य, 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तम् । अत्रायमर्थः । यथा अबादीनामंशानां कार्याणामबाद्यात्मकाः समुद्रादयो लयाधिकरणभूताः, तथा सदात्मकस्य सर्वस्य सदात्मकं कारणभूतं ब्रह्मैव लयाधिकरणभूतमिति दृष्टान्तैर्निरूपितम् । नच स्पर्शादीनां त्वगाद्यंशस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन केवलं लयस्थानत्वमेव विवक्षितं, न तु तस्य कारणत्ववैशिष्ट्यमपीति शङ्क्यम् । 'त्वगस्य स्पर्शवायोश्चे'ति, 'मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यत' इत्यादिश्रीभागवतद्वितीयस्कन्धवाक्येषु तथा दर्शनेनात्र वैराजानामेव तेषां दृष्टान्तत्वेन विवक्षितत्वात् । यथा सदंशानां कार्याणां लयस्थानं ब्रह्म, तथा चिदंशानां जीवानामपि लयस्थानं ब्रह्मैवेति वक्तुं, 'स यथा सैन्धवे'त्यादिना यथा सामुद्रलवणशकल उदके प्रक्षिप्त उदकमेव लक्ष्यीकृत्य विलीयते, न तु तस्य खिल्यत्वेन ग्रहणाय कोपि समर्थः संभाव्यते, किन्तु यस्माद्यस्माद्देशादादीयते, तत्र तत्र लवणरस एवास्वाद्यते इति तत्र तत्सत्ता निश्चीयते इत्येवं लयदृष्टान्तं निरूप्य, तत 'एवं वा अरे इदं महद् भूतम्, अनन्तमपारमरे मैत्रेयि इदं जीवात्मत्वेनानुभूयमानं महत् पूर्वोक्तेभ्योऽब्रादिभ्य उत्कृष्टमनन्तमविनाश्यपारमनादि, तच्च विज्ञानघने चिदेकस्वरूपे ब्रह्मण्येवैतेभ्यः स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मकेभ्योऽनुपलक्षितेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय पृथग्भूय तान्येव भूतान्यनु तल्लयोत्तरं विनश्यति, विशेषेणादर्शनं प्राप्नोति, ब्रह्मणः पृथङ् न ज्ञायते । तत्र हेतुः । 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति । लयोत्तरं जीवसंज्ञैव निवर्तते । ब्रह्मैव भवतीति । ततो लवणरसस्य सर्वत्रोदकेनुभवाल्लवणत्वेन वर्तते एवोद्ग्रहणमिति कुतो निषिध्यते संज्ञा ? इत्येवं मैत्रेय्या मोहे पुनः संज्ञाभावनिरूपणार्थं, 'यत्र हि द्वैत'मित्यादिना भेदकधर्मसत्तायां द्वैतदर्शनकथनपूर्वकं 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येज्जिघ्रेद-

तत्फलतां च न निगमयेत् । ऋगुत्तरार्धोक्तफलरूपस्यैवोपक्रमे तदेतत्पदाभ्यां कारणतया परामृष्टत्वात् । अतः प्रकारान्तरेण सन्देहाभावेऽपि मयट्प्रयोगमात्रेणैव सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे अन्नमयादिप्रायपाठबलेनानन्दमयोऽपि न ब्रह्म । फलसिद्धिस्तूपासनायाः प्रकृतत्वादन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादपि भविष्यतीति फलं तस्य न ब्रह्मतानिर्णायकमिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

आनन्दमयः परमात्मैव,नान्नमयादिवत् पदार्थान्तरम् । कुतः ? अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्यते इत्यभ्यासस्तस्मात् । पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानां षण्णां कर्मभेदकत्वेन सिद्धत्वादत्र भेदकत्वेन तस्य ग्रहणम्, पूर्वोत्तरतन्त्रयोरैकशास्त्र्यात् । तत्र हि समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजतीति पञ्चकृत्वो यजत्यावृत्तौ मीमांसितम् । किमत्र तनूनपादादिषु चतुर्षु पूर्वयागानुवादः, उत यागान्तरविधानमिति । तत्र पूर्वपक्षिणा धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानाद् इडादिगुणविधानार्थं समिद्यागानुवादे अङ्गीकृते, सिद्धान्तितम् । भेदाभेदसाधारण्या यजिश्रुत्या यागमात्रप्रत्यभिज्ञानेन श्रुतेर्यागान्तरपक्षेऽपि तुल्यत्वाद् गुणविधानपक्षेऽपि चतुर्थीतद्धितयोरभावेन देवताया वक्तुमशक्यत्वात् तृतीयाया अभावेन द्रव्यस्य च वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयया चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवत् तेषां कर्मनामत्वनिश्चयात् पदान्तरसमभिव्याहृतेन यजतिना यागान्तरमेव बोध्यते इति । ननु हेतुना साध्यं व्याप्तिबलेन साध्यते । प्रकृते चाभ्यासत्वेन कर्मभेदत्वेन व्याप्तेःपरमात्मत्वेन व्याप्त्यभावादसिद्धोऽयं हेतुरितिचेत् । न । यत्र यत्र वाक्ये पदान्तरसमभिव्याहृतस्य यस्य पदस्याभ्यासः, तत्र तत्र तस्य पदस्यार्थान्तरगमकत्वमिति व्याप्तेः सत्त्वेनासिद्धेरभावात् । नचाभ्यासस्येतरभेदमात्रं फलम्, तत्तु शब्दान्तरादेव सिद्धमिति किमनेनेति वाच्यम् । वैलक्षण्यसाधकत्वेनोपयोगात् । नन्वभ्यासस्यान्नमयादिश्लोकेष्वपि दर्शनादत्रैव कथं वैलक्षण्यसाधकत्वमितिचेद्, इत्थम् । अत्र ह्येवमभ्यासः श्रूयते । 'को ह्येवान्यात्, कः प्राण्याद्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाती'ति । अत्रायमर्थः । पूर्वानुवाकेष्वन्नमयादीनां प्रशंसायुक्त्यापि, को ह्येवान्यादिति वाक्ये किंशब्दद्वयेन यत् पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्यते, तेन तदननादिकं प्रति व्यतिरेकमुखेनानन्दस्यैव हेतुता बोध्यते । तेनान्नादीनामपि यत् स्वकार्ये सामर्थ्यं तदप्यन्तःस्थितानन्दाधीनमिति सूच्यते । अतोऽन्नेनैनं स्तुत्वा सर्वोपजीव्यत्वेनानन्दरूपो योऽर्थः स एव सर्वत्राभ्यस्यत इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यसाधकत्वमिति जानीहि । नचास्याभ्यासस्य वैलक्षण्यसाधकत्वेऽपि लैङ्गिकत्वान्मयट्श्रुत्यपेक्षया निर्बलत्वात् प्रायपाठेन विकारार्थग्रहणस्यैवौचित्यादिति वाच्यम् । मयटोऽर्थान्तरेऽपि साधारण्यात्, प्राणमये प्राणादीनां वृत्तीनामेव कथनेन प्रायपाठस्यैवाभावादिति । नचानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधने

तस्य प्रियमेव शिर' इति सम्बन्धषष्ठ्या भेदनिरूपणात् 'नेह नानास्ती'ति श्रुतिविरोधो, द्वैतापत्तिश्चेति वाच्यम् । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवती'त्यग्रिमवाक्ये दोषश्रावणेन तस्येत्यत्र 'राहोः शिर' इतिवद्भेदषष्ठीबोधनाददोषात् । उपचयापचयशङ्कितात्रब्रह्मत्वपरिहारस्तु गुणोपसंहारपादे सूत्रकृतैव कार्य इति चोद्यानवकाशः । अतः किमः पुनर्वचनेन बोधितो य आनन्दस्यार्थिकोऽभ्यासस्तेन मयडादिप्रवाहादानन्दमयस्य भेदे साधिते तस्य ब्रह्मत्वं निष्प्रत्यूहमित्याचार्याणामाशयः । अस्मिन् वर्णकेऽन्नमयादीनां ब्रह्मकार्यत्वेन पदार्थान्तरत्वमङ्गीकृत्यानन्दे फलत्वस्य वक्तव्यत्वाज्ज्ञेये ब्रह्मण्यानन्दांशनिवेशमनुपगम्य पुनर्वचनसूचितार्थिकाभ्यासादानन्दमयस्य तेभ्यो भेदः साधितः ।

प्रभुचरणास्तु अन्नमयादीनामपि साधारणकार्याद्भिन्नत्वेन ब्रह्मविभूतित्वमानन्दस्य साधनशेषभूतज्ञेयकोटिनिवेशेऽपि रूपभेदेन फलत्वकारणत्वयोरनपायं चाभिप्रेत्याधिदैविकवादं चाश्रित्यानन्दमयस्य तेभ्यो भेदं वर्णकान्तरेण साधयन्ति । तथाहि । 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास'इत्यादिश्रुत्या क्रीडेच्छैव सृष्टौ हेतुः । तेन बहु स्यामित्यादावपि प्रकारभेदेन सैवोच्यते । तेन सर्वं भगवानेवेति समन्वयेक्षत्यधिकरणाभ्यां व्युत्पादितम् । तथा 'एष उ एवे'त्यादिश्रुत्या नानाकर्मफलदोऽपि स एवेति सिध्यति । तेन भगवाञ्जगद्रूपेणाविर्भूय स्वांशैर्जीवैस्तानि तानि साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि ददत् क्रीडतीति सिध्यति । तत्र फलं सुखमेव । तद'प्येतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुत्या ब्रह्मानन्दस्यांशभूतमेव। तेन निरवध्यानन्द एव परमं फलमिति बोधनाय 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणेऽनन्तपदेन श्रुतिः सूचितवती । नचानन्तमिति सत्यज्ञानयोर्विशेषणमिति शङ्क्यम् । 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,' 'सच्चिदानन्दविग्रह' मित्यादिश्रुत्यन्तरे त्रितयसाहचर्योक्तेरत्रापि तद्बलादेव तत्प्राप्तेरावश्यकत्वेन विशेषणतया तत्राप्यानन्त्यस्य विशेषणताया अनुक्तसिद्धत्वात् । 'यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुत्यापि तथा निश्चयात् । किञ्च, इयमृग् 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति ब्राह्मणविवरणभूता 'यो वेदे'त्यन्तेन ब्रह्मवित्पदं साधनशेषतया व्याकृत्य,अग्रे 'आप्नोति पर'मिति फलांशं विवृणोति। तच्च 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुत्या वरणेतरसाधनाप्राप्यत्वेन बोधितमिति तद्विरोधपरिहारेण उभयसामञ्जस्यार्थमेवं निर्णेयम् । अत्राक्षरज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते । तत्र तादृशे जीवे स्वीयतया वरणेन भक्तिरूपः सहकारी सम्पाद्यते । ततः सहकारिणो योग्यतायाश्च सम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति । नच मध्ये भक्तिनिवेशोऽश्रुतत्वादसङ्गत इति शङ्क्यम् । 'भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो,' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यादिस्मृतिभिस्तथा निर्णीतत्वात् । तेन भक्त्यभावे केवलेन ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभाव एव फलम् । 'ब्रह्म वेद

ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः। स चात्र स्वरूपयोग्यताकोटौ निविशत इत्युक्तम्। नचाक्षरपरयोरैक्यमिति शङ्क्यम्। 'अक्षरात् परतः पर' इति श्रुतेः, 'अक्षरादपि चोत्तम' इत्यादिजातीयगीतावाक्यानां च विरोधात्। नचाक्षरपदेनाव्यक्ताख्या प्रकृतिरेवोच्यत इति शङ्क्यम्। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव चे'ति पुरुषत्वोक्तिविरोधात्। 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः,' 'क्षरात्मानावीशते देव एक' इत्यात्मत्वश्रुतिविरोधाच्च। तेन परस्मात् प्रकृतेश्च भिन्नमेवाक्षरम्। अत एव ऋग्व्याख्येये ब्राह्मणेऽपि ब्रह्मेति पर इति च शब्दान्तरेण निर्देशः। अन्यथा 'ब्रह्मविदाप्नोति त'दित्येव ब्रूयात्। एतेन पुरुषोत्तमस्य लक्षणमप्युक्तप्रायम्। निरवधिसत्यज्ञानरूपत्वे सत्यक्षरादुत्कृष्टत्वस्यैव लक्षणत्वेन सिद्धेः। तच्चोत्कृष्टत्वमानन्दमीमांसायां 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति कथनोत्तरं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्लोके गणनापरिच्छेदराहित्येनावाङ्मनसगोचरानन्दरूपतया सिद्धं भविष्यति। प्राप्तिस्तु व्रजरत्नानामिव भगवद्भोग्यतया भगवता सह सर्वकामभोगरूपा। 'अश भोजन' इत्यस्य 'बहुलं छन्दसी'ति विकरणपदयोर्व्यत्ययेनाश्नुते इति प्रयोगात्। प्रस्थानान्तरेऽपि भोजनार्थस्यैवाङ्गीकारात्। तदिदं सर्वं गुणोपसंहारपादे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते। एवञ्च फलत्वं परस्यैव, प्राप्तिस्त्वेवंप्रकारकतदनुभवरूपेति पर्यवस्यति। तत्र परस्मिन्निरवध्यानन्दात्मकत्वेन फलत्वं व्युत्पादयितुमन्तरङ्गेभ्योऽप्यन्तरङ्गत्वं 'चक्षुषश्चक्षु'रित्यादिश्रुतिसिद्धं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वं च ज्ञापयितुमाधिभौतिकादिरूपेण भगवानाविर्भूत इत्याशयेन 'तस्माद्वा एतस्मा'दित्यादिना आकाशादीनां भूतानामौषध्यादीनां भौतिकानां च संभवनक्रियायां कर्तृत्वमाह। न तु 'तत् तेजोऽसृजते'तिवत् सर्जनक्रियाकर्मत्वम्। एतेनाकाशादीनामत्र विभूतिरूपत्वं ज्ञाप्यते। ततोऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्या उत्तरोत्तरमन्तरङ्गभूता आत्मस्वरूपा उक्ताः। नचैते विकाररूपा वक्तुं शक्याः। अग्रिमप्रपाठके 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'ति वरुणोपदिष्टतपोरूपेण ब्रह्मज्ञापकेन साधनेनान्नादीनां ब्रह्मत्वेन ज्ञातत्वात्। नच तर्हि पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नाद्यनुपपत्तिः। तेषां परिच्छिन्नकार्यकर्तृत्वेनापरितोषादधिकाधिकारसम्पादनार्थत्वादुपपत्तेः। एव'मन्नात् पुरुष' इत्यन्तेनाधिभौतिकं रूपमुक्त्वा तत्राध्यात्मिकं पुरुषरूपं वदन्ती 'तस्येदमेव शिर' इत्यादिना पक्षिरूपमाह। वाजसनेयिशाखायां 'पुरश्चक्रे द्विपदः, पुरश्चक्रे चतुष्पदः, पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविश'दितिपक्षिरूपेणवाध्यात्मिकस्याधिभौतिकेषु प्रवेशश्रावणात्। वस्तुतस्तु पुरुष एव, परन्तु पुरः सम्बन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुरः शरीराण्याविशदिति तदर्थात्। नच तस्येदमेव शिर इतीदमा प्रत्यक्षविषयस्यैव शिर आदेः परामर्शात् प्रत्यक्षविषयस्यैव पक्षित्वं कल्पनयोपदिश्यत इति वाच्यम्। पक्षिरूपस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पक्षादिपदेषु लक्षणाराहित्यादिदम्पदमात्रे लक्षणायाः सत्त्वेऽपि श्रुत्यन्तरस्वारस्येन तस्या अदुष्टत्वात्। नचोक्तश्रुतावेकस्यैव प्रवेशोक्तेः सर्वेषु पक्षिरूपत्वोपगमो न युक्त

इति वाच्यम् । अन्नमयादिषु पञ्चस्वपि पक्षादीनां पक्षिलिङ्गानां तौल्येन तथोपगमे बाधकाभावात् । नचैवं पक्षिरूपत्वेन प्रवेशप्राप्तावपि प्राणमयादिष्वन्तर आत्मेति श्रावणात् तेषां चतुर्णां तत्तदन्तःप्रवेशोऽस्तु, अन्नमये तु तदश्रावणात् तस्य प्रवेशो न शक्यवचनः । वस्तुतस्तु प्रवेशश्रुतौ पूर्वं द्विपत्त्वादिश्रावणेन तासां स्थूलत्वबोधनात् तास्वेव प्रवेशो भासते । प्राणमयादिषु तु तल्लिङ्गाभावेन विवक्षितपूष्ठाभावात् तेष्वप्यशक्यवचनः ।

किञ्च, श्रुतौ प्रवेशमात्रमुक्तम्, न तु प्रयोजनं तस्य । अतः प्रयोजने विचार्यमाणे आध्यात्मिकस्याभिमानितया प्रसिद्धेस्तथा भूत्वा पूरक्षैव प्रयोजनत्वेनायाति । सा चैकेनापि भवतीति सर्वेषां प्रवेशो वैयर्थ्यादप्यशक्यवचनः । नाप्येकस्यैवास्त्वित्यपि वक्तुं युक्तम् । अविशेषाद् विनिगमकाभावाच्च कस्येति निर्णेतुमशक्यत्वात् । अत एव तस्याः प्रवेशश्रुतेरुक्तविषयत्वाभावेन प्रकृतोपष्टम्भस्य वक्तुमशक्यत्वात् परिदृश्यमाने पक्षित्वस्य कल्पनोपदेशपक्ष एवात्र सुवचः, न त्वेतदतिरिक्तविभूतिपक्ष इति वाच्यम् । अतिरिक्तविभूतिपक्षानङ्गीकारे 'अस्माल्लोकात् प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामती'त्याद्यग्रिमवाक्यश्रावितस्यैतल्लोकत्यागस्य तदुत्तरभाविन्या अन्नमयादिप्राप्तेश्च बाधापत्तेः । कल्पनोपदेशपक्षेऽन्नमयादीनामेतल्लोकान्तःपातित्वात् । नच 'संक्रमः प्रतिसंक्रम' इति पौराणप्रयोगेणोपसंक्रामतीत्यस्य त्यजतीत्येवार्थ इति वाच्यम् । 'कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रवि'रित्यादिषु प्राप्तावपि प्रयोगदर्शनेन परित्यागानन्तरप्रयुक्ते तस्मिन् प्राप्त्यर्थकत्वस्यैव निश्चयात् । पूर्ववाक्येऽपि प्रतिपूर्वकस्य संक्रमस्य प्रलयवाचितया प्राप्त्यर्थ एव पर्यवसानेनोपपूर्वकेऽपि तथात्वस्यैव युक्तत्वाच्च । अतो विभूतिपक्ष एव ज्यायान् । तथा सति प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं भगवल्लीलोपयोगिनं प्रपञ्चं प्राप्नोतीति लोकत्यागपूर्वकोपसंक्रमवाक्यार्थः सिध्यति । तेन पूर्ववाक्येषु यदन्नमयादीनां पक्षित्वमुक्तम्, तदपि लीलापूर्वदशायां साधनसंपत्तिसिद्ध्ये लौकिकान्नमयादिकोशानां रक्षार्थं तेषु तेषु तेन तेन रूपेण प्रवेशबोधनाय । अन्यथा लौकिकैः कोशैर्विक्षेप एव क्रियेतेति सेवादीनि साधनानि न संपद्येरन् । सेवासम्पत्त्यानुत्कटे विरहभावे तेषां स्थितिरपि न स्यात् । अतः पञ्चानां स्थित्यर्थं तत्तत्सजातीयानां तेषु तेषु प्रवेश आवश्यकः । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु'रित्यत्र साजात्यस्यैव सिद्धत्वात् । एवञ्चान्नमये द्विपत्त्वेन तत्तदन्तरेष्वपि सूपानिषिक्तप्रतिमान्यायेन प्रतिष्ठापदेन पादयोरुक्ततया च तेषामपि तादृशपूष्ठसिद्ध्या तेषु प्रवेशयोग्यतापि निष्प्रत्यूहा ।

तेनायं सन्देहः । उक्तप्रकारादानन्दमयोपि विभूतिः, उत सर्वान्तरत्वात् परमात्मेति । तत्रोक्तयुक्तेः प्रबलत्वात् प्रायपाठेन विभूतिरेव युक्तः । सर्वान्तरत्वं तु विभूतिमुख्यत्वगमकमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते । अभिधीयते आनन्दमयोऽभ्यासात् । आनन्दमयः परमात्मैव । कुतः ? अभ्यासात् । 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यःपूर्वस्ये'त्यन्नमयादिषु सर्वेष्वानन्दमयस्यैवात्मत्वेन कथनात् । ननु कथमेतदवगम्यते ? इत्थम् । अत्र ह्यन्नमयाभिमानिनःपूर्वमनु-

क्तत्वेऽपि'यःपूर्वस्ये'त्यनेन योऽन्नमयस्य शारीरः शरीरसम्बन्ध्यात्मा तस्यैव सर्वात्मत्वमभ्यस्तम् । तेन तत्रात्मत्वेन जगत्कर्तैव 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन'इत्यनेनोक्तः परामृश्यत इति ज्ञायते । स च सन्निहितत्वादुपक्रान्तत्वाच्च परं ब्रह्मैव विपश्चिद्ब्रह्मपदाभ्यां यदुक्तम्, तेनात्मपदघटितवाक्याभ्यासस्तस्यैव सर्वान्तरात्मत्वं बोधयति । तस्यानन्दरूपतां तु 'रसो वै स'इत्यारभ्य 'आनन्दयाती'त्यन्ता श्रुतिर्गमयति। 'एतस्यैवानन्दस्ये'ति मात्रोपजीवनश्रुतिश्च प्राचुर्यम् । तच्च किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां सचिदंशापेक्षयेति प्रकृतत्वात् सिध्यति । अतस्त्रिविधादभ्यासादानन्दमयः परमात्मा । अभ्यासादित्येकवचनं तु जात्यपेक्षया ।

ननु यद्येवं तदा आनन्दमये 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'ति भेदं न वदेदिति चेत्,न। तस्येति षष्ठ्या 'राहोःशिर'इतिवदभेदबोधकत्वेन यः पूर्वस्यान्नमयस्य शारीर आत्मा उपक्रमे जगत्कर्तृत्वेनोक्तस्तदभिन्न इति निगमनाय तथोक्तेर्दोषाभावात्। अन्यथा 'तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योन्तरात्मा ब्रह्मे'त्यपि वदेत् । नन्वेवं विभूतिप्रायपाठविरोधो दोष इति चेत् । न। सर्वान्तरात्मत्वादिरूपयुक्त्यपेक्षया तस्य निर्बलत्वेनाकिञ्चित्करत्वादिति । अयं प्रकारोऽपि गुणोपसंहारे आत्मगृहीत्यधिकरणे कार्याख्यानाधिकरणे च व्यक्तीभविष्यति । तस्मादानन्दमयःपरमात्मैवेति सिद्धम् ॥११॥

ननु 'मयड्वैतयोर्भाषाया'मित्यनेन लोके मयटो विकाराधिकारे विहितत्वात् 'द्व्यचश्छन्दसी'ति नियमस्य 'मृण्मयं गृहं राजन्नहं गम'मित्यादिमन्त्रेषु व्यभिचाराद्विकारार्थे द्व्यचो भवत्येव, अन्यस्मात्तु विकारे भवति, न भवति चेति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन त्र्यचोऽपि आनन्दशब्दात्तस्य विकारार्थे सुवचत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

विकारशब्दान्नेतिचेत्, न, प्राचुर्यात् ॥१२॥

विकारवाची मयट् यस्मिंस्तादृशं पदं विकारशब्दम्, तस्माद्विकारशब्दादानन्दमयपदान्न, विकारशून्यम् अविकारि ब्रह्म ग्रहीतुं न शक्यमितिचेत् । न । इयमाशङ्का न कार्या । कुतः? प्राचुर्यात् । पाणिनिनापि 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति सूत्रं प्रणयता प्राचुर्येऽपि विहितत्वादित्यर्थः । ननु कथमत्र प्राचुर्यविनिगमनेति चेत्। उच्यते। 'द्व्यचश्छन्दसी'ति नियमस्य विकारत्वप्रकारकबोधविवक्षायां त्र्यचः परस्य मयट्प्रत्ययस्य असाधुत्वज्ञापनार्थत्वेनावश्यकतयात्र विकल्पाश्रयणे बीजाभावाद् वारिते आनन्दशब्दान्मयट्प्रत्यये प्राचुर्यार्थस्य सुखेन विनिगन्तुं शक्यत्वात् । नच प्रायपाठविरोधः । तस्य प्राणमयस्थल एव निवृत्तत्वात् । तत्र प्राणादीनां त्रयाणां वृत्तित्वेनाकाशपृथिव्योश्च भूतान्तरत्वेन तदवयवकल्पनाग्रन्थादेव मयटः स्वार्थिकस्यैव भास्कराचार्योक्तरीत्या निश्चयात्। नच घटाकाशस्य घटविकारत्ववत् प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य प्राणविकारत्वं वाचस्पत्युक्तरीत्या सिध्यतीति वाच्यम्। अवच्छिन्ने विकारप्रत्ययप्रसाभावात्। शास्त्रेष्वपि तथा प्रयोगादर्शनाच्चेति दिक् । विशेषस्तु भाष्यविभागादवगन्तव्यः । अतः सम्यगुक्तं प्राचुर्यादिति ॥१२॥

शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वे निराकृतेऽपि शब्दशेषित्वेनार्थस्य शब्दापेक्षया बलिष्ठत्वात् तद्विरोधे पूर्वसूत्रसाधितं वृथा स्यादिति तदभावायार्थबलेनापि विकारार्थतां निराकरोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १३ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशस्तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतुव्यपदेशस्तस्मात् । आनन्दमयं प्रकृत्य 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रावणात् । अत्र यकारस्य ह्रस्वाकारस्य दीर्घादेशः । तथाचात्रेतः पूर्वं 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति'इति रसत्वेनानन्दमयस्य सिद्धत्वात् तल्लाभेनानन्दवत्ताश्रावणेनैव रसरूपस्यानन्दमयस्यानन्दकारणतायां अर्थतः सिद्धावपि यत् पुनस्तत्कथनं तत्तस्य कारणत्वेनाविकृतत्वबोधनायैव । अन्यथैतस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाच यथा विकारभूतस्य जगतः कारणभूतं सच्चिद्रूपं ब्रह्माविकृतम्, तथा सर्वस्यापि विकारभूतस्यानन्दस्य कारणभूत आनन्दमयोऽप्यविकृत इत्यर्थविचारेणापि नात्र विकारार्थे मयडित्यर्थः । अत्र चकारः समुच्चयं वदन् हेतुद्वयेन मध्ये विकारार्थनिरासः प्रतिपादित इति बोधयति ॥ १३ ॥

नन्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन निरूपणे किमित्याग्रहः क्रियते । अन्नमयादिवदुपासनापरत्वेनापि निरूपणे श्रुत्युपपत्तेः । नचात्रोपासतेरश्रवणात्तथा न वक्तुं शक्यत इति वाच्यम् । 'विद्युद्ब्रह्मे'त्यादिषु विद्युदाद्युपासनासु तदभावेऽपि प्रकरणबलेन तदङ्गीकारात् । प्रकृते तु पक्षपुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनामुक्ततया वाग्धेनूपासनवत् काल्पनिकस्वरूपलिङ्गस्यापि सत्त्वात् सुखेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वात् । अत आवश्यकोपपत्त्यभावादानन्दमयस्य ब्रह्मता न वक्तुं शक्येति शङ्कानिराकरणाय तामाह मान्त्रेत्यादि ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १४ ॥

स्वाभीष्टं यं कञ्चनार्थमभिसन्धाय तदर्थशक्यसम्बन्धानां नानात्वात्तेषु यं कञ्चन आदाय लक्षणया यत्किञ्चिदुच्यते तन्न मान्त्रवर्णिकम्, किन्तु मन्त्रेणाभिधया पदशक्त्या यत्प्रतिपाद्यते, तन्मान्त्रवर्णिकम् । संपूर्णे प्रपाठके तदेव गीयते, उपपाद्य निर्धार्यते । कथमितिचेद् । इत्थम् । अत्र हि 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्येतद्विवरणत्वेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति मन्त्र उक्तः । तत्र यो वेदेत्यन्तेन ब्रह्मवित्पदं विवृतम् । संपूर्णेन पूर्वार्धेन वा । उत्तरार्धे त्वाप्नोति परमिति । तत्राप्नोतिरश्नुत इत्यनेन,परमिति तु सर्वान् कामान् इत्यादिना । केवलानां कामानां ज्ञेयब्रह्मणः सकाशात् परत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन ब्रह्मसहितानामेव तथात्वात् । तत्रास्य ज्ञेयाद्भिन्नत्वं तु शब्दान्तरादेव सिद्धमिति । ततः परत्वं द्वितीयोक्तं फलत्वं च विभक्तिभेदेन सन्दिग्धत्वादुपपादनीयम् । तत्र कार्यलक्षणे स्वरूपलक्षणे च विशेषाभावे सन्देहस्यानुदयात्तत्रापि कश्चिद्विशेषोऽभिप्रेत इति ज्ञायते । तत्र कार्यलक्षणे तु-

सृष्टीच्छावशगत्वाभाव एव विशेष इतिबोधनाय सृष्टौ कर्तृत्वमनुक्त्वा हेतुत्वमात्रमुच्यते। व्यापाराविष्टत्वं त्वाकाशादीनां पुरुषान्तानाम् । संभूत इति क्रियाया एव सर्वत्रान्वयात् । अतः परं स्वरूपलक्षणे वक्तव्यः । तत्र निरवधिसच्चिदानन्दरूपत्वस्योभयत्र तौल्येऽपि फलत्वस्यानन्द एव पर्यवसानं 'भूमैव सुख'मित्यत्र सिद्धमित्यत्रापि 'को ह्येवान्या' दित्यादिनाभ्यासात् स्तूयते । तथान्नमयादिभ्य आन्तरत्वकथनेनापि 'गोअश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव' इतिवदन्येषामनान्तरत्वसाधनात् स्तूयते । तथा गौणोपासनाफलानां विवक्षितानन्दापेक्षया न्यूनत्वबोधनादपि स्तूयते, इत्येवं सर्वैः प्रकारैः स्तुत्या फलत्वमुपपाद्य, ज्ञेयानन्दापेक्षया विशेषं बोधयितुमानन्दमीमांसायां ब्रह्मानन्दे 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति गणनापरिच्छेदकथनेन तस्य वागोचरत्वं बोधयित्वा, ततः परस्यानन्दस्य ब्रह्मानन्दाधिक्यबोधनाय 'यतो वाच' इति श्लोकेन वाङ्मनसोरगोचरत्वं तस्याह । एवं लक्षणद्वयेऽपि विशेषबोधनेन तस्य परत्वं परमफलत्वं चोपपादितम् । तथा कार्यनिरूपणे योऽन्तिमः पुरुष उक्तस्तस्य शिरःपाण्यादिकं यदिदमा परामृष्टं तदानन्दमयस्य पुरुषत्वेन अन्येषां पुरुषविधत्वायानन्दस्य स्तुत्यर्थमेव । तथाहि । लोके ह्यन्तर्भृतं बहिर्वेष्टितं च तदाकारं भवति । तत्रान्तर्भृतस्य तदाकारता मूषानिषिक्तप्रतिमादौ दृष्टा । बहिर्वेष्टितस्य तदाकारता तुषदेहे सीवितवसनादौ च । प्रकृते योन्नात् पुरुष उक्तः सोऽन्नरसमयः । देहस्य रेतोजन्यत्वात् । रेतसश्चान्नरसत्वात् । तत्र मूषानिषिक्तप्रतिमान्यायाङ्गीकारेऽपि तदन्तर्वर्तिन आकारस्य मधूत्थनिर्मितप्रतिमोपरि संवेष्टनेन शुष्काया मृदो मूषात्वसिद्ध्या आन्तरमधूत्थाकाराधीनत्वाद्वेष्टितन्यायस्यैव सिद्धेर्यथाकथञ्चित्साधयित्वा तेनान्तराकाराङ्गीकारेऽपि 'तेनैष पूर्णः, स वा एष पुरुषविध एव, तस्य पुरुषविधताम्, अन्वयं पुरुषविधः, तस्य प्राण एव शिर' इत्याकारकवाक्येषु 'तेनैष' इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतपरामर्शः। मध्ये 'स वा एषः, तस्य पुरुषविधता'मित्यत्र पूर्वस्यैव, ततस्तस्य प्राण एव शिर इत्यादौ पुनः प्रकृतस्यैव परामर्श इति प्रक्रान्तत्यागदोषाच्च । अतस्तदुभयरहितो बहिर्वेष्टितपक्ष एव साधीयान् । तथा सति सर्वत्र पुरुषाकारसमर्पणे सर्वान्तरस्यानन्दमयस्यैव कारणत्वादिदमा शिरःपाण्यादिपरामर्शोऽपि तत्स्तुत्यर्थ एव । एवं पक्षित्वेन कल्पनमपि तस्य स्तुतावेव पर्यवसति । तथाहि । उक्तमन्त्रे 'सोऽश्नुत' इत्यनेन जीवः फलाशने कर्तृत्वेन व्यपदिष्टत्वात्तत्र मुख्यः । स च 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुत्या, 'एवं स मानसो हंसो हंसेनैव प्रबोधित' इति स्मृत्या च वस्तुतो हंसाकारः । शास्त्रं तु पुरुषाधिकारेण प्रवृत्तमिति जीवं प्रति तदप्रवृत्तो तस्य ब्रह्मविद्याद्यभावेन वेदनादिफलस्याप्यभावाच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति फलार्थं शास्त्रसार्थक्यार्थं च जीवस्य पुरुषरूपमावश्यकम् । किञ्च । समतां विना फलानुभवदौर्घट्याद् 'न तत्सम' इति श्रुत्या ब्रह्मसमताया निषेधात् फलानुभवनार्थं समतायै ब्रह्मणोऽपि पुरुषरूपमावश्यकम् । अतः पुरुषरूप एव भगवान् । 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतेर्यदा हंसरूपेण जीवान्तराविश्य तं पुरुषरूपेणान्तरितवाँस्तदा तद्वेष्टनेन पुरुष-

रूपो जीवः सर्वं लौकिकालौकिकफलमनुभवति। परमात्मा च हंसेऽन्तर्भूतो हंसाकारश्च सन् फलमनुभावयतीति श्रुतिरपि तं हंसरूपेण पुर्यावेशोत्तरं वर्णयति। तथाच स्वयमतिमहानपि जीवस्य फलभोजनार्थमेवं करोतीति भक्तवात्सल्यबोधकत्वात् स्तुतौ पर्यवस्यति। नच यद्येवं स्यात् तदा आनन्दमय एव तथा वक्तव्यं स्यान्नान्नमयादिष्वपि, प्रयोजनाभावादिति वाच्यम्। अत्र प्राणमयादीनां चतुर्णां व्याख्याने 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'ति कथनादेकस्यैव भोक्तुरन्नमयादीनां प्राप्यानां पञ्चानां फलानां स्वशरीरतया भोग्यत्वस्य च विवक्षितत्वेन तद्बोधनस्यैव प्रयोजनतया पञ्चस्वपि तथा कथनस्य युक्तत्वात्। नचैवं सति पञ्चानां कोशत्वमेव सिद्धमिति शङ्क्यम्। 'अस्माल्लोकात् प्रेत्ये'ति कथनस्य विरोधात्। न चोक्तवाक्ये स्थूलशरीरत्याग एव विवक्षित इति शरीरान्तरमादाय तेषां कोशत्वं न विरोधावहमिति वाच्यम्। तथा सति सूक्ष्मकारणशरीरयोस्त्यागाभावेन प्राणमयाद्युपसंक्रमणश्रुतिविरोधापत्तेः। नचैवं भेदेऽपि शरीरत्वेनैव भोग्यत्वे कोशेभ्यः सकाशात् को विशेष इति शङ्क्यम्। 'एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामती'त्यादिवाक्योक्तस्यात्मत्वरूपस्यैव विशेषस्य तेषु सत्त्वात्। लौकिकानां कार्यत्वेनानात्मत्वात्। यौगिकार्थग्रहणेऽप्यतति व्याप्नोतीत्यात्मपदयोगेन व्यापकत्वस्यापि विशेषत्वात्। कार्याणां प्रत्यात्मं भिन्नत्वेन परिछिन्नत्वात्। नच भोक्त्रैक्यस्यैषां शरीरत्वेन भोग्यत्वस्य च विवक्षितत्व इदं वाक्यमन्नमयेऽपि वक्तव्यम्, तत् कुतो नोच्यत इति शङ्क्यम्। अन्नमयकोशे एकात्मभोग्यत्वस्य शरीरत्वस्य चाध्यक्षसिद्धत्वेन तत्तुल्ये विभूतिरूपेऽन्नमयेपि तथात्वस्यासन्दिग्धत्वात्। न चैवं सत्यन्येष्वपि तत्तत्कोशतौल्येन तथात्वस्य शक्यज्ञानत्वात् तत्रापि नोच्येतेति शङ्क्यम्। अन्नमयसमानावयवकत्वस्य सर्वत्रातिदेष्टव्यत्वेन तद्दार्ढ्यार्थं तत्र तत्कथनस्यावश्यकत्वात्। एवञ्चान्नमयकोशे पञ्चावयवकत्वस्याध्यक्षसिद्धत्वादन्नमयविभूतावपि तथात्वमसन्दिग्धमिति बोधयितुमिदम्पदप्रयोगाद्धस्तेनैव प्रदर्शयति। कोशात् तस्य भिन्नत्वज्ञापनायान्नमयब्रह्मोपासनायां सर्वान्नप्राप्त्या बाह्यं लौकिकं भोगरूपं फलं च बोधयति। अन्नमयादान्तरः प्राणः, सोऽत्र प्राणादित्रितयवृत्तिकः, पञ्चवृत्तिकान्नियतहृदयादिदेशवर्तिनः कोशरूपाद्भिन्न इति ज्ञापनाय तत्सञ्चाराधारमाकाशं तदात्मत्वेन पृथिवीं च प्रतिष्ठादिरूपत्वेन वदति। तदुपासनया सर्वायुर्भोगरूपं फलं च वदति। इदं च रूपद्वयं लौकिकस्य मनोमात्रेन्द्रियप्राणव्यापारात्मकस्य बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्य यथायथं सिद्ध्यर्थम्। ततो लौकिकव्यवहारेण वयःप्रभृतिभिः सामर्थ्ये जाते वैदिककार्यार्थं प्रवर्तत इति वैदिको व्यवहारस्तदनन्तरभावी। तस्य च लौकिकाच्छेदोग्रे देवताविग्रहाधिकरणे व्यवस्थाप्यः। तस्य व्यवहारस्य सिध्यर्थं मनोमयः पुरुषो वेदात्मकः। वेदस्य मनोमयत्वं 'स एष जीवो विवरप्रसूति'रित्यत्रैकादशस्कन्धे भगवतोक्तम्। तस्य कोशाद्भेदः स्फुट एव। तदुपासनया ब्रह्मानन्दज्ञानात् सर्वदा भयाभावरूपेण फलेन च। एतदवयवेषु ऋगादयः स्फुटाः। आदेशोऽर्थवादसहितानि कर्मविधा-

यकानि वाक्यानि । अथर्वाङ्गिरसे प्रतिष्ठात्वं तु चातुर्होत्रविधाने ब्रह्मणः कृताकृतावेक्षकत्वेन तत्कर्मणोऽप्यर्थसिद्धस्य कर्मस्थैर्यसम्पादकत्वात् । शान्त्यादिरूपशेषकर्मबोधकत्वात् पुच्छत्वं च बोधितम् । तदनु वैदिकव्यवहारेण नानाविधयागादिसाधनकर्तुः फलं विज्ञानमयः । तस्यावयवेषु पञ्चाग्निविद्यायां चतुर्थ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवचसो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीति प्रश्नाद्, निरूपणभागे च प्रथमाहुतौ 'देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति श्रावणाच्च श्रद्धारूपा आपो मुख्या इति सा एव शिरः । अयमर्थस्तृतीयेऽध्याये रंहत्यधिकरणे विस्तरेण वक्ष्यत इति नास्य काल्पनिकत्वम् । ऋतसत्यशब्दवाच्यौ तु प्रमीयमाणानुष्ठीयमानावस्थाकौ धर्मौ । योगस्तु चित्तनिरोधरूपत्वेन मुख्यत्वादात्मा । महर्लोकस्याधोभागत्वं तु पञ्चाग्निविद्यासाधितदेहस्य ततोर्वाक्संसृत्यभावात् । एतस्यापि कोशाद्भेदः स्फुट एव । एतस्य ज्ञाने तस्मात् प्रमादाभावे च सति पापनाशपूर्वकसर्वकामाप्तिरूपफलेन च । एतेषामुपासनादिकथनं तु यथोक्तरीत्यैतत्कर्तुः क्रमेण मुक्तिरिति ज्ञापनार्थम् । अत एव तुरीयस्य फलकथने मध्ये प्रमादाभावो निवेशितः । प्रमादे सत्यग्रे ब्रह्मज्ञानं न भवतीति । एतादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या ब्रह्मविद् आनन्दमयः फलम् । तत्स्वरूपं सङ्घातरूपत्वाभावादेकमिति धर्मभेदेनैव शिरःपाण्यादिकं निरूप्यते । यथा 'प्राणन्नेव प्राणो भवति, वदन् वा'गित्यत्र कार्यभेदेन व्यपदेशभेदः, तथात्र धर्मभेदेनावयवभेद इति ज्ञापनाय । तत्र मुख्यात्मत्वेन निरुपाधिप्रीतिविषयत्वं यो धर्मस्तदेव शिरः । अपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दातिशयौ धर्मौ मोदप्रमोदौ । तौ दक्षिणोत्तरौ पक्षौ । आनन्दस्तु स्वरूपम् । ज्ञेयतया साधनशेषत्वात् साधनभूतं यदक्षरं ब्रह्म तत् पुच्छम् । धामादिरूपत्वात्तदेव प्रतिष्ठा, 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इति श्रुत्यन्तरात् । एतेन च मन्त्रे द्वितीयान्तेन कामपदेनोक्ता एत एव धर्माः, आनन्दमयस्तु विपश्चिद् ब्रह्म । धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयवद्भेदेऽप्यभेदादेतादृशमेव मन्त्रव्याख्येयवाक्योक्तं परमिति बोधितम् ।

प्रश्ने बहुवचनम् । 'कश्चन गच्छती'त्यत्र चोप्यर्थे । एवं साधकस्वरूपस्य तस्य फलप्राप्तेश्च सन्देहेन प्रश्ने, साधकस्य सर्वज्ञत्वं तदेव, यदा विपश्चित्त्वं सच्चिदानन्दात्मकत्वं च ब्रह्मणः सम्यग्वेत्ति, नो चेत् किञ्चिज्ज्ञत्वमेवेति वक्तुं 'सोऽकामयते'त्यादिना स्रष्टृत्वादिकमाह । ततः सृष्टिस्वरूपं निष्कृष्ट'मसद्वे'ति द्वितीये श्लोके सृष्ट्यन्तरमाह । तद्व्याख्याने ब्रह्मणः समवायित्वं चाह । ताभ्यां ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं चिदंशवैशिष्ट्यं च बोधितम् । ततो 'यदा ह्येवैष' इत्यादिना पूर्वोक्तरीत्या सर्वज्ञस्य परप्राप्तिरूपं नित्यं फलम्, किञ्चिज्ज्ञस्य तदभावम् । ज्ञानानन्तरमपि मननाभावे किञ्चिज्ज्ञत्वमेव, न सर्वज्ञतेति बोधितम् । ततो 'भीषास्मा'दिति श्लोके वागगोचरं ब्रह्ममाहात्म्यमुक्तम् । आनन्दमीमांसायां च ब्रह्मानन्दस्य सर्वापेक्षयोत्कर्षो बोधितः । इदं सर्वं ज्ञेयेऽप्यस्तीति ततोऽप्युत्कर्षस्य बोधनाय 'यतो वाच' इति श्लोकेनावाङ्मनसगोचरानन्दात्मकत्वं ब्रह्मण उक्तम् । तेन ज्ञेयस्य गणितानन्दत्वम्, परस्य त्ववाङ्मनसगोचरानन्दत्वमित्यक्षरादुत्तमत्वमिति बोधितम् । ततो विदुषः परप्राप्तिपूर्वरूपज्ञापनेन प्रश्नोत्तरं पूरयितु 'मेतं ह वाव न तपती'त्याद्युक्तम् । तस्मात् सर्वस्मिन् प्रपाठके मान्त्रवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्योपपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैवेति सिद्धम् । चकारस्य सूत्रमध्ये प्रयोगो विधिमुखविचारेणाधिकरणपूर्तिद्योतकः । अयमर्थः श्रीभागवते वेदस्तुतौ 'पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु य' इत्यनेनोपबृंहितः । 'अन्नमयादिषु चरम आनन्दमयो भगवानि'ति ॥ १४ ॥

निषेधमुखेन चतुःसूत्र्येदमधिकरणं पुनर्विचार्यते, सुदृढत्वाय । नच सन्देहानां विचारितत्वाच्छैथिल्याभावे दार्ढ्यस्यार्थादेव सिद्धत्वात् किमर्थं पुनर्विचारः कृत इति शङ्क्यम् । आनन्दमये साधितस्य फलत्वस्यैव सन्देहजनकत्वात् । पूर्वतन्त्रे 'फलं पुरुषार्थत्वादि'ति सूत्रेण फलस्य पुरुषशेषत्वबोधनात् । आनन्दमयेऽपि 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यनेन भोक्तृकथनवाक्येनानन्दमये भोग्यताया एव दृढीकरणात् । नच मन्त्रवर्णविरोधः । सः ब्रह्मवित् सर्वान् कामानश्नुते, विपश्चिता ब्रह्मणा सहानन्दमयो भवतीत्यर्थोक्तौ तदभावात् । अतः प्रपाठक एतदनुगुणतया नेतव्यः, पूर्वोक्तरीत्या वेति सन्देहे, आद्य एव पक्षो युक्तः । पूर्वतन्त्रानुगुण्यरूपयुक्तेराधिक्यादिति प्राप्ते आह ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

नेतरः । इतरो जीव उक्तरीत्या फलत्वमात्रेणानन्दमयो न वक्तुं शक्यः । कुतः ? अनुपपत्तेः । अत्र जगत्करणादिभिः कार्यैर्महामाहात्म्यमानन्दमये ब्रह्मणि प्रतिपाद्यते । जीवस्यानन्दमयत्वे सति तस्यापि स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वं वक्तव्यम् । तथा सत्यलौकिकमाहात्म्यस्यान्यगामित्वेन ब्रह्मात्यलौकिकमाहात्म्यबोधकश्रुत्यनुपपत्तेः । एवं स्वातन्त्र्येण साम्ये 'न तत्सम' इत्यस्या अप्यनुपपत्तिः । अतो जीवो नानन्दमय इत्यर्थः ॥१५॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १६ ॥

प्मत्वं स्वाध्याये आसन्ये च श्रूयते, देवानां च, 'न ह वै देवानां पापं गच्छती'ति, तत्कथं तस्य ब्रह्मासाधारणत्वमितिचेत्, न । तस्यैतन्नाममात्रसाम्येऽपि स्वरूपतो भिन्नत्वात् । स्वाध्यायो देवपवित्रमिति, 'य एवंविदि पापं कामयत' इति, तत्र तत्र लिङ्गेन स्वाध्यायादौ तस्य पापनाशरूपतया, अत्र तु 'अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे' इति श्रीभागवतवाक्ये कर्ममात्राञ्जनराहित्यरूपतयोक्तत्वेन तथावसायात् । नच पुण्यकर्माञ्जने को दोष इति शङ्क्यम् । 'कर्मणां जात्यशुद्धाना' मिति भगवद्वाक्येन कर्ममात्रस्याशुद्धत्वनिश्चयात् । मुमुक्षूणां पुण्यफलानादरणेनापि तथा निश्चयाच्च । नन्वेवं नामसाम्येऽपि कथं स्वरूपभेद इतिचेत्, उच्यते । ब्रह्म कारणम्, जगत्कार्यमिति पूर्वाधिकरणे निर्णीतम् । तत्र कार्यासाधारणधर्मा यथा न कारणे गच्छन्ति, तथा कारणासाधारणधर्मा अपि कार्ये । इदं हि लोके दृष्टम् । न हि घटपटादेः प्रावरकत्वजलहारकत्वादिस्तन्तुमृत्पिण्डयोर्दृश्यते, न वा पटघटजनकत्वं कारणगतं पटे घटे वेति । एवमंशिधर्मा अप्यंशे । न हि 'सोऽकामयते'त्यादिनोक्तः कामादिर्जीवधर्म इति, अतोऽसाधारण्यादेव स्वरूपभेद इति नामसाम्यमात्रं न तद्बाधकम् । नचैवं नामसाम्ये सिद्धेऽत्र जीवधर्मग्रहणमेवास्तु, ब्रह्मधर्मग्रहे किं बीजमिति शङ्क्यम् । कारणधर्माणां बलिष्ठत्वात् । उक्तरूपोपासनया जीवेऽपि तथाभवनश्रावणेन तथावसायादिति । अन्यथा तन्न वदेत् । अतस्तस्याः कथनेऽप्येतज्ज्ञापनमेव प्रयोजनम् । अतः सर्वरसादयोऽपि ब्रह्मस्वरूपनिष्ठा एव धर्माः । ये पुनरस्थूलादिवाक्ये निषिध्यन्ते, ते तु लौकिकाः कार्यधर्मा एव । तेन 'अणोरणीया'नित्यादौ कारणधर्मा एव । तेनेदं सिद्धम् । यदेकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धान् धर्मान् ब्रह्मधर्मत्वेनैव गमयति । अन्यथा तस्यान्यगामित्वे असाधारण्यं भज्येत । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वेष्वधिकरणसूत्रेषु ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । अन्यथा आदित्यान्तरक्ष्यन्त इत्येवं ब्रह्माधिकरणं विशिंष्यात् । तेनेदं सिद्धम् । यत्र निश्चिते कार्यत्वे तस्य कारणाभेदेन स्तुतिः क्रियते, यथेन्द्रप्रतर्दनसंवाद इन्द्रेण स्वस्य, तत्र नेयं रीतिः । तद्व्यतिरिक्तस्थले त्वेवमेवावगन्तव्यमिति । न चैवं परिच्छिन्नेषु नानास्थानेषु नानापरिमाणेन स्थितौ ब्रह्मणोऽनेकत्वापत्त्या 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति लक्षणवाक्ये अनन्तपदेन ब्रह्मणोऽनन्तमूर्तितायाः अपि प्रतिज्ञातत्वात् । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता' दितिश्रुत्यन्तरेऽप्युक्तत्वात् । अनन्तमूर्तित्वाभावे ब्रह्मणो व्यापकतया सर्वस्य तदन्तःस्थत्वेन 'निहितं गुहाया'मिति हृदयाकाशनिधानोक्तिविरोधापाताच्च । तस्माद् ब्रह्मणो व्यापकत्वेनैकत्वेऽप्यनन्तमूर्तित्वेन साकारत्वाद्वेदैकवेद्यत्वाच्च यादृशं यद्वाक्ये यत्र स्थाने उच्यते, तादृशं तत्र तद् ब्रह्मेति मन्तव्यमिति सिद्धम् । ननु किमित्येवं ब्रह्मस्वरूपस्य निर्बन्धेन साकारत्वं निरूप्यते । साधकानुग्रहार्थं निर्दुष्टलीलाविग्रहाङ्गीकारपक्षस्याप्यदुष्टत्वादितिचेत् । उच्यते । तच्छरीरं केन कृतम् । ईश्वरेणान्येन वा, नित्यं वा ।

तत्र द्वितीयस्यासङ्गतत्वादाद्यमेवादर्तव्यम् । तथा सति तादृशस्यातिसमर्थस्य का वा अनुपपत्तिर्येन स्वस्यापि शरीरं कल्पयेत्, किन्तु लीलया व्यामोहनार्थं नटवदन्यथा प्रदर्शयेत्। 'यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नट'इति श्रीभागवते नटदृष्टान्तस्योक्तत्वात्। अतः शुद्धसत्त्वात्मकं वा, प्राकृतं वा, मायिकं वा, यन्मूलत्वे कल्पनीयं तदसङ्गतमेव। अथ नित्यम्, तद्यदि सच्चिदानन्दात्मकम्, तदा तु ब्रह्मैव, अचिदात्मकं तु तादृशाकारं प्रलयबोधकसौबालवाक्येभ्यो विरुध्यत इति, तदप्यसंगतम्। तस्मात् पुराणादिष्वपि यत्रोपपत्तिपूर्वकं ब्रह्मधर्मा उच्यन्ते, तत्र ब्रह्मैवेति मन्तव्यम्। ब्रह्मणो वेदैकसमधिगतत्वात्। मीमांसायाश्च तदर्थनिर्णयार्थत्वात्तन्न्यायानामन्यत्राप्यतिदेष्टुं शक्यत्वदिति । नच हिरण्मय इत्यत्र विकारप्रत्यय इति भ्रमितव्यम् । हिरण्यशब्दस्य प्रकृतिभूतस्य व्यस्त्वात् । यकारलोपस्य छान्दसत्वात्। हिरण्यशब्दश्चात्रानन्दवाची। यद्यपि लोके तथा न प्रसिद्धः, तथापि लोके हिरण्यस्यानन्दसाधकत्वात् सिद्धे तद्गुणकत्वे, यद् यद्गुणकं, तत् तदात्मकमितिव्याप्तेः समन्वयाधिकरणे साधितत्वात्, कार्यभूतस्यापि तथात्वे कारणभूतस्यानन्दत्वे सन्देहाभावात् तद्बोधके शब्देऽपि तद्वाचकत्वस्यासन्दिग्धत्वादिति । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एवेति सूर्यमण्डलान्तःस्थः परमात्मैव। एवमक्षिस्थितेऽपि परमात्मत्वं बोध्यम्। 'तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप'मित्यादिना सर्वत्राप्येतद्धर्मातिदेशात्, सैवक्र्तद्यजुरित्यादिना तद्य इमे वीणायां गायन्तीत्यादिना सार्वात्म्योपदेशाच्चेति ॥१९॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २० ॥

'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत'इतिश्रुत्यन्तरे सूर्यमण्डलात्तदभिमानिनः सकाशाच्च भेदेन कथनात्। नच पूर्वसूत्रोक्तहेतुनैव सिद्धे ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरोपन्यासस्य वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। तथा सत्येतेनैव निर्वाहे अन्तःपदमत्र निधायैकमेव सूत्रं प्रणयेत्। नन्वत्र भेदव्यपदेशमात्रेण कथं परमात्मलाभ इतिचेत्। इत्थम्। अन्तर्यामिब्राह्मणे हि जडाज्जीवाच्च भिन्नत्वेनान्तर्यामी प्रतिपाद्यते। तत्र 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तर' इति जडस्य मण्डलस्य स्थानत्वेन कथनात्ततो भेदः। आन्तरत्वं मण्डलाद्भेदश्चाभिमानिनोऽप्यस्तीति ततोऽपि भेदं वक्तुं 'यमादित्यो न वेदे'त्युक्तम्। तेन मण्डलधर्मैरभिमानिधर्मैश्च न सम्बध्यते। अभिमानी चेत्तं जानीयान्मुक्तः स्यात्, अतः सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मैर्ज्ञानादिभिस्तं न योजयति। एवमुभयस्माद्भेदे सिद्धेऽपि तत्र स्थितेः किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां 'यस्यादित्यः शरीरं यः आदित्यमन्तरो यमयती'ति द्वयमाह। तथाच जगद्भासनं, दिग्विभागो, धर्मप्रवृत्तिश्चेत्यादिलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरीरम्, तस्य नियमनं च तादृशलीलासिद्ध्यर्थम्। यतो 'भीषास्मा'दित्यादिश्रुत्या सर्वोऽपि भगवतो बिभेति। भीतिश्च नियमनादिति। किञ्चात्र। पुनरप्यन्तरपदम्, अन्तरयतीत्यन्तर इति

सर्वान्तःस्थापकत्वबोधनार्थम् । एवमत्र चत्वारोऽर्था उच्यन्ते । तथाचात्र भेदव्यपदेशः सर्वविलक्षणत्वव्यपदेश इति । ततः सुखेन परमात्मलाभ इति । नन्वेवं सत्यत्र हेतुसाध्ययोर्भिन्नयोः कथनादधिकरणान्तरत्वमेव कुतो नाङ्गीक्रियते । चकारेण पूर्वसूत्रोक्तहेतुसमुच्चयादिति ब्रूमः । नच साध्यान्तरनिर्देशासङ्गतिः शङ्क्या । तस्य 'नेतरोऽनुपपत्ते'रितिवदुपचारव्यावृत्त्यर्थत्वात् । अतो नाधिकरणभेद इति । नन्वत्र पूर्वसूत्रविषयवाक्ये 'य एवं वेदे'त्युपासनालिङ्गात् तस्या 'वाचं धेनुमुपासीते'तिवत् कल्पिताकारेणापि सिद्धेः किमर्थं ब्रह्मस्वरूपाकाराग्रह इतिचेत् । उच्यते । उक्तहेतुभ्यामाचार्येण साधिते ब्रह्मत्वे उपासनाज्ञानयोरुभयोरप्येकविषयत्वेन तुल्यफलत्वबोधनायेति बुध्यस्व । नन्वतस्मिंस्तद्धर्मानारोप्य तत्त्वेन चिन्तनमुपासना, तस्य तत्त्वेन निश्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदात् कथं तुल्यफलतेति चेत् । इत्थम् । वेदे हि सर्वत्र 'अन्नं ब्रह्मोपासत' इत्यादौ कार्ये कारणधर्मारोपेण फलश्रावणात् । लोकेऽपि निकृष्टोत्कृष्टधर्मारोपेण फलदर्शनाद्विपरीते वैपरीत्यदर्शनाच्च कारणे कार्यधर्मारोपस्त्वयुक्त एव । कार्ये कारणधर्मारोपस्तु कार्यस्य कारणात्मकत्वेन तद्धर्माधिकरणतया भवति युक्त इति तथोपासना तु यथोक्तफलसाधिका, तस्यारोपस्यादुष्टत्वादिति ॥ २० ॥ इति षष्ठमन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ॥ ६ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २१ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके श्रूयते । 'अस्य लोकस्य का गति'रिति, आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्, आकाशः परायणम्, स एष परोवरीयानुद्गीथः स एष अनन्त' इति । तत्राकाशशब्दे संशयः । किं लोकप्रसिद्ध्या भूताकाशो ग्राह्यः ? उत 'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मे'त्यादिवैदिकप्रसिद्ध्या ब्रह्म वा ग्राह्यमिति । तत्र लोकेऽवगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायेन वैदिकपदशक्तिग्रहस्य कोशव्यवहारादिरूपलौकिकशक्तिग्रहसाधनाधीनत्वात्, सृष्टिप्रक्रियायां 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादौ भूताकाशेऽपि वैदिकप्रयोगदर्शनाद्, ब्रह्मणि तच्छक्तेरभावेन तत्र लक्षणाया वा योगस्य वा आदरणीयत्वात्तयोश्च शक्त्यपेक्षया नैर्बल्याच्च भूताकाश एव ग्राह्य इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । आकाशः परमात्मैव । कुतः ? तल्लिङ्गात् । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्यम् । अन्यानपेक्षतया स्वरसेनार्थबोधकत्वमिति यावत् । तस्मात् । श्रुतिलिङ्गादयोऽत्राप्यर्थनियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदाद्रियन्ते । श्रौतत्वेनोभयोस्तन्त्रयोरैकशास्त्र्यात् । अयमर्थः । पूर्वाधिकरणेषु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिवाक्यविचारे निखिलजडजीवकारणत्वं ब्रह्मणि सिद्धमितीहापि सर्वपदेन तान्येव सर्वाण्युद्दिश्य, 'इमानि भूतानी'ति पदयोस्तद्वाचयमन्वधत्प्रत्यभिज्ञानेन तानि देहविशिष्टजीवतया महाभूततया च निष्कृष्य तत्कारणत्वमाकाशे बोध्यते । तथा एभ्य इत्यनेन तान्येव

परामृश्य ततो ज्यायस्त्वं परायणत्वं च बोध्यते। तद्यदि भूताकाशो गृह्येत, तदा सर्वपदार्थसङ्कोचेन भूतादिपदानामपि तत्संकुच्येत। सङ्कोचस्त्वर्थबाधरूप इति सर्वपदसामर्थ्यस्यार्थबाधे बहूनां तथात्वम्। तच्चानुचितम्। बहुषु पदेषु दोषप्रसङ्गात्। किञ्च। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिश्रुत्या सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मण्येव तात्पर्यमवधारितम्। तद्यदि निरङ्कुशं सर्वजगत्कारणत्वमस्मिन् भूताकाशस्योच्येत, तदार्थभेदाद्विभागे साकांक्षत्वाभावाच्चास्य वाक्यस्य भेदापत्त्या सर्वस्य वेदस्यैकवाक्यतापि भज्येत। तत्रत्यं सर्वपदमपि संकुच्येत। किञ्चेदं शालावत्येन एतल्लोकगतेः प्रश्ने जैवलिना तदुपपादनायोक्तम्। तच्चोपक्रमादिविचारे सामादिसर्वगतिबोधकतया पर्यवस्यति। सर्वगतित्वं च ब्रह्मण एव। एवं सर्वोत्कृष्टत्वरूपं परोवरीयस्त्वं त्रितयपरिच्छेदराहित्यरूपमानन्त्यं च तस्मिन्नेव। अत उक्तोपपत्तिरूपात्तात्पर्यलिङ्गादपि परब्रह्मैवाकाशः। नच लक्षणापत्तिः। ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वस्य समन्वयादिसूत्रविचार एव साधितत्वादिति। तस्मात् परमात्मैवाकाश इति सिद्धम्। तत्र'यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दित्यानन्दमयाधिकरणविषयवाक्यगताकाशशब्दार्थस्य विचारादुपोद्घातरूपाधिकरणसङ्गतिः। एतेन व्योमादिशब्दवन्ति 'ऋचो अक्षरे परमे व्योम'न्नित्यादीन्यपि वाक्यानि विचारितानि॥ २१ ॥ इति सप्तमं तल्लिङ्गाधिकरणम् ॥७॥

अत एव प्राणः ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके श्रूयते। 'कतमा सा देवता, प्राण इति होवाच, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते, सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'ति। तत्र संशयः। आसन्यो? ब्रह्म वेति? पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु पूर्ववदेवेत्यतिदिशति। अत एवेति। पूर्वोक्तोभयरूपात्तल्लिङ्गादेव प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेत्यर्थः। नन्वधिकरणानां न्यायरूपत्वादन्यत्रापि तत्प्रवृत्तेस्तल्लिङ्गाधिकरणेनैव गतार्थत्वात् किमित्येतत्सूत्रप्रणयनमिति चेत्। उच्यते। 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनो, यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त' इति श्रुतावेव स्वापे सर्वभूतसंवेशनं मुख्यप्राणधर्मत्वेन प्रतिपाद्यत इति प्राणविद्याया यथा न ब्रह्मपरत्वम्, तथास्यापीति शङ्कानिवारणायास्यावश्यकत्वात्। नचात्र वागादीनामिन्द्रियाणामुक्तत्वेन भूतानामनुक्तत्वान्नास्य प्राणविद्यातुल्यत्वमिति शङ्क्यम्। 'दीपश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेद्' इति पुराणवाक्ये इन्द्रियाणां भूतापृथक्त्वस्योक्तत्वेन भूतविशेषत्वे प्राणविद्यासाधारण्यस्य शक्यशङ्कत्वादिति। एतेन बाधकासत्त्व एव वाक्यानां ब्रह्मपरत्वम्, न तु तत्सत्त्वेऽपीति देवान्तरोपासनानुच्छेदायेदमधिकरणमिति बोधितम्। तेनोपोद्घातोऽत्र सङ्गतिः॥ २२ ॥ इत्यष्टममतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २३ ॥

छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके श्रूयते । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेष्विदं वा व तद्यदिदमन्तःपुरुषे ज्योति'रिति । विश्वतःपृष्ठेष्विति, सर्वेषामुपरितनेषु । अयं च विश्वशब्दो न सङ्कोचसह इति ज्ञापनाय तदर्थकं शब्दान्तरं सर्वतःपृष्ठेष्विति । अनुत्तमेष्विति । नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यनुत्तमास्तेषु । शेषं स्फुटम् । अत्र सन्देहः । ज्योतिःशब्देन किमत्र प्राकृतं तेज उच्यते, उत ब्रह्मेति । तत्र तावल्लोके तमोविरोधिपदार्थस्यादित्यादेर्ज्योतिःशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धेः, प्रस्तुतवाक्येऽपि 'दीप्यत' इति प्रकाशलिङ्गेन, तदग्रे च 'तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोती'ति जाठरस्याग्नेर्लिङ्गेन च तदुभयकारणभूततेजःसामान्यस्यात्र ग्रहीतुं शक्यत्वात् । जगत्कर्तृत्वादिरूपब्रह्मधर्मस्यात्रानुपलम्भेन, तदग्रे च 'तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतश्च भवती'त्यल्पफलकथनेन च ब्रह्मणो ग्रहीतुमशक्यत्वाच्चात्र प्राकृतं तेजःसामान्यमेवोच्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मैवात्रोच्यते । कुतः ? चरणाभिधानात् । 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति पूर्ववाक्ये चरणाभिधानात् । ननु वाक्यान्तरस्थो धर्मः कथं वाक्यान्तरे ग्रहीतुं शक्य इतिचेत् । उच्यते । एकवाक्यत्वाद्ग्रहीतुं शक्य इति । तदेव कथमितिचेत् । इत्थम् । अत्र हि 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्चे'ति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां प्रकृत्य, 'वाग् वै गायत्री'त्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयानि तदभिन्नत्वेन निरूप्य, चतुष्पादस्य ब्रह्मणस्तयोपासनार्थं 'सैषा चतुष्पदे'ति प्रतिज्ञाय, श्रुत्यन्तरे 'चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदे'ति श्रावणात् कथं चतुष्पदेत्याकांक्षायामेकैकस्य पादस्य षड्विधत्वे सर्वाक्षरसामान्यात् चतुष्पदेत्याशयेन षड्विधेत्युक्त्वा, त्रिपदायां षडक्षराः पादा न कल्पयितुं शक्यन्ते, यतिभङ्गादिदोषादित्याकांक्षायां वाचकभूताया गायत्र्या वाच्याभेदमनुसन्धाय, ब्रह्मपादैस्तद्विधाभिश्च तस्यास्तथात्वं सम्पाद्यमित्याशयेन तदेतदृचाभ्यनूक्तमित्याह । तत् षड्विधत्वेन चतुष्पादत्वं वक्ष्यमाणर्चा गायत्रीमभिमुखीकृत्य ब्रह्मपादाँश्च लक्ष्यीकृत्योक्तमित्यर्थः । तदनु ऋचमुक्त्वा तदुक्तं ब्रह्म विवृणोति । यद्वैतदित्यारभ्य, य एवं वेदेत्यन्तेन । तथाच दहरविद्यायां भार्गव्यां च यदभिप्रेतं तदेव स्वरूपमत्रापीति बोधितम् । अतः परं पादा विचार्याः । तत्र सर्वभूतात्मक एकः पादः, स गीतायां 'क्षरः सर्वाणि भूतानि'इति वाक्याद्विराड्देहविशिष्टजीवसमष्टिरूपो भवति । तथाप्यत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति कथनात् स न ग्रहीतुं शक्यः । किन्तु सर्वपदे सङ्कोचं विधाय, भूर्लोकस्था व्यष्टिजीवा एव पादत्वेन ग्राह्याः । अस्य मन्त्रस्य पुरुषसूक्तोक्तमन्त्रसाजात्यदर्शनेन तद्व्याख्यानभूतपुराणवाक्योक्तपादानामेवात्र ग्राह्यत्वात् । तत्र च 'पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः । अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रत' इति, 'पादेषु सर्वा भूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु'इति वाक्यद्वयात् तद्विचारणे च भूरादिलोकस्थानां गृहस्थजीवानाम्, जनस्तपःसत्यलोकस्थानन्दचतामाश्रमान्तरवज्जीवानां पूर्वश्लोके सर्वभूतविशिष्टानां भूरादीनां लोकानां च द्वितीये पादत्वेन सिद्धिः। एवं सिद्धेषु पादेषु तेषां षड्विधत्वं विचारणीयम्। तच्चैवम्। अत्र हि पूर्वं भूतपृथिवीशरीरहृदयान्युक्त्वा, ततः पादान् ब्रह्म चोक्त्वाग्रे 'तस्य वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय'इत्यादिना पञ्चसुरूपान् षष्ठं ज्योतिश्चोक्तम्। तेन भूतपृथिवीशरीराणां न पादत्वम्, नापि तन्मुख्यस्थानत्वम्, किन्तु मुख्यस्थानपरिचायकत्वमेव। हृदयस्य तु 'हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुष'इत्यादिश्रुत्या जीवमुख्यस्थानत्वम्। तथा सति भूतपृथिवीशरीरपरिचायितहृदयस्थानां जीवानां पादानां पञ्चभिः स्थानविधाभिः षष्ठेन स्वान्तर्यामिणा ब्रह्मणा ज्योतिषा च षड्विधत्वमिति सिध्यति। तेनात्रैवं प्रकरणैक्ये सिद्धे मन्त्रब्राह्मणयोः परस्परसाकाङ्क्षत्वादर्थैक्याच्चैकवाक्यत्वम्।

एवं सिद्धे तस्मिन्नत्र चतुर्थो ब्रह्मपादो निरूप्यते इति सिद्धम्। अनयैव दिशा पादान्तराणामपि षड्विधत्वम्। तथाच यथा प्रणवविद्यायां ब्रह्मणः पादसंख्यापूरकत्वम्, तथात्र विधासंख्यापूरकत्वमिति ब्रह्मधर्माणां पादानामत्राभिधानाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः। पूर्वपक्षोक्तदोषपरिहारस्तु 'तमेव भान्त'मिति 'यदादित्यगतं तेज' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्, 'दीप्यत' इत्युक्तस्य प्रकाशत्वस्य 'अहं वैश्वानरो भूत्वे'ति स्मृत्योष्णिमादेश्च वस्तुतो ब्रह्मधर्मत्वात्, 'चक्षुष्यः श्रुतो भवती'त्युपासनाफलवाक्यस्यापि 'अपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था' इति श्रीभागवतोक्तरीत्या भगवदीयत्वेन दृश्यो विख्यातश्च भवतीत्यर्थेन महाफलत्वात्। 'वसन्ते ज्योतिषा यजेत, वाचैव ज्योतिषा कर्म कुरुते' इत्यादिश्रुत्या ज्योतिःपदस्याप्यनेकार्थत्वेन तमोविरोधिपदार्थमात्रवाचकत्वाभावादेव सिद्ध इति नात्र किमप्यनुपपन्नम् ॥२३॥

छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम् ॥ २४ ॥

ननु यत् प्रकरणैक्यमङ्गीकृत्य पादानां ब्रह्मधर्मत्वं साध्यते, तदसङ्गतम्। उपक्रमे गायत्र्या उक्तत्वेन तस्या एव प्रकरणित्वात्। उपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेनावान्तरवाक्यापेक्षया प्रबलत्वात्। एवं सति गायत्र्याः सर्वत्वमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयभेदैर्व्याख्याय, 'सैषा चतुष्पदा षड्विधे'ति प्रतिज्ञायोदाहृतो मन्त्रः कथं तात्पर्यलिङ्गोपष्टम्भं विना चतुष्पाद् ब्रह्माभिदध्यात्। नच ब्रह्मपदविरोधः। ब्रह्मोपनिषदितिवच्छब्दब्रह्मेतिवच्च छन्दःपरत्वेनापि तस्य शक्यवचनत्वात्। अतश्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मधर्माः पादाः। तथाच स्वरूपासिद्धो हेतुरितिचेत्, न, नैष दोषः। कुतः। चेतोऽर्पणनिगदात्। तथा गायत्रीरूपेण ब्रह्मणि चेतोऽर्पणस्य निगदात् कथनात्। कथमितिचेद्। इत्थम्। अत्र ह्युपक्रम एव गायत्र्याः सर्वत्वं प्रतिज्ञातम्, गायत्री च वर्णसमाम्नामरूपा

तस्याश्च सर्वत्वमनुपचारेण न सम्भवतीति उपक्रम एव विरोधभानम्, अतो न स प्रबलः। अतो ज्ञायते न सर्वत्वादिरूपमाहात्म्योत्थदीप्यत्वबोधनाय तत्कीर्तनम्, किन्तु मन्त्रस्य देवताप्रकाशकत्वात् तद्द्वारा तत्र चेतोऽर्पणार्थमेव । तथाच यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशः, तद्वद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मणि चित्तं प्रविशेदिति । तदर्थं तत्कीर्तनम् । ननु कुत एवं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इतिचेत्, तत्राह, तथा हि दर्शनमिति । तेनैव प्रकारेण ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं भवति । तथाच ब्रह्मज्ञानाय तथा प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । हि युक्तोऽयमर्थः । लोके यत् स्वतो न प्रविशति, तदुपायेन प्रविशतीति स्थूलाया बुद्धेर्ब्रह्मणि प्रवेशाय तथोपाय इत्यर्थः। अतो गायत्र्याः प्रकरणित्वाभावेन ब्रह्मण एव तथात्वात्तस्यैव पादा इति न स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २५ ॥

भूतादीनां पादव्यपदेशस्योपपत्तिर्यस्मात्, ततथा, ब्रह्मणस्तादृशत्वात्, एवं, तव मतोपपत्तिरिति । अयमर्थः । गायत्र्याः प्रकरणित्वमङ्गीकुर्वता भवता सन्निहितत्वाद् भूतपृथिवीशरीरहृदयान्येव पादत्वेन वाच्यानि । तानि च स्वारस्येनासम्भवन्ति गौण्या व्यपदेशेन वक्तव्यानि । तथा व्यपदेशश्चैकत्र वास्तवत्वेऽन्यत्र सम्भवति, नान्यथा । अतस्त्वया स्वमतोपपादनाय ब्रह्मपरतथात्वमवश्यमादरणीयम् । अत आवश्यकत्वाल्लक्षणादिदोषाभावाच्च ब्रह्मवाक्यत्वमेव युक्तमिति पादानां ब्रह्मधर्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २६ ॥

ननु तथापि पादानां ब्रह्मधर्मत्वं नोपपद्यते । कुतः । उपदेशभेदात् । अयमर्थः। अस्मिन् वाक्ये तु पादा एव नोक्ताः, किन्तु मन्त्रैकवाक्यतया व्युत्पाद्यन्ते । एकवाक्यता त्वर्थैक्ये भवति । प्रकृतवाक्ये तु दिव इति पञ्चमी अनाधारत्वबोधिका । मन्त्रे तु दिवीति सप्तमी आधारत्वबोधिका । एवमुपदेशभेदात् । किञ्च, मन्त्रे अमृतपदम्, ब्राह्मणवाक्ये तु ज्योतिःपदम्, अतोऽप्युपदेशभेदः । तथा प्रकृतवाक्यस्य हृदयमुपक्रम्य पठितत्वात्तत्र हृदयं चतुर्थपादः सिध्यति । मन्त्रे तु सर्वभूतानि वा, भूर्लोको वा। अतोऽप्युपदेशभेदः । अत एव त्रिधोपदेशभेदादेकवाक्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वे पादस्य ब्रह्मधर्मताया वक्तुमयुक्तत्वाच्चरणाभिधानं हेतुर्न इतिचेत् । नैष दोषः । कुतः ? उभयस्मिन् विभक्तिभेदादिना भिन्नविधेऽप्युपदेशे ब्रह्मवाक्यत्वस्याविरोधात् । अयमर्थः । विभक्तेर्भेदेऽपि पञ्चम्या सर्वत्र सत्त्वं बोध्यते । अतो दिव इत्यस्य ल्यब्लोपपञ्चमीत्वेन द्युलोकमारभ्य 'सर्वतः पृष्ठेष्वि'त्यर्थाद् मान्त्रः सप्तमीनिर्देशो न विरुध्यते । एवममृतपदज्योतिःपदयोर्भेदेऽप्युभयोर्ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽपि न विरुध्यते । तथा पादभेदेऽपि सर्वभूतोपलक्षकस्य हृदयस्य सर्वभूतान्तःस्थस्य ज्योतीरूपस्य च सर्वत्र विद्यमानत्वादयमपि न विरुध्यते । तथाचैवमर्थैक्येन विभागे साकांक्षत्वेन च मन्त्रब्राह्मणयोरेकवाक्यत्वाच्चरणस्य

सिद्धे ब्रह्मधर्मत्वे ज्योतिर्ब्रह्मैवेति सिद्धमित्यर्थः। अत्र ज्योतिषोऽन्तःपुरुष उपसंहृतत्वेन, 'स यथायं पुरुष' इत्यानन्दमयाधिकरणविषयवाक्ये श्रावितस्य पुरुषान्तःस्थस्यात्र निर्णयात् उपोद्घात एव सङ्गतिरिति बोध्यम्॥ २६॥ इति नवमं ज्योतिश्चरणाधिकरणम्॥९॥

प्राणस्तथानुगमात्॥ २७॥

कौशीतकिब्राह्मणोपनिषदि श्रूयते।'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासि'रित्यारभ्य,'एष लोकपालः एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः, स म आत्मेति विद्या'दित्यन्तः सर्वोऽध्याय इन्द्रप्रतर्दनसंवादः। तत्रोपक्रमे वरदानमुपक्षिप्य, 'मामेव विजानीहि, एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्य' इति स्वोपासनं विधाय, ततस्त्वाष्ट्रवधादिना आत्मानं प्रशस्य, स्वोपासनायाः फलं सर्वपापाभावं प्रतिपादितवान्। ततः कस्त्वमिति विवक्षायां, 'प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्स्वे'ति प्रज्ञात्मप्राणगुणकां द्वितीयां स्वोपासनां विधाय, आयुषः प्राणत्वं प्राणस्यामृतत्वं चोपपाद्य, तेन क्रियाशक्तिं प्रशस्य, 'प्राणेन ह्येवामुष्मिन् लोके अमृतत्वमाप्नोती'त्यमृतत्वरूपं फलं प्राणसंयोगेन प्रतिपादितवान्। ततो 'जीवति वागपेत'-इत्यादिना 'प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती'त्यन्तेन ज्ञानशक्तिं प्रशस्य 'एतदेव उक्थमुपासीते'ति तस्यैवोक्थगुणकामुपासनां विधाय, ततो 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या'दित्यादिना ज्ञानशक्तिमत्त्वं प्रशस्य, अग्रे 'ता वा एता दशैव भूतमात्रा' इत्यारभ्य, 'न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्ये'दित्यन्तेन क्रियाज्ञानशक्त्योः परस्परसापेक्षतया स्वविषयभूतजगत्साधकत्वं प्रतिपाद्य, ततो, 'नो एतन्नाने'ति प्रतिज्ञाय, 'तद् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः, स एव प्राणः प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत' इत्यादिब्रह्मधर्मानुक्त्वा, 'स म आत्मेति विद्या'दित्युपसंहृतम्।

तत्र संशयः। किमत्रेन्द्रस्यात्मा वा, मुख्यः प्राणो वा, सामान्यतो जीवो वा, परं ब्रह्म वा, प्रतिपाद्यत इति। अथवा आन्तं प्राणस्यैव प्रशास्यत्वदर्शनात् प्राणो वा, ब्रह्म वेति द्विकोटिकः। नच 'अत एव प्राण' इति पूर्वाधिकरणे तल्लिङ्गाद् ब्रह्मत्वं प्रतिपादितमितीहापि तेनैव सन्देहनिवृत्तेः किमित्यधिकरणान्तरारम्भ इति शङ्क्यम्। तत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहाल्लिङ्गस्य बलिष्ठत्वेन बाधकाभावाच्च तावन्मात्रेण सन्देहनिरासस्य सम्भवात्। इह तूपक्रमस्यान्यविधत्वेन प्राणस्य प्रज्ञात्वायुष्ट्वयोरुपपादनेन प्राणशब्दार्थस्यापि सन्दिग्धत्वादन्यलिङ्गरूपबाधकस्यापि सद्भावात्तल्लिङ्गेन निर्णयस्यासम्भवादुचित आरम्भ इति।

पूर्वपक्षस्तु, अस्मिन् वाक्ये प्राणस्य ब्रह्मतासाधकं किमपि न दृश्यते। बाधकानि तु प्राणप्रशंसादिरूपाणि बहूनि दृश्यन्ते। अतोऽत्र प्रतिपाद्यस्य प्राणस्य न ब्रह्मत्वमिति।

सिद्धान्तस्तु, प्राणः परमात्मैव। कुतः? तथानुगमात्। पौर्वापर्येणालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां ब्रह्मण्येव समन्वयात्। तथाहि। उपक्रमे तावद् 'वरं वृणीष्व' इत्युक्तः प्रतर्दन 'त्वमेव वृणीष्व यत् त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति परमपुरुषार्थरूपं

वरमुपचिक्षेपेति तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमानन्दरूपात् परमात्मनोऽन्यः कोऽपि जीवस्य हिततमो भवति । ततः स्वज्ञानेन भ्रूणहत्यादिरूपपापनाश उक्तः, सोऽपि ब्रह्मपरिग्रह एवोपपद्यते । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर' इति श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वं च चेतनरूपत्वात् तस्यैव सम्भवति । जीवानामपि तदंशत्वाद् । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरोऽमृतः, एष लोकपाल इत्यादि । एतदपि निरङ्कुशं ब्रह्मपरिग्रह एवोपपद्यते । तथा 'एष उ एव साधु कर्म कारयती'त्यादिनोक्तं सर्वप्रेरकत्वं च, कर्मलेपराहित्यं च । अतः सर्वत्रानुगमात् प्राणो ब्रह्मेति ॥ २७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥२८॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति । तन्न युज्यते । कुतः । वक्त्रा इन्द्रेण 'मामेव विजानीही'त्युपक्रम्य, 'प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमित्युपास्वे'त्युपासनाविषयत्वेन स्वात्मन एवोपदेशात्, उपक्रमस्य चासञ्जातविरोधत्वेन प्रबलत्वादन्येषामपि पदार्थानां वाचो धेनुत्ववत्तदनुगुणत्वेनैव नेयत्वाच्च । अतो नास्य ब्रह्मोपाख्यानत्वमितिचेत्, न । कुतः । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । हि निश्चयेन अस्मिन् प्रकरणे अध्यात्मसम्बन्धस्य भूमा । आत्मानं परं ब्रह्माधिकृत्य यः सम्बन्धो धर्मस्तस्य बाहुल्यं प्रतीयते । आदावेव परमहितत्वं, स्वज्ञानेन भ्रूणहत्यादिरूपमहापापनिवर्तकत्वम् । उपसंहारे च लोकपालत्वादिकम् । न ह्येतदिन्द्रे सम्भवति । श्रुत्यन्तरे 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानाम् आसीदित्युपक्रम्य, तस्मादिन्द्रोऽबिभेत्, तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनत्, तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्, तां संवत्सरमबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्, ब्रह्महन्नित्यादिना ब्रह्महत्याविभागश्रावणात् । षष्ठस्कन्धे तदुपबृंहणाद् । वृत्रवधेऽपि ब्रह्महत्यास्मरणाच्च । तथा लोकपाललोकेशलोकाधिपतिपदानामर्थावृत्त्या उपचारः साङ्कुशत्वं च तत्र वार्यते । तदपि तथा । इन्द्रस्य स्वर्मात्रपालकत्वात् । एवं स्वातन्त्र्येणायुर्दातृत्वं चापि ब्रह्मण एव धर्मो, नेन्द्रस्य, नाप्यासन्यस्य । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिता-वि'ति श्रुत्यन्तरात् । तथा प्राणाभिन्नप्रज्ञात्मत्वमपि तस्यैव, सर्वकार्यकर्तृत्वात् । किञ्च, 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्या'दित्युपक्रम्य, 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता, नाभावरा अर्पिता, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीया'निति सर्वविधसर्वेन्द्रियव्यापारे अरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । न हि इदमपि इन्द्रे सम्भवति । ब्रह्महत्यया कनीयस्त्वस्य प्रागेव दर्शितत्वात् । अतः 'स म आत्मे'त्युपसंहारोऽप्येतादृशमेवात्मानमिन्द्रमस्वन्धित्वेन परामृशति, न तु देवताजीवम् । अतोऽत्र परमात्मसम्बन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायम् । देवतात्मपक्षे सर्वत्र गौण्याद्यापत्तेश्चेति हिशब्देन सूच्यते ॥ २८ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ २९ ॥

ननु यद्येवं ब्रह्मण्येवाभिप्रायः स्यात्, तदा अहङ्कारवादेन नोपदिशेत्, अतो नेदं समाधानमिति शङ्कां तुशब्दः परिहरति। अयमेवं वादो न ब्रह्मवाक्यत्वविघटकतया विभावनीयः। एतस्य वादस्य व्यवहारदृष्टावेव दोषत्वेन शास्त्रदृष्ट्या दोषत्वाभावात्। उपदेशस्तु शास्त्रदृष्ट्या आर्षज्ञानेन स्वात्मानं ब्रह्मात्मकमवगत्य इन्द्रेण कृत इति भासमानोप्यहंकारवादो न ब्रह्मवाक्यत्वविघटक इत्यर्थः। ननु 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते, तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव ब्रह्मत्वज्ञानं मुख्यमिति प्रतर्दनस्येन्द्रात्मज्ञानमुपासनं वा न पुमर्थाय। यदि च भागत्यागलक्षणया केवलस्य चैतन्यमात्रस्य ज्ञापनादिकमत्रोच्येत, तदा ब्रह्मधर्मा अत्रोक्ता विरुध्येरन्। अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा।

किञ्च। कचित् सिद्धेऽहङ्कारवादस्य तथात्वेऽत्रापि तथाङ्गीकर्तुं शक्यते, न तु तस्मिन्नसिद्धे इत्यत आह वामदेववदिति। यथा बृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे 'तद् वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवमहं सूर्यश्चे'ति वामदेवस्याहङ्कारवाद उपदिश्यते, तद्वत्। अयमर्थः। यत्र वामदेवस्याहङ्कारवाद उक्तः, तत्रैव 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यतार्षीणां स सर्वमभव'दिति प्रतिबुद्धानां सर्वात्मभावोऽप्युक्तः। तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम्। तादृशं च सर्वोपादानत्वात् सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति प्रतिबुद्धानां तत्र लयेन सर्वात्मभावो वक्तव्यः। तथा सति 'मनुरभवमहं सूर्यश्चे'ति वाक्योक्तो योऽन्वयुत्याऽनुवादः स्वसर्वत्वविध्यंशं पृथक्कृत्य मन्वाद्यनुवादरूपः सोऽनुपपन्नः स्यात्। 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मणि लये स्वानुसन्धानाभावबोधनात्। अतस्तस्य योऽहङ्कारवादः स ब्रह्मात्मभावेनैव, न तु स्वात्मभावेनेति सिद्धम्। अतस्तत्र यथा स न ब्रह्मवाक्यबाधकः, तथात्रायमपीति, न ब्रह्मधर्मोक्तीनामपि विरोधः। ब्रह्मण एवात्रोक्तत्वात्। नच यद्ययं शास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मोपदेशः, तदात्र जगत्कर्तृत्वादयः कुतो नोक्ताः। इन्द्रकर्तृकास्त्वाष्ट्रवधादय एव च कुत उक्ता इति शङ्क्यम्। त्वाष्ट्रवधस्यापि ब्रह्मधर्मत्वात्। 'नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः, तेनैव शक्र जहि विष्णुयन्त्रित' इति षष्ठस्कन्धे वृत्रवाक्येन तथावसायात्। नन्वेतदसङ्गतम्। 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति सूत्रे सुषुप्तिब्रह्मसम्पत्तिदशयोरेव ब्रह्मधर्माविर्भावस्य सूत्रकृतोपगतत्वादवस्थान्तरे तदङ्गीकारस्य सूत्रविरुद्धत्वादितिचेत्, न। वाक्यानां सूत्रोपजीव्यत्वेन तदविरोधाय सौत्रे सम्पत्तिपदे उत्तमाधिकारावस्थाया अपि संग्राह्यत्वेनाविरोधात्। अन्यथा 'मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठित'मित्यादीनां विरोधापत्तेः। नन्वत्र ब्रह्मधर्माविर्भावमात्रेण वामदेवदृष्टान्तो न युक्तः। तस्य पूर्णज्ञानित्वा-

तल्लिङ्गादिद्वयेन नामान्तरकृतः सन्देहोऽपि परिहृतः । अन्तिमेन च चिदचित्संश्लेषरहितस्य साकारस्य केवलस्य कारणत्वं बोधयितुं तत्संश्लेषनिवारणेन सर्वं निगमितम् । प्रत्ययप्रकृतिरूपशब्दकृतास्सन्देहाश्च वारिताः ।

अतः परं अर्थसन्देहवारणार्थं द्वितीयादिपादा आरभ्यन्ते । केवलजीवजडतत्समुदायभेदेनार्थस्य त्रैविध्यात् । तत्र द्वितीये जीवपुरस्कारेण सन्देहा निवार्यन्ते ।

तत्र छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके इदमाम्नायते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीत, मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहे'रित्यादि । अत्र वाक्योपक्रमे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यनेन सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, कथं सर्वं ब्रह्मेत्याकांक्षायां ब्रह्मकार्यत्वाद् ब्रह्मेति बोधयितुं तज्जलानिति सर्वविशेषणम् । जायत इति जम्, लीयत इति लम्, अनितीत्यन् । जं च तल्लं च, तच्च तदन् च जलान् तस्माज्जलान् तज्जलानिति तदर्थात् । तेनेदमुपासनं वाचो धेनुत्ववन्न कल्पितधर्मैरिति सिध्यति । इतिश्च हेतौ । तथा शान्त इत्युपासकविशेषणम् । अग्रे च, स क्रतुं कुर्वीतेति । क्रतुर्विधीयते, तद्रूपं च मनोमयत्वादिवाक्येनोच्यते । तेन तस्योपासनात्मकत्वमवगम्यते । तथा सत्यत्र वाक्यद्वये एकस्यान्यशेषत्वं वा, स्वतन्त्रत्वं वेति विमर्षे, यदि पूर्ववाक्ये जगत उक्तरूपत्वात् सर्वत्र रागद्वेषरहितो भूत्वा वक्ष्यमाणोपासनं कुर्यादित्येवं वक्ष्यमाणानुवादेन तच्छेषतया शमविधिरङ्गीक्रियते, तदा विध्यनुवादवैरूप्यं, पूर्ववाक्यत्वेनानुवादासम्भवः । वक्ष्यमाणोपासनार्थं शमं सम्पादयेदित्यर्थकल्पने, शान्त उपासीतेति पदद्वये लक्षणापत्त्या वाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः । वक्ष्यमाणोपासनाया जीवात्मविषयत्वे 'शान्तो दान्त' इत्यात्मदर्शनवाक्यसामान्येन शमस्याप्तसिद्धतया विध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्च स्यात् । नाप्युत्तरवाक्यस्य पूर्वशेषत्वम् । फलवाक्यविरोधात् अत उभयोः स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । तथा सति पूर्ववाक्ये जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनं विधीयत इति स्थितम् । एतदेव च पुराणेषु विराडुपासनमित्युच्यते । अतः परमुत्तरवाक्यार्थे सन्देहः । तत्र 'स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूप'मित्येकादशीयवाक्यान्मनोमयत्वं वेदलिङ्गम् । प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट इति प्रवेष्टव्यत्वकथनात् कारणाभेदोपचारेण तस्य प्राणशरीरत्वम् । अग्रे सत्यसङ्कल्पादिचेतनधर्माणाम्, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदय' इति च कथनाद् विज्ञानमयो जीवो वेदप्रतिपाद्यब्रह्मत्वेनोपास्य उच्यते ? उत ब्रह्मधर्मबाहुल्यादन्तर्यामित्वेन पुराणेषु प्रसिद्धं ब्रह्म वा उपास्यमुच्यत इति । तत्र पूर्ववाक्ये जडस्य

१. प्राणजन्यत्वकथनादिति पाठः ।

जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तमिति द्वितीयवाक्येऽपि जीवस्य ब्रह्मत्वेन उपासनमेव युक्तम्, न तु ब्रह्मवाक्यत्वम्। प्रबलहेतुं विना तथाङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्। न च जीववाक्यत्वाङ्गीकारेऽत्र कः प्रबलो हेतुरिति शङ्क्यम्। शाखान्तरे 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे'ति जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनायाः स्पष्टतया, अत्र च भारूपत्वकथनेन तत्प्रत्यभिज्ञानस्यैव हेतुत्वात्। नच पदान्तरानन्वयः शङ्क्यः। वेदबोधितत्वान्मनोमयपदस्य सति असङ्कल्पत्वात् सत्यसङ्कल्पपदस्य प्राणोपाधिकत्वात् प्राणशरीरपदस्य चान्वये शेषाणामुपासनार्थानुवादतयान्वयस्य सुघटत्वात्। अतः कार्यकारणयोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं प्राप्ते।

उच्यते। इदं ब्रह्मवाक्यमेव। कुतः? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। परमशान्तस्य पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धकब्रह्ममननात्मकपरमहितानुशासनस्यैव युक्तत्वेन तदुपदेशादित्यर्थः। नच शाखान्तरस्यास्याज्जीववाक्यत्वं शङ्क्यम्। तत्राग्रे आनन्दमयस्योपदेष्टव्यत्वेन जीवोपासनाया उचितत्वेऽप्यत्राग्रे उपदेश्यान्तरादर्शनेनात्र तदङ्गीकारस्यायुक्तत्वादिति। नन्वस्मिन् सूत्रे पक्षवाचकपदस्यादर्शनात् कथमेतस्यैव विषयवाक्यतयावधारणमितिचेत्। उच्यते। प्रथमपादे ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, जन्मादिसूत्रे ब्रह्म लक्षयित्वा, आनन्दमयान्तैरधिकरणैस्तत् परीक्षितम्। ततस्तस्य बाह्यत्वे प्राप्ते, अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन तस्यान्तरत्वं साधितम्। तच्च परीक्षणीयम्। अन्यथा आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वं न सम्यगवगतं स्यात्। तदस्मिन् पादे परीक्ष्यते। आन्तं तस्यैव प्रपञ्चदर्शनात्। नच तद्वृथेति शङ्क्यम्। आनन्दमयविषयवाक्यसन्दर्भे 'तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्ये'त्यमन्तुर्दोषकथनेन तन्मननस्यावश्यकत्वात्। तच्च मननमत्र 'अथ खल्वि'त्यादिसन्दर्भादवगम्यत इत्यतो विषयत्वावधृतिः। किञ्च, जगत्कारणत्वं निरवध्यानन्दात्मकत्वं यथा श्रौतं लक्षणम्, तथा 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इत्यपि स्मार्तं लक्षणम्। तत्र किं लोकत्रयम्, कथमावेशः, किं भरणम्, कथं च भरणम्, कथमव्ययत्वम्, ईश्वरत्वं चेति। तदप्येतेन विमृष्टं भविष्यति। किञ्च, मननं हि अनपेक्षितांशोद्वापेनापेक्षितांशावापेन च वाक्यार्थनिर्धारणे भवति। तत्र पूर्ववाक्योक्तं जगज्जनकत्वं 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानामसृजते' त्यादिश्रुतिभिर्वेदे चतुर्मुखे चास्तीति किमात्मकत्वेन जगदुपास्यमिति शंकायां 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद' इत्यादिभिः 'यो ब्रह्माण'मित्यादिभिश्च तयोर्जन्यत्वेऽवधारिते तादृशस्य सांकुशजनकत्वस्योद्वापेन 'यतो वे'त्यादिश्रुत्युक्तस्य तस्यावापेन च ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वं निर्धार्य तदात्मकत्वेनोपास्यमिति वाक्यार्थो यथामतो भवति। तथा एतद्वाक्येऽपि सत्यसंकल्पादिपदोक्तानां धर्माणां वेदे हिरण्यगर्भे जीवान्तरे च असम्भवात्तद्विशिष्टे मनोमये मन्तव्ये, 'मनसैवानुद्रष्टव्यः' 'स मानसीन आत्मा जनानां,' 'मनसा तु विशुद्धेने'त्यादिश्रुतिभिस्तादृशमनोग्राह्यत्वादिना

प्राचुर्यार्थावापेन विकारार्थोद्वापेन चानन्दरूपो मनोमयः । 'यस्य प्राणः शरीर'मित्यन्तर्यामिब्राह्मणे श्रावणेनान्तर्यामी प्राणशरीर इत्यवधारणेनान्तरात्मा आनन्दमय ईदृशो मतो भवतीति स एव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

ननु पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपासनकथनेऽप्यथेति प्रकृतच्छेदेनाग्रे उपासनान्तरमुच्यत इति गम्यते । तथा क्रतुमय इत्यारभ्य, तथेतःप्रेत्य भवतीत्यन्तेन लोकान्तरे सङ्कल्पानुरूपदेहप्राप्तिरूपफलकथनात् फलस्य च तात्पर्यनिर्णायकत्वात् तद्विचारे तस्य प्राकृतत्वेन जघन्यतया अत्रोक्तोपासनाया ब्रह्मविषयत्वं न घटते । अतस्तादृशदेहप्राप्त्यर्थं वेदाभिमानिदेवताया वा, क्रतुमय इत्यादिना साधकस्योपक्रान्तत्वात् स्वजीवस्यैव वोपासना युक्ता । नच स्वोपासनया कथं तादृशं फलमिति शङ्क्यम् । भावनया पेशस्कृतो रूपान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन श्रुत्युक्तपारलौकिकरूपान्तरस्य भावनाप्रचयतायां बाधकाभावात् । यद्यप्येवं फलं ब्रह्मोपासनायामपि सम्भवति, तथापि देहत्वेन प्राकृतत्वेन व्याप्त्या 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति' 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्यादिश्रुत्युक्तफलविरुद्धरूपत्वाद्ब्रह्मोपासनायां तादृशफलांगीकरणमयुक्तम्, विपर्ययेक्येन तस्या अपि ज्ञानतुल्यत्वात् । अतोऽत्र मननोपदेशाङ्गीकारो न युक्त इत्याशङ्क्य परिहरति । विवक्षितेत्यादि । विवक्षिता वक्तुमिष्टा उपादेयत्वेनाभिप्रेता वा या गुणरूपा लोकान्तरीयतादृशदेहप्राप्तिस्तस्या ब्रह्मज्ञानपक्षेऽपि भगवत्स्वरूपलाभेन सारूप्यलाभेन वा उपपद्यमानत्वात् । नच 'यथा क्रतु'रित्यादिना लोकान्तरप्राप्यत्वेन सङ्कल्पानुरूपत्वेन व्याप्तेरुक्तत्वात् कुर्वीतेत्युपदेशबोधितः क्रतुः प्राकृतदेहस्य च हेतुरिति वाच्यम् । परमशान्तस्य पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्याशुद्धसङ्कल्पायोगात् । तदभावे प्राकृतदेहस्याप्ययोगात् । सत्यसङ्कल्पादिवचनेनापि प्राकृतदेहायोग इति चकारार्थः ॥ ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

न 'न्वात्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष' इत्यादौ ज्ञेयतया प्रसिद्धस्य जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशो लोकान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः । 'न वै कश्चिन्मे मनसो मृषा गति'रिति वाक्यात् सति असङ्कल्पत्वाद्वा सत्यसङ्कल्पत्वम्, व्यापकत्वादाकाशात्मत्वम्, पर्यायेण सर्वाहंमानितया वा सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भे च संगच्छते इति सूत्रद्वयोक्तेर्जीवे ब्रह्मणि च तुल्यत्वान्नैकान्ततोऽत्र ब्रह्मवाक्यत्वनिर्णय इत्याशङ्क्य परिहरति। अनुपपत्तेरित्यादि । अस्त्वेवमुपपत्तितौल्यम्, तथापि शारीरः शरीरसम्बन्धी जीवो न वाक्यार्थो भवितुमर्हति। कुतः ? अनुपपत्तेः । प्राणशरीरत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । प्राणशरीर इत्यत्रानन्दरूपं प्राणनकर्तृ यत् स्वरूपं तदभिप्रेयते । अतो मनोमय इत्यत्र यथा विकारार्थोद्वापेन

प्राचुर्यमुपदेशगोचरः, तथा प्राणशरीर इत्यत्र लौकिकप्राणोद्वापेनानन्दात्मकप्राणस्वरूपत्वं तद्गोचरः, तस्यानुपपत्तिस्तु प्रकृते स्फुटैवेति। नच लौकिकप्राणोद्वापे मानाभावः शङ्क्यः। लौकिकस्य शरीरतायाः आध्यात्मिकत्वेनेदानीमप्युपासकस्य प्राणशरीरत्वात्तथोपासनोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गस्यैव मानत्वात्। पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः॥ ३॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४॥

ननु प्राणशरीरपदविरोधादत्र जीववाक्यत्वव्युदासो न युक्तः। तस्य प्राप्तव्यतादृशरूपात्मकफलाभिप्रायत्वादित्याशङ्क्य परिहरति। कर्मेत्यादि। प्राणशरीरविरोधो नैवं परिहर्तुं शक्यः। कुतः। कर्मकर्तृव्यपदेशात्। एतमितः 'प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्य' इत्यग्रे फलवाक्ये एतमित्यनेन प्राणशरीररूपं ब्रह्म प्राप्तिकर्मत्वेन ध्यानकर्मत्वेन च व्यपदिशति, यस्य स्यादित्यादिं ध्यातृत्वेन प्राप्तृत्वेन च शारीरम्। तयोर्मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां यद्यपि फलस्य पुरुषशेषत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम्, तथापि तदचेतनस्य, न तु चेतनस्येति स न्यायो नात्र प्रवर्तते। किन्तु लोकन्यायः। लोके हि यस्य चेतनस्य महत आशास्यत्वम्, तस्यैव शेषित्वमिति वरणीयस्थले दृष्टम्। तथा ध्येयस्य न ध्यातृशेषत्वमिति तु पूर्वतन्त्रेऽपि। प्रकृते तूभयमपि ब्रह्मणीति कथमपि जीवशेषत्वं तस्य न युज्यते। एवं ब्रह्मणः प्राधान्ये तस्यैव प्रकरणित्वादिदं ब्रह्मवाक्यमेव। किञ्चात्र कर्मकर्तृपदेन सेवकत्वं बोध्यते। अतोऽपि न शेषित्वम्। किञ्च, भजनीयरूपं यदि न कथ्यते, तदा तादृशं फलं न सिध्यतीत्यतोऽपि तस्य मुख्यत्वमिति ज्ञापनायाधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतनाय च चकारः। एवमनेनाधिकरणेनानन्दमयस्यान्तरस्य मनोमयत्वादयो धर्मा विचारिताः॥ ४॥ १॥

इति प्रथमं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम्।

शब्दविशेषात्॥ ५॥

इदं वाजिनां समानप्रकरण आम्नायते। यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति। अत्र प्रसङ्गादिदं विचार्यते। हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति। नन्वत्रापि पक्षानुल्लेखात् पूर्वाधिकरणशेषत्वमेव युक्तम्, नाधिकरणान्तरत्वम्। नच विषयवाक्ये पदान्तरदर्शनात्तथेति वाच्यम्। अन्तस्तद्धर्माधिकरणेनैव चारितार्थ्यादेतद्विचारस्यैव व्यर्थत्वादिति चेत्, न। अत्र तद्धर्मोपदेशस्यास्फुटत्वेन ततो गतार्थताया अभावे विषयभेदस्य स्फुटत्वेनाधिकरणान्तरत्वस्य युक्तत्वादिति। एवं सिद्धेऽधिकरणान्तरत्वे उपक्रमस्यामज्ञातविरोधत्वेन प्रबलत्वात्तत्र च सूक्ष्मपरिमाणश्रावणेन जीववाक्यत्वमेव युक्तम्। यद्यप्ययं न नियमः, आमिक्षाधि-

करणादाद्युपक्रमगतस्यापि वैश्वदेवत्वस्य वाजिनयागाद्युत्पत्तिशिष्टादिन्यायेन बाधदर्शनात्, तथाप्युपक्रमोपसंहारयोरन्यतरस्यान्यपरत्वकल्पने न वाक्यस्यैकार्थता सम्भवति। विप्रतिपत्तिनिरासेन वाक्यभेदो न भवति, तस्यैव बलीयस्त्वमिति पूर्वतन्त्रे सिद्धम्। तदेकशास्त्र्यादत्राप्यादरणीयम्। तत्र छान्दोग्ये त्रीण्येव तेषां बीजानीति श्रावणादत्र जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधानां जीवशरीराणां व्रीह्यादिदृष्टान्तैर्निरूपणार्थमौपाधिकपरिमाणप्रतिपादकमिदमन्तर्हृदयवचनम्। आराग्रश्रुतावौपाधिकपरिमाणस्यापि बुद्धिगुणेनोक्तत्वात्। नच हिरण्मयत्वविरोधः। पूर्वाधिकरणसिद्धेन तत्क्रतुन्यायेन तादृगुपासनायां फलतो हिरण्मयत्वस्य शक्यवचनत्वात्। नच तथापि ब्रह्मवाक्यत्वाङ्गीकारे किं बाधकमिति वाच्यम्। ब्रह्मणो निरवद्यत्वेन जीवाद्यसमानव्रीहियवादिरूपशरीरसाम्यस्य तत्रायुक्तत्वात्। अतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते।

ब्रूमः। शब्दविशेषात्। शब्देनोक्तो विशेषः शब्दविशेषस्तस्मात्। हिरण्मयस्यानन्दमयत्वं तद्धर्मोपदेशाधिकरणे सिद्धम्। तच्च ब्रह्मासाधारणम्। नच तज्जीवस्य फलरूपबोधनायेति वाच्यम्। तस्यामेव लय इति नियमाभावात्। तैत्तिरीये 'असावादित्यो वा एष' इत्यनुवाकद्वये मध्ये पूर्वस्मिन् हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य, द्वितीये 'आदित्यो वै तेज' इत्यादिना तद्विभूतिभूता देवताश्चोक्त्वा, तदन्ते 'ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानाꣳ सायुज्यꣳ सार्ष्टिताꣳ समानलोकतामाप्नोति य एवं वेदे'ति श्रावणेन तत्क्रतुनियमाभावात्। न च तत्क्रतुश्रुतिबाधः शङ्क्यः। यथा क्रतुरित्यत्र पुरुषविशेषणस्याधिकारस्यापि प्रकारांशे निवेशेन तदभावात्। एतदनिवेशे श्रुत्योः परस्परविरोधपरिहारस्यासम्भवात्। अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वान्न हिरण्मयः पुरुषो जीवः, किन्तु ब्रह्मैव ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ननु हृदये वर्तमानत्वं जीवासाधारणम्। हिरण्मयश्रुतिस्तु 'बिभ्रद्रूपं हिरण्मयम्' इति ध्रुवप्रसङ्गे वाक्याज्जीवसाधारणा। अतो जीववाक्यत्वमेवास्त्विति चेत्, तत्राह। स्मृतेरिति। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'ति गीतास्मृतेर्लिङ्गस्यासाधारणत्वाभावान्न तेन जीववाक्यत्वनिर्णय इत्यर्थः। गीताया भगवद्वाक्यत्वे यथा स्मृतित्वं तथा भाष्यादवगन्तव्यम्। चकारः स्मृतिमूलभूतभगवन्निःश्वासात्मकश्रुतिसमुच्चायकः ॥६॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

उपक्रमबलीयस्त्वमाशङ्क्य परिहरति। अर्भकौकस्त्वादित्यादि। अर्भकम् अल्पकम्। वर्णविपर्ययः। तादृशं ओकः स्थानं यस्य तादृशत्वात्। तस्य व्रीह्यादिरूपत्वस्य व्यपदेशात् कथनात्। अत्र व्यापकः परमात्मा प्रतिपाद्यो नेतिचेत्, न। कुतः। निचा-

य्यत्वात्। निदिध्यासनानन्तरं हृदये साक्षात्क्रियमाणत्वात्। तथाच। व्यापकत्वेऽपि हृदयस्य तद्वृत्तिलाभस्थानत्वेन स्थानत्वव्यपदेश इति न तत्परमात्मत्वबाधकम्। तर्हि द्वितीयस्य का गतिरित्यत आह। व्योमवदिति। यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्राः बिलविशेषास्तद्वत्। ते हि 'दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु प्रादेशान्तरालान् करोती'ति कल्पश्रुत्या विधानादध्वर्युयजमानयोः किमत्र भद्रमित्यादिमन्त्रैः परस्परहस्तग्रहणाय क्रियन्ते। तैर्बिलैः प्रादेशमात्रमाकाशस्वरूपमभिव्यक्तीक्रियते। तावता किमाकाशस्य व्यापकता भज्यते, अपितु न। तथा चतुर्विधभूतान्तर्हृदये वर्तमानत्वख्यापनाय व्रीह्यादिस्वरूपत्वमुच्यते। 'अतः परन्नान्यदणीयस९ हि परात् परं यन्महतो महान्त'मित्येकस्यैव तैत्तिरीयेऽनेकपरिमाणश्रावणात्। अतः परिमाणविरोधस्याप्यभावान्न ब्रह्मवाक्यत्वभङ्ग इत्यर्थः। पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारद्वयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्वैलक्षण्यस्य तदुपपत्तीनां च समुच्चयार्थम्। तेन 'अत एव प्राण' इतिवदधिकरणान्तरत्वमिति सूचितम्॥ ७॥

सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात्॥ ८॥

जीवतुल्यतापत्तिरूपबाधकमाशङ्क्य परिहरति। सम्यगभिनिवेशेन भोगः सम्भोगः, सम्यग्भोगो यस्मादिति च सम्भोगस्तयोः प्राप्तिः संभोगप्राप्तिः। यदि सर्वेषां हृदि जीववद्भगवाँस्तिष्ठेत्, तदा जीवस्येवास्यापि सुखदुःखसाक्षात्कारस्तत्साधनपरिग्रहश्च तयोरापत्तिः स्यादितिचेत्, न। कुतः? वैशेष्यात्। विशेषस्य भावो वैशेष्यम्, तस्मात्। सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं विशेषस्तस्य भावः सत्ता, सा ब्रह्मणि वर्तते, न जीवे, अतो जीवस्यैव भोगो, न ब्रह्मण इत्यर्थः। अत्र वैशेष्यपदेनाविवक्षितो भोगो नेति सूच्यते, न तु यावद्भोगाभावः। अन्यथाग्रिमाधिकरणविरोधप्रसङ्गादिति॥ ८॥२॥

इति द्वितीयं शब्दविशेषाधिकरणम्।

अत्ता चराचरग्रहणात्॥ ९॥

पूर्वाधिकरणे हृदयान्तर्हिरण्मयस्य ब्रह्मत्वसमर्थनेन 'यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इतिश्रुतिर्विचारिता। तेन सच्चिदानन्दरूपत्वं सिद्धम्। अतः परं तत्र स्थितेः प्रयोजनं विचारयति। तत्र कठवल्लीषु द्वितीयवल्लीसमाप्तौ श्रूयते। 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति। अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वं वदन् मृत्युर्यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह।

तत्र संशयः। किं जीवो ब्रह्म वेति। नन्वत्र सन्देहो न घटते। ब्रह्मक्षत्रपदयोरसंकुचितवृत्तित्वेन यावत्तद्ग्राहकत्वाद्यावतोस्तयोः सर्वमारकस्य मृत्योश्च भक्षके जीवत्वस्य सम्भावयितुमप्यशक्यत्वादिति चेद्, उच्यते। अत्र पूर्वधर्मवत् ओदनोपसेचनरूपकेण जीववद्भोक्तृत्वस्य स्थानाज्ञानकथनेन स्वहृदये अभासमानत्वस्य च सूचनेन सम्भाव-

नोत्पत्तेः । एवं सिद्धे संशये निषिद्धस्य भोग्यत्वकथनेन भोजनस्य लौकिकतुल्यत्व-सूचनेन स्थानाज्ञानकथनेन चोपासनोपचितालौकिकसामर्थ्यः कश्चिन्महादेवादिर्वा भवितुमर्हति । न तु भगवान् । अक्लिष्टकर्मत्वेन तद्विरुद्धधर्मत्वादिति प्राप्ते ।

अभिधीयते। अत्तेत्यादि। अत्ता भगवानेव। कुतः? चराचरग्रहणात्। चरः सर्वप्राणिवधार्थं परिभ्रमन् मृत्युः, अचरं प्रवाहनंयत्यात् केनाप्यचाल्यं ब्रह्म क्षत्रम्। तयोर्ग्रहणात्। अन्तःप्रवेशनात्। न हीदं जीवेन कर्तुं शक्यते। ननु मास्तु जीवः, तथापि मृत्युञ्जयत्वेन संहारकत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च महादेवस्य प्रसिद्धत्वान्मुख्यविभूतिरूप एव सोऽस्तु, न तु परमात्मेतिचेत्, न। 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना'दितिन्यायेन तावत्सामर्थ्यस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्। यथा ह्यमात्यो वा, युवराजो वा, राजकार्यं कुर्वन्नपि सर्वेभ्योऽतिशयवानपि, न राजभोग्यं भुङ्क्ते, तदसाधारणं कार्यं वा करोति, तद्वदिति लोकन्यायाच्च। नच स एव परमेश्वर इति वाच्यम्। नृसिंहपूर्वतापिनीये 'अनुपनीतशतमेकेनोपनीतेन तत्सम'मित्यारभ्य, गृहस्थवानप्रस्थयतिरुद्रजाप्यथर्वशिरःशिखाध्यायिपर्यन्तमुक्त्वा, 'अथर्वशिरःशिखाध्यायिशतमेकमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सम'मिति विद्यावदुत्कर्षस्य नृसिंहमन्त्रराजजापक एव विश्रान्तिश्रावणेन विद्यावदुत्कर्षस्य च विद्योत्कर्षाधीनत्वेन तदुत्कर्षस्य च तत्प्रतिपाद्योत्कर्षाधीनत्वेन नृकेसरिणि भगवत्येव विश्रान्त्या तथा वक्तुमशक्यत्वात्। अतः परमेश्वर एवात्ता। नच बाधकानां तर्हि का गतिरिति शङ्क्यम्। भोजने लौकिकतौल्यस्यास्मदादिप्रतिपत्त्यर्थत्वेन, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यत्र ब्रह्मणः केवलत्वेऽभिसंहितेऽप्यग्रेपदेन तत्प्रतिपत्त्यर्थकालोपरञ्जनवदबाधकत्वात्। नच भोग्यस्य निषिद्धत्वमपि बाधकम्। निषेधस्य जीवेऽपि देहसम्बन्धानन्तरमेव प्रवृत्तेरनुज्ञापरिहारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। अशरीरे ब्रह्मणि तदप्रवृत्तेस्तं प्रति निषिद्धत्वाभावात्। अन्यथा प्रलयेऽपि हिंसायास्तौल्यात् प्रलयकर्तृत्वस्यापि अयुक्तत्वापत्तेः। प्रलयाभावापत्तेश्च। अतः प्रलयवद्भोजनस्यापि नायुक्तत्वम्। नापि स्थानाज्ञानं बाधकम्। सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि 'हन्त तिरोऽसानी'ति श्रुतेः सृष्ट्यनन्तरं तिरोधानेनाज्ञायमानतया तस्यादोषत्वात्। नच क्लिष्टकर्मत्वं शङ्क्यम्। मोक्षणीयानामेवाश्वादनीयत्वेन अभिप्रेततया, तेषां देहसम्बन्धस्य निवर्तनीयतया यथा तण्डुलानां वह्न्यादिसम्बन्धेनावयवशैथिल्ये विक्लृतावोदनत्वम्, तथात्र मोक्षणीयानां भोक्तरि भगवति प्रवेशमात्रेण योग्यरूपत्वमेव ओदनत्वम्। यथा कंसादीनां कुरुपाण्डवसैन्यानां च। अत एव 'तदेव रूपं दुरवापमाप' 'यास्वन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीय'मित्यादीनि वाक्यानि। लौकिकेऽपि भिषक्कृतस्य दुश्चिकित्स्यव्रणादिविदारणस्य क्लिष्टत्वेऽपि परिणामसुखदत्वेन यथा न क्लिष्टकर्मत्वम्, तद्वदस्यापीति न दोषलेशोऽपि। नचैवं मृत्योरुपसेचनत्वासम्भवः। अशनाया मृत्युरेवेत्येकमृत्युपक्षे मुच्यमानब्रह्मक्षत्रप्राणानाम्,'अत्रैव समवनीयन्ते प्राणा'इति श्रुतेर्ब्रह्मण्येव लयेन प्राणधर्मात्मकोऽशनायादि-

रूपो मृत्युरपि तेषां जन्ममरणाद्यभावाय भगवत्येव प्रविशतीति तस्योपसेचनताया अपि सुखेन सम्भवात्। अतो दोषाभावादत्र भगवानेवात्तेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

ननु विषयवाक्ये पक्षादिबोधकपदाभावेन चराचरादिपदैर्मृत्य्वादिगतं धर्मं योगेनादाय तद्ग्रहणस्य लिङ्गत्वं कल्पयित्वास्य ब्रह्मवाक्यत्वकल्पनापेक्षया पूर्वपक्षोक्तानां निषिद्धत्वादीनां शीघ्रं बुद्ध्यारोहाज्जीव एवात्र ग्रहीतुमुचितः। स चेत् साधारणो न समर्थः, तदा संहारेऽधिकृतो यमो देवतारूपं मृत्युं साधनीकृत्य, देवतारूपो मृत्युर्वा रोगादिरूपं मृत्युं साधनीकृत्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं सर्वं प्राणिजातं वशीकरोतीत्येव युक्तमिति जीववाक्यत्वमेवास्यादरणीयमित्याशङ्क्याह। प्रकरणादिति। अत्र हि जीवप्रश्नोत्तरश्रवणानन्तरं 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा'दिति प्रश्नान्तरे कृते, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' इत्यादिना प्रकरणान्तरं प्रवृत्तमत इदं ततोऽतिरिक्तस्य ब्रह्मणः प्रकरणम्। तत्र 'सर्वे वेदा यत्पद'मिति मन्त्रे संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय, ॐकारस्य संक्षेपरूपतामुक्त्वा, एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मेत्यादिमन्त्रद्वये सर्वफलदायकत्वादिना तं प्रशस्य, 'न जायते न म्रियत' इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैस्तत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो माहात्म्यं वदन्नन्ते, तस्यैवात्तृत्वं मृत्युरेवाह। तद्यदि देवतारूपो मृत्युर्वा यमो वा अत्तृत्वेनाभिप्रेतः स्यात्, तदा 'न जायते न म्रियत' इति मन्त्रे तस्य जननमरणाभावं न वदेत्। श्रुतिपुराणेषु उभयोरपि जन्यत्वादिकथनात्। तथा 'आसीनो दूरं व्रजति' इति मन्त्रे, 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हती'ति स्वस्य तस्य च भेदेन ज्ञातृज्ञेयभावं च न वदेत्। अत इदं मृत्य्वादिदेवताव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मण एव प्रकरणम्, अतो यथा आसीनादिमन्त्रेषु विरुद्धधर्माधारत्वादिरूपं तन्माहात्म्यमुच्यते, तथात्रैवंविधात्तृत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते। ततः प्रकरणानुरोधादपि ब्रह्मवाक्यत्वमिति। अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ॥ १० ॥ ३ ॥

इति तृतीयमत्ता चराचरेत्यधिकरणम्।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

एवं पूर्वाधिकरणे भोगः प्रतिपादितः। स भोगो व्यापिवैकुण्ठे वा ब्रह्माण्डे वास्तु, न त्वन्तर्हृदयेऽपीत्याशङ्कावारणायोपोद्घातसङ्गत्येदमधिकरणमारभ्यते। तत्र काठक एव तृतीयवल्ल्यारम्भे श्रूयते, 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः' इति। अत्र पुरःस्फूर्तिको वाक्यार्थस्तु, ऋतं सत्यं सुकृतस्य सम्यक्कृतस्य कर्मणः फलं पिबन्तौ भुञ्जानौ लोके अस्मिन् शरीरे। गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया। गुहाया विशेषणं परमे परार्ध इति। परमत्वं स्थानान्तरापेक्षया उत्कृष्टत्वं, परार्धत्वं ब्रह्मणः स्थानत्वम्। तत्र हि भक्तैर्ज्ञानिभिरुपासकैश्च ब्रह्मोपलभ्यते इति, तौ छायातपौ संसारित्वासंसारित्वाभ्यां

धर्माभ्यामितरेतरविलक्षणौ ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलं त एव कथयन्ति, किन्तु पञ्चाग्न्युपासकास्त्रिणाचिकेताः, त्रिःकृत्वो नाचिकेतोऽग्निर्यैश्चितस्तादृशाः कर्मिणस्तेऽपि वदन्तीति । मुख्योऽर्थस्त्वग्रे भाष्यानुसारी वक्तव्यः ।

तत्रायं संशयः । किमिदं जीववाक्यमाहोस्विद् ब्रह्मवाक्यमिति । ननु कथमत्र संशय इतिचेत्, इत्थम् । इदं वाक्यं वल्ल्यारम्भे पठितम् । इतः पूर्वं तु ब्रह्म प्रकृतम्, अग्रे तु जीवः । एतस्य तु मध्ये पाठात् किंशेषत्वमिति निर्णयाभावादेवं सन्देहः । नच पूर्ववल्ल्याः समाप्तत्वादस्याग्रिमशेषत्वमेव युक्तम् । 'स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते'इति पूर्वतन्त्रे निर्णयात् कयाचित्सङ्गत्या पूर्वशेषत्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । नचैवं सति समाप्तेः प्रागेव पठितं स्याद्, अत उत्तरशेषत्वमेव युक्तमिति शङ्क्यम् । तथा-स'त्वात्मानं रथिनं विद्धी'त्येतदनन्तरमेव पठितं स्यात् । अतो न प्रकरणेन निर्णयः । तत्र च प्रकरणापेक्षयार्थस्य बलिष्ठत्वादर्थेन निर्णयोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्यापि सन्दिग्धत्वात् । तथाहि । अत्र द्विवचननिर्देशाद् बद्धावङ्गीकार्यौ । तत्रास्य पूर्वशेषत्वे बद्धमुक्तौ जीवौ शक्यवचनौ । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तु'मित्यनेन बद्धजीवस्य, 'मत्वा धीरो न शोचती'त्यनेन मुक्तस्योक्तत्वात् । तदनन्तरपठितमन्त्रगतस्य द्वित्वस्य तद्विषयत्वप्रत्यभिज्ञानाद्, न तु जीवपरमात्मानौ । अनश्नन्निति श्रुत्या परमात्मनो भोगनिषेधादिति । एवमुत्तरशेषत्वे इन्द्रियमनसी शक्ये । 'यस्त्वविज्ञानवान् भवती'त्यादौ तयोरेवाग्रे निरूपणात् । नच पिबन्ताविति पानकर्तृत्वव्यपदेशस्यानुपपत्तिः । एधांसि पचन्तीतिवत्करणे कर्तृत्वोपचारेण तदुपपत्तेः । येऽत्र पूर्वपक्षे बुद्धिजीवावङ्गीकुर्वन्ति । तन्मते केवलायां बुद्धाविवास्मन्मत इन्द्रियमनसोर्द्वयोरपि कर्तृत्वोपचारात् । अत्र गोर्द्वितीयाऽन्वेष्टव्य इत्यादौ संख्यापूरणस्य सजातीयेनैव दर्शनेन सिद्धान्ते बुद्धिग्रहणवदत्रापि जीवग्रहणानौचित्यात् । अतः पूर्वशेषत्वे वा उत्तरशेषत्वे वा न ब्रह्मवाक्यत्वम् । नच येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये इति जीवस्य, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति ब्रह्मणश्च पूर्वं पृष्टत्वात् पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मानौ सुखेन सम्भविष्यत इति युक्तम् । असङ्गतत्वात् । तथाहि । अत्र ब्रह्मणो मुख्यत्वेन भोक्तृत्वप्रतिपत्तये परमात्मनिरूपणमत्राङ्गीकार्यम् । सा तु द्वयोस्तुल्यतया मुख्यत्वप्रतिपादनाद् दुर्घटेत्येवमुपगमस्यापार्थत्वादिति । नचोपनिषदां ब्रह्मविद्यात्वात्तासु निर्धारितमेवोच्यत इति द्वयो ऋतपातृत्वमन्यत्रानिर्णीतमत्र निर्णेतुं प्रवृत्तं वाक्यमिन्द्रियमनसोर्ग्रहण उपचारदोषेण दुष्येदिति तदभावायास्य जीवब्रह्मपरत्वाङ्गीकारात्तयोश्चावस्थाभेदेनैव भिन्नतया वस्तुत ऐक्याद्वाक्यस्योभयपरत्वेपि न ब्रह्मत्वहानिरित्यपि युक्तम् । प्रकरणस्यार्थस्य चोक्तरीत्या संदिग्धत्वेन तयोरनिर्णायकतया विचारस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अविचारे च ब्रह्मवाक्यत्वानिर्धारात् । नचायमुपचार एव निर्णायक इति शङ्क्यम् । अभेदे भेदोपचारस्य सिद्धान्तेऽपि सत्त्वात् । नच तुल्यतायामपि छायातपशब्दार्थविचार एकस्या-

पकर्ष इतरस्योत्कर्षश्च प्रतीयत इति तदर्थविचारे पदशक्त्या विशेषप्रतिपत्तौ सत्यामस्य ब्रह्मवाक्यत्वनिर्णय इति शङ्क्यम्। तदापि अमुक्तमुक्तजीवौ वा जीवपरमात्मानौ वेति सन्देहानिरासात्। उत्कर्षानुत्कर्षयोरेवमपि प्राप्तेः। अतः कथमप्यनिर्णयात् किं जीवादिवाक्यमुत ब्रह्मवाक्यमिति संशयो दुरुद्धरः। तत्र यद्यस्मिन्मन्त्रे ब्रह्म प्रतिपाद्यं स्यात्, तदा पूर्ववल्ल्यामिवैतन्मन्त्रेऽप्युपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन च ब्रह्मोच्येत, न तु साम्येन भोक्तृत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकमिदं, किन्त्वग्रे, यस्तु विज्ञानवान् भवतीति यस्त्वविज्ञानवान् भवतीतिवत् विद्वदविद्वज्जीवयोर्वक्तव्यत्वाच्चदर्थमुभयविधजीवनिर्देश एव प्रथमं युक्तः। नच मन्त्रवर्णासङ्गतिः। मन्त्रे ऋतपदेन स्वर्गापवर्गलक्षणं द्विविधं सुखमुच्यते। प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृतत्वेन तज्जन्यशरीरस्य लोकत्वम्। तत्र तत्तदुपयोगी विचारो गुहेव गुहेति। यदि गौणी नाद्रियते, तदा हृदयाकाशोऽस्तु। नच विचारादेर्भिन्नत्वाद् द्विवचनं शङ्क्यम्। जात्यपेक्षयैकवचनस्यापि युक्तत्वात्। तां प्रविष्टौ परमे परार्धे इति। परश्चतुर्मुखो मीयते ज्ञायत इति तादृशे परार्धे उत्तमे सत्यलोके। तत्रोभयोः शतजन्मीनस्वकर्मशुद्धस्य कर्मिणो वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थस्य संन्यासिनश्च भोगादिति। अविद्यया पिहितप्रकाशत्वादविदुषश्छायात्वं, ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वाद् विदुष आतपत्वम्। अत एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो वदन्ति। पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिकेताश्चेतरमित्येवं सङ्गतेः। तस्माद् बद्धमुक्तजीवपरमिदं वाक्यम्, न ब्रह्मपरमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते।

उच्यते। गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यादि। गुहा हृदयाकाशस्तत्र सकृदेकदैव प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव। कुतः। तद्दर्शनात्। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'त्युभयोर्जीवब्रह्मणोरेव सह प्रवेशस्य श्रुतौ दर्शनात्। नचात्र सहपदाभावाज्जीवरूपेणैव ब्रह्मप्रवेशात् करणार्थैव तृतीयास्त्विति वाच्यम्। 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम'न्नित्यादौ श्रावितस्य गुहाहितत्वादेः स्वस्वरूपेण प्रवेशं विनानुपपद्यमानतया सहपदाभावेऽपि तथाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात्। नचात्र जीवेनेति जात्येकवचनाज्जीवद्वयप्रवेश एवास्त्विति शङ्क्यम्। एकेनैव कार्यसम्भवे द्वयोः प्रवेशस्य वैयर्थ्यात्। ननु भवतूभयोः प्रवेशः, तथापि 'द्वा सुपर्णे'त्यत्र ब्रह्मणो भोगाभावकथनान्मन्त्रार्थस्य कथं सङ्गतिरितिचेत्। इत्थम्। पूर्वाधिकरणे वैशेष्येण भोगस्य साधितत्वाद् द्वा सुपर्णमन्त्रेऽपि न यावद्भोगनिषेधः, किन्तु जीववद्भोगस्यैव निषेधः। सिद्धे च भोगे मन्त्रार्थ एवं बोध्यः। ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति, तस्मात् तत् सुकृतमुच्यत इति श्रुतिभ्याम् ऋतं सुकृतं च ब्रह्मैव। षष्ठी तु राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारात्। लोकोऽक्षरम्। परमे परार्धे इति सामीप्ये सप्तमी। सत्यलोकसमीपे। छाया अतिसारूप्यं, सायुज्यं प्राप्तस्य जीवस्यापि तथात्वात्ततोऽपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वादातपः। तथाच परमपरार्धात्मकसत्यलोकोपरितने अक्षरा-

त्मके ब्रह्मशरीरे गुहां हृदयाकाशं प्रविष्टौ सुकृतात्मकब्रह्मभिन्नं ऋतं स्वरूपामृतं पिबन्तावनुभवन्तौ मुक्तजीवपरमात्मानौ ब्रह्मविप्रभृतयश्छायातपौ वदन्तीति । एतस्यार्थस्य युक्तत्वाय सूत्रे हिशब्दः । नन्वस्त्वेवं तथापि तयोरत्राप्रकृतत्वाच्छब्देनासंशब्दितत्वाच्च कथं तल्लाभ इति शङ्क्यम् । सूत्रे तद्दर्शनादित्यस्य तयोर्दर्शनं तद्दर्शनमित्यर्थेन विषयवाक्यस्थयोर्येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति मन्त्राभ्यां पृष्टयोर्जीवब्रह्मणोर्मध्ये पूर्ववल्ल्यां ब्रह्मणो निरूपितत्वादत्राग्रे जीवस्य निरूप्यत्वाच्चोभयोः सिद्धावेतन्मन्त्रे तुल्यतया महाभोगनिरूपणार्थं तयोरेव स्वरूपकीर्तनस्य लाभादिति । तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेवैतदिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

पूर्ववल्ल्यामणोरणीयानित्यादिमन्त्रेषु द्रष्टृद्रष्टव्यत्वप्रसाद्यप्रसादार्हत्ववरणैकलभ्यत्ववरणीयत्वरूपोभयविशेषणाद्, अस्यां वल्ल्यामात्मानं रथिनं विद्धीति सन्दर्भे, 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद् विष्णोः परमं पद'मिति प्राप्तृत्वप्राप्यत्वरूपाद्विशेषणाच्चेदं ब्रह्मवाक्यमेवेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेति श्वेताश्वतरमन्त्रस्तु न सन्दिग्धः । 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक' इति समनन्तरमन्त्रे जीवपरमात्मनोरेवोक्तत्वेन पूर्वस्मिन्नपि तयोरेव निश्चयादिति । सूत्रे चकारस्तु प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चायकः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थं गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

अतीतेषु त्रिष्वधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण भोगबाधकं परिहृत्याग्रिमे चराचरग्रहणयुगपदुभयप्रवेशाभ्यामुभयविधो विवक्षितो भोगः साधितः । तत्र किं वैशेष्यमित्याकाङ्क्षायां तन्निर्णेतुमुपोद्घातेनेदमधिकरणमारभ्यते । तत्र छान्दोग्ये पञ्चप्रपाठकोपकोशलविद्यायां श्रूयते । 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति, तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती'त्यादि । वाक्यार्थः कं ब्रह्मेतीत्यन्तं पुरःस्फूर्तिकः स्फुट एव । अग्रे तु पूर्ववाक्ये यदाचार्येणोक्तम् । 'अहं तु ते तद् वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इति फलम् । तत्र निदर्शनं च स आह । तद्यद्यपीत्यादि । तत् तत्र इदं निदर्शनम् । यद्यप्यस्मिन्नक्षिपुरुषस्थानभूते अक्षिणि सर्पिर्वा उदकं वा सिञ्चति, धारया भूयः पातयति, वर्त्मनी अक्ष्यावरणादिभूते पक्ष्मणी एव गच्छति प्राप्नोति । ते एवार्द्रे स्निग्धे च भवतो, न त्वक्षि । तथाच यत्स्थानस्येदृशं माहात्म्यं तस्य ज्ञाने सति पापं न श्लिष्यते इत्यत्र किं वाच्यमित्यर्थो बोध्यः । इदं वाक्यं प्रतिबिम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनोपासनापरम्? उत ब्रह्मवाक्यमिति । नचात्र दृश्यत इति पदेन दर्शनविषयत्वस्यो-

क्तत्वाद् ब्रह्मणश्चादृश्यत्वात् संशय एव न घटत इति वाच्यम् । अमृतत्वादीनां ब्रह्मधर्माणां श्रावणेन तत्त्वज्ञानजनितालौकिकसामर्थ्यकृतदर्शनस्य शक्यवचनतया तदुदयसम्भवात् । तत्र दृश्यत इति वचनाद्, एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या आत्मविद्या चेत्यग्नीनां वाक्ये ब्रह्मविद्योपसंहारदर्शनाच्च प्रतिबिम्ब एवायमिति युक्तम् । अन्यथा उपसंहारदर्शनविरोधापातात् । नचाभयादिपदविरोधः शङ्क्यः । उपासनार्थतया सुखेनान्वयादित्येवं प्राप्ते ।

अभिधीयते । अन्तर इत्यादि । अन्तरः अक्षिमध्ये स्थितः परमात्मैव । कुतः ? उपपत्तेः । सर्वत्र ब्रह्म पश्यतः स्वसन्निधाने अक्षिरूपस्य स्थानस्य जलाद्यसंश्लेषेण माहात्म्यबोधकतयोत्कृष्टत्वात्तत्र भगवन्तमुपदिशतीति दर्शनस्य स्वल्पस्थानस्य चोपपत्तेः । नचोपसंहारदर्शनस्य बाधकत्वं शङ्क्यम् । उपकोसलेन ब्रह्मोपदेशेऽपह्नुतेऽपीमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इति वदता आचार्येणाग्निकृतोपदेशे ज्ञाते, तत उपकोसलेनाचार्याज्ञयाऽननुक्तेऽनूदिते, आचार्यः कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति अग्निवाक्यस्य 'लोकं वाव किल तेऽवोच'न्नित्यनेनात्मप्राप्यं ब्रह्मार्थत्वेनोक्त्वा, 'अहं तु ते तद् वक्ष्यामी'ति प्रतिज्ञाय, य एषोऽक्षिणि इत्यादिना तत्प्राप्तिप्रकारं चोक्तवानिति महता प्रबन्धेन पुनरुपक्रमेणोपसंहारविरोधस्याभावात् । नच प्रकरणस्य श्रुत्यपेक्षयातिदुर्बलत्वात्तदनुरोधेन दर्शनश्रुतिसङ्कोचोऽनुचित इति वाच्यम् । दर्शनविषयस्य पुरुषत्वानियमात् । अन्येषामपि प्रतिबिम्बदर्शनेन तथा निश्चये विषयवशेन दर्शनश्रुतिसङ्कोचस्य पूर्वपक्षिमतेऽपि तौल्यात् । प्रकरणविरोधस्याधिक्याच्च । अतो विरोधाभावादिदं ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोर्वादकवलितत्वाद्धेत्वन्तरमाह । स्थानादिति । स्थानमादिर्येषाम् । अतद्गुणसंविज्ञानः । तेषां व्यपदेशात् । अक्षिपुरुषमेव निर्दिश्य, 'एतं संयद्वाम' इत्याचक्षते, एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति, एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति, एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाती'ति कथनात् । कर्मणां फलार्थं करणात् । तेषां मनोहरत्वेन वामत्वम् । संयन्ति वामानि यत्रासौ संयद्वामः । शेषं स्फुटम् । अत्र कर्मफलं कर्मफलदानं च, ततः सर्वेषु लोकेषु भानं च तस्योक्तम् । न हीदं प्रतिबिम्बात्मनः सम्भवति । तथाच पूर्वोक्तहेतोर्वादकवलितत्वेऽपि तेभ्योऽसाधारणधर्मेभ्योऽत्र ब्रह्मैव मन्तव्यमित्यर्थः । चकाराच्छान्दोग्य इन्द्रविरोचनसंवादेऽपि प्रथमपर्याये, य एषोऽक्षिणीत्युपक्रम्यैतद् ब्रह्मेत्यन्तमेवमेवोपदिष्टत्वात् तत्राप्येवमेव बोध्यमिति सूचितम् ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमित्येवं ब्रह्मवाक्यत्वं निर्बन्धेन प्रतिपाद्यते, उपासनापरत्वमेवाद्रियताम्, प्राञ्जलत्वादित्यत आह । सुखविशिष्टेत्यादि । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति सुखविशि-

ष्टाभिधानात् । छान्दोग्ये भूमानं सुखस्वरूपमुपक्रम्य, यो वै भूमा तदमृतमिति श्रवणादमृतमानन्दः । बृहदारण्यके ज्ञानोपदेशोत्तरमभयं वै जनक प्राप्तोऽसीत्युपसंहारादभयं ज्ञानम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र प्रथमं सत्यपदाद् ब्रह्म सत्, अत्र ह्येतद्विशेषणत्रयं पूर्वमभिधाय, तदनन्तरं संयद्वामत्वादीनां तद्धर्माणां कथनाद्यदग्निभिः कंपदेन सुखविशिष्टं ब्रह्मरूपमुक्तं तदत्रैव इत्यनेनाऽक्षिपुरुषं निर्दिश्य एतद्वाक्यं प्रवृत्तमित्येतद् ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । यद्यपि सचितोरपि ब्रह्मात्मकत्वम्, तथापि तयोर्यथायथं जडे जीवे च प्रव्यक्तत्वेनानैकान्तिकत्वात्तदनुक्तिः । एषा मुख्योपपत्तिरिति बोधनाय सूत्र एवकारः । चकारः सच्चितोरपि समुच्चायकः । तस्माद् ब्रह्मैवाक्षिपुरुषः ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

एवं स्वरूपतो निर्णीय फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वात् फलतो निर्णयमाह । श्रुतेत्यादि । श्रुता उपनिषद् ब्रह्मविद्या येन, तस्य ब्रह्मविदो या गतिश्छान्दोग्ये एव, अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कर्म कुर्वन्ति, यदि च न, अर्चिषमेवाभिसंभवन्तीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो विद्युतमित्याद्युक्त्वा तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति, एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति । इयं चाग्निविद्यायामुक्त्वा तस्या एवात्राक्षिपुरुषमुपक्रम्याभिधानादप्यक्षिपुरुषो ब्रह्मैवेति । चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थः ॥१६॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । नन्वत्र प्रतिबिम्बपुरुषस्योपासना ब्रह्मत्वेन कर्तव्योच्यते । सा च ब्रह्मधर्मव्यपदेश एव सिध्यति, अतः अमृतत्वमारभ्य गत्यन्ताः सर्वा अप्युपपत्तयो गौण्या व्यपदेशेन सङ्गता भवन्तीति नेदं ब्रह्मवाक्यमिति प्राप्ते।

अभिधीयते। नेतर इत्यादि। इतरः प्रतिबिम्बपुरुषो न वाक्यार्थः । कुतः । अनवस्थितेः । अस्थिरत्वात् । अयमर्थः । त्वया हि दृश्यत्वकथनात् प्रतिबिम्बपुरुषो वाक्यार्थत्वेनापाद्यते । तत्रेदं विचारणीयम् । किमाचार्येण स्वचक्षुर्गत उपदिश्यतेऽन्यचक्षुर्गतो वा । आद्ये वक्तुस्तदर्शनेन तत्कथने यथादृष्टार्थवादित्वाभावाद्वक्तुरनाप्तत्वादुपदेशस्याप्रमाणतया अस्थिरत्वम् । द्वितीये तु द्रष्टरि सत्येव भानात् तदपगमे चापगमात् प्रतिबिम्बस्यैवास्थिरत्वम् । द्रष्टरि सद्वितीये प्रतिबिम्बस्यापि तथात्वेनैकत्वोपदेशविरोधादस्थिरत्वम् । उपासनाकाले चित्तस्थैर्यायाक्षिनिमीलने प्रतिबिम्बमात्रस्याभावेनोपास्याभावादुपासनायाः सुतरामस्थिरत्वम् । यदि च द्वितीयं विना तदसम्भवात् पत्नीद्वितीयस्याग्निहोत्रादिवदेकत्वं मुख्यपरमङ्गीकृत्य सद्वितीयस्यैवात्रोपासनोपगम्यते, तदा तु वाक्यश्रवणकाले श्रोतुरेकत्वादुपासनाकाले च तस्य सद्वितीयत्वाच्छ्रवणमननयोः प्रकारभेदेनोपासनाया वैरूप्यादस्थिरत्वम् । यदि च श्रवणदशायां वक्तुः सत्त्वाद्वैरूप्यं परिह्रियते, तदा तु यत्रैव सद्वितीयत्वाद् गुरोर्नियन्त्यापत्त्या तस्याः कर्तुमशक्यत्वेन च सुतरामु-

पासनाया अस्थिरत्वम्। किञ्च, मनसा ह्युपासनम्, तत्र च प्रतिबिम्बस्य सन्निधापयितुमशक्यत्वादसम्भव एव। चकारेण प्रतिबिम्बस्यात्मत्वामृतत्वयोरसम्भवे प्रतिबिम्बपरत्व उपासनाया आसुरत्वं च संगृह्यते। तस्मादक्षिस्थाने व्यापकः सर्वतः पाणिपादान्तत्वादानन्दमूर्तिर्भगवानेवोच्यत इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ ५ ॥

इति पञ्चममन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम्।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे भोगवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यमक्षिपुरुष उपपादितम्। वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे, 'स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणी'त्यादिना हृदयदेशे तयोर्भोगस्य श्रवणात्। अतःपरं तदेव वैशेष्यममृतत्वादन्तर्यामिणि सर्वहृदयदेशवर्तिन्यस्तीति बोधनायेदमधिकरणमारभ्यते। काण्वमाध्यन्दिनयोर्बृहदारण्यके श्रूयते। 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयती'त्युपक्रम्य,'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति। एतदग्रे ईदृशान्येव अग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रतारकादिग्विद्युत्स्तनयित्नुवाक्यानि। तत्समाप्तौ, इत्यधिदैवतमित्युपसंहारः। ततः सर्वलोकः सर्ववेदः सर्वयज्ञः सर्वभूत इति वाक्यानि। तेषु, अधिलोकम्, अधिवेदम्, अधियज्ञम्, अधिभूतमिति क्रमेणोपसंहारः। ततः प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वक्तेजस्तमःरेतःप्रभृतीन्यात्मान्तानि वाक्यानि। तेष्वध्यात्ममित्युपसंहारः। काण्वपाठे त्वन्तरिक्षमधिकम्। आत्मस्थाने च विज्ञानं पठ्यते। ततः, अदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमतो मन्ता, अविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा,नान्योऽतोऽस्ति श्रोता,नान्योऽतोऽस्ति मन्ता,नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्त'मिति। माध्यन्दिनपाठे तु, स त आत्मेत्युच्यते। वाक्यार्थस्तु य इमं च लोकमेतज्जन्मीनं देहं, परं च लोकं जन्मान्तरीयं देहं, सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानि पृथिव्यादीनि वा, अन्तरः अभ्यन्तरवर्ती सन् यमयति स्वेच्छानुरूपं व्यापारं कारयति, इत्येवं कार्यद्वारा तं ज्ञापयित्वा तत्स्वरूपप्रश्ने उद्दालकेन कृते याज्ञवल्क्यस्तदुक्तमनूद्य, यः पृथिव्यामित्यादीनि वाक्यान्याह। तत्र यः पृथिव्यां तिष्ठन् सोऽन्तर्यामीत्युक्ते आधारात्मकजडव्यावृत्तावपि तत्रांशस्थितेषु प्राणिष्वतिप्रसङ्ग इति तद्वारणाय, यं पृथिवी न वेदेति, पृथिव्यभिमानी यं न जानाति। तेन ततोऽभिन्नाज्जडाज्जीवाच्च भेदेऽपि तस्य तत्र स्थितेः प्रयोजनं वक्तुं, यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीति। तथाच, 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे'ति भूतधारणकार्यार्थं सशरीरं तन्नियमनं च तस्य सिद्ध्यर्थम्। अनियमने तद्विसंमतौ तत्कार्यं न सिध्येदिति। अत्र द्वितीयमन्तरपदं नामधातुनिष्पन्नम्। अन्तरं करोत्यन्तरयतीत्यन्तर इति तदन्तःस्थापकत्वबोधनार्थम्। अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेरिति। एवं प्रकारेण सर्वत्र बोध्यः।

अत्र प्रश्नवाक्येऽनुक्तानां धर्माणां कथनं याज्ञवल्क्यस्यान्तर्यामिज्ञानज्ञापकम् । तत्र संशयस्तु, किमन्तर्यामी सर्वत्रैकः परमात्मा, उत दैवादीनामभेदात्तत्र तत्र भिद्यत इति । संशयबीजं तु सर्वत्रान्तर्यामिणां तत्तद्वाक्येषु चाधिदैवतादिपदैरुपसंहारः । ननु तैरुपसंहारस्य कथं संशयजनकतेतिचेद्, इत्थम् । यद्यपि दैवेष्वित्यधिदैवादिव्युत्पत्त्या तेषां यौगिकत्वं, तथापि गीतायां, 'पुरुषश्चाधिदैवतं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, अधिभूतं क्षरो भावः, अधियज्ञोऽहमेवात्रेति योगमनादृत्य रूढिबोधनादेतेषां नामत्वमवधार्यते । समानन्यायादधिवेदाधिलोकयोरपि नामत्वम् । नपुंसकलिङ्गं तु लोकाश्रयत्वादशिष्यम् । तेन तेषामपि संभवदुक्तिकत्वात् संशयजनकत्वम् । नचान्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणे सर्वान्तर्वर्तिनः परब्रह्मत्वं निर्णीतमिति पुनः किमर्थोऽयं प्रयास इति शङ्क्यम् । अधिदैवादिपदानामुक्तरीत्या नामत्वात् तेषां च तत्तद्वाक्यान्ते प्रयुक्तत्वाद्वाक्येषु च शब्दतोऽन्तर्यामिणः संनिधानेऽप्यर्थतोऽभिमानिनामपि सन्निधानात्तत्संज्ञाभूतैरेतैः षड्भिरन्तर्याम्याधारभूतस्याभिमानिनो धर्मा भगवत्युपचर्यन्ते, उत तत्तत्संज्ञाविशिष्टाः पुरुषादय एवान्तर्यामित्वेन स्तूयन्त इति सन्देहसम्भवेन प्रयासस्य सार्थक्यात् । एवं सिद्धे सार्थक्ये तत्रेदं प्राप्तम्, तेषु देवादिष्वधिकरणेष्वेतेषु योगेन वर्तन्ते पुरुषादिरूढ्याऽत उभयेऽपि भगवदाधारभूता अतस्तद्धर्मा भगवत्यौपचारिका इति ज्ञापनायात्र ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । नचैतेषां भावनामत्वमिह शङ्क्यम् । तैत्तिरीयाणां शिक्षोपनिषदि, अथाधिलोकम् अथाध्यात्ममित्येवं लोकादिष्वेव तेषां प्रसिद्धत्वात् । वैदिकप्रसिद्धेश्च सर्वतो बलिष्ठत्वात् । नचाभिमानिशङ्का एवात्रादरणीया इत्यपि शङ्क्यम् । एतेषु शब्देषु केषांश्चिद्वाक्यसङ्घाते केषाञ्चिद् बहुवचनान्तसर्वलोकादिशब्दोपबद्धवाक्यान्ते प्रयोगेण तेषु सर्वानुस्यूतस्यैकस्याभिप्रेततया अभिमन्तुश्च प्रतिनियततया तादृशत्वाभावेन तस्य संज्ञिततयाऽत्र कल्पयितुमशक्यत्वात् । अतोऽन्तर्यामिब्राह्मणं कुत्राप्ययुक्तं सत्तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपरमेव तत्तदुपासनार्थं भविष्यति । नच 'यं पृथिवी न वेद'त्यादिभिरुक्तस्याज्ञानस्य चेतनधर्मत्वादभिमानिनां च सज्ञानात्तदसङ्गतिः शङ्क्या । नित्यानुवादरूपत्वात् । नचात्र मानाभावः । षष्ठस्कन्धे दक्षस्तुतौ 'देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं य'दितिदेहादीनां जडानामप्यज्ञानस्योक्तत्वात्, तस्य च नित्यानुवादत्व एव संभवात् तन्न्यायस्यात्रापि सुवचत्वात्, तस्य सङ्गतावन्यस्याभिमानिव्यावर्तकस्याप्रभावात् । नचायमाग्रहो निर्मूल इति शङ्क्यम् । अभिमानकृतसंज्ञाया निकृष्टतया भगवति कल्पयितुमयुक्तत्वादिति । एवं प्राप्ते,

उच्यते । अन्तर्यामीत्यादि । अन्तर्यामी अधिदैवादिषु सर्वेषु भगवानेव, नान्यः सर्वानुस्यूतो भवितुमर्हति । ननु निषिद्धसंज्ञानां भगवत्ययुक्तत्वमुक्तं, तत्कथं परिहार्यं, तत्राह । तद्धर्मव्यपदेशात् । तेषां धर्मास्तद्धर्मा देवाधिष्ठातृत्वाभिमानप्रयुक्तानि कर्माणि तेषां व्यपदेशात् भगवत्युपचारेणाधिदैवतादिपदैः प्रयोगात् ।

अयमर्थः । विषयवाक्ये उद्दालकेनैतल्लोकपरलोकयोः सर्वभूतानां चान्तवर्तित्वे सति तन्नियामकोऽन्तर्यामिशब्दवाच्यः पृष्टः, तत्र चेद्याज्ञवल्क्यस्तावदेव वदेत्, तदान्तर्यामिज्ञातृत्वं न स्फुटीभवेत्, अत उद्दालकश्रुतांस्तद्धर्मान् विशेषतः पृथिव्यादिवाक्यैः प्रकाशयति। तत्र पृथिव्यग्निकार्यस्य भगवत्प्रयुक्तत्वं गीताद्वादशाध्याये, 'गामाविश्य च भूतानि,' 'पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा,' 'अहं वैश्वानरो भूत्वे'त्यत्र स्फुटमुक्तम्। ततः 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट' इत्यादिनान्तर्यामित्वं चोक्तम्। तृतीयस्कन्धे च 'अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नभ' इत्याकाशकार्यस्य 'भीषास्मा'दिति श्रुतौ वाय्वादित्याग्नीन्द्रमृत्यूनां कार्यस्य तथात्वं बोधितम्। प्रकृते मृत्युश्चन्द्रस्थाने विद्युत्स्तनयित्नू। एवमन्येषामपि बोध्यम्। अत्र देवधर्माणां भगवत्प्रयुक्तत्वबोधनात् परलोकात्मकजन्मान्तरीयदेहयमयितृत्वं साधितम्। ततो लोकपदस्य भूरादिषु प्रसिद्धत्वात् 'अथाधिलोक'मिति प्रतिज्ञाय तत्संबन्धिनः सर्वस्य तथात्वं बोधितम्। ततः कथं सर्वलोकान् यमयतीत्यपेक्षायां वेदयज्ञाभ्यां यमनबोधनायाधिवेदाधियज्ञवाक्ये उक्ते। ततः सर्वभूतयमनं पूर्ववदुक्त्वा एतल्लोकयमनबोधनाय दशाध्यात्मवाक्यान्युक्तानि। एवं सर्वं तत्पृष्टं कार्यमुक्त्वा तत्स्वरूपमिदमित्थतया वक्तुमशक्यमिति बोधनाय 'अदृष्टो द्रष्टा' इत्याद्युक्त्वा 'अतोऽन्यदार्त'मित्युपसंहारे तस्यामृतसुखरूपत्वं यदोक्तं तदान्तर्यामिस्वरूपज्ञातृत्वं याज्ञवल्क्यस्यावगत्य उद्दालकस्तूष्णीं भूत इत्युद्दालकोपरमोक्त्या सूचितम्। तेन सर्वेषां सर्वेषु कार्येषु यत्सामर्थ्यं तदन्तर्यामिप्रयुक्तमेव, न स्वत इति साधितम्। अतोधिदैवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतो योऽभिमानः, सोपि भगवत्प्रयुक्त इति तेषां पदानां भगवत्यौपचारिकत्वबोधनायैव तेषां कथनम्। नो चेत्, तदनुक्तावपि विवक्षितज्ञापनस्य सुखेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्। एवं च सौत्रमधिदैवादिष्विति पदं देहलीदीपवदुभयत्रापि संबध्यते। तथा चानेनास्पष्टलिङ्गेनान्तर्यामिण एकत्वसाधनान्नाधिकरणवैयर्थ्यम्। यद्यपि श्रुतावधिदैवतपदं सूत्रे चाधिदैवपदम्, तथापि गीताया'मधिदैवं किमुच्यत' इति प्रश्ने 'पुरुषश्चाधिदैवत' मितिप्रत्युत्तराद्द्वयोरेकार्थता निश्चीयत इति न कोपि दोषः। एवं दोषनिवृत्तेऽन्यत् सर्वं सुसङ्गतमेवेतीदं ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिषु सिद्धे ब्रह्मवादे कार्यत्वेन जडजीवौ, कारणत्वेन ब्रह्मैवेत्येवं त्रय एव पदार्थाः सिद्धाः। अन्तर्यामी तु नोभयथापि सिद्धः। अतो नियमनरूपेण चेतनधर्मेणात्मत्वेन च जडं प्रधानं व्युदस्य, ब्रह्म वा जीवो वा वक्तव्यः। तत्र ब्रह्मणोऽशरीरत्वात् साधारणजीवानां च सर्वनियामकत्वासम्भवात् कार्येश्वरभूत एव कल्पनीयः। तादृशश्च प्रकृत्यभि-

मान्येव भवतीति तादृशस्य सांख्यपरिकल्पितस्य सिद्धौ तस्य ब्रह्मत्वे वा साधिते ब्रह्मवादिनां न कोऽपि पुरुषार्थः । उपनिषत्सु तादृशस्य दर्शनात् । अतः पूर्वपक्षन्याये-नान्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं वा, तेनैव सांख्यमतस्य श्रौतत्वं वाङ्गीकार्यमित्यत आह । न चेत्यादि । स्मार्तं सांख्यस्मृतिसिद्धमन्तर्यामिस्वरूपं न भवति । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तद्धर्माणामभिलापस्याभावात् । अतद्धर्माणामभिलापाच्च । न ह्यत्र सत्त्व-रजस्तमोगुणास्तत्कार्यं वा । अत्राभिमन्तुः समष्टिभूते शरीरे विद्यमानेऽव्यष्टिभूतानि पृथिव्यादीनि न युगपच्छरीराणि भवितुमर्हन्ति । नच योगिवदिति वाच्यम् । गुणप्रधानभाव-गमकानुपलम्भात् । नापि गमकं कल्पयितुं शक्यम् । तद्धर्मानभिलापस्य बाधकस्योक्तत्वात् । एवं सत्येतेषां ब्रह्मधर्मत्वाद् ब्रह्मवादः फलिष्यति । तस्माद् ब्रह्मवाक्यत्वम-क्षुण्णम् ॥ १९ ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

ननु पूर्वपक्षोक्तन्यायेन शारीर एवान्तर्याम्यस्तु, तथाच यथा संवर्गादिविद्याः प्रतीकविषयास्तथान्तर्यामिब्राह्मणमपीति देवतास्तावकत्वेऽपि ब्रह्मवादविरोधाभावान्नास्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आह । शारीर इत्यादि । नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च । अभिमानिजीवोऽपि नाऽन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतिपाद्यः । कुतः । हि यतो हेतोरेनमभिमानिनं तेऽन्तर्यामिणो भिन्नतया अधीयते । यं पृथिवी न वेदेत्यादिभिस्ततोऽपि भिन्नतया कथयन्ति । नच देहोऽसवोऽक्षा इति न्यायः शङ्क्यः । सर्वानुस्यूतत्वस्य बाधकत्वेनाभिमानिनः प्रतिपादयितु-मशक्यत्वादित्युक्तम् । किञ्च । उभये काण्वा माध्यन्दिनाश्च शाखिन एनं शारीरं भेदेन 'यो विज्ञाने तिष्ठन्, य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्येवमन्तर्याम्याधारतया तद्भिन्नत्वेनाधीयते कथ-यन्ति । तस्मान्मुक्तोऽमुक्तो वा केवलोऽपि जीवो नात्र प्रतिपाद्यः । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति षष्ठमन्तर्याम्यधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

पूर्वाधिकरणविषयवाक्यैः, अमृत इति, अतोऽन्यदार्तमिति च श्रावणात् सर्व-हृदयवर्तिन्यन्तर्यामिणि भोग्यवैलक्षण्यसाधकं वैशेष्यं दर्शितम् । तत्राद्दष्टो द्रष्टेतिश्रावितं तत्कथमित्याकांक्षायां हेतुबोधनायेदमधिकरणं प्रसङ्गसङ्गत्यारभ्यते । मुण्डकोपनिषत् सर्वाऽस्य विषयः । तत्र हि शौनकेन कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवे-दित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पृष्टे, अङ्गिरसा, द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यादिना नामांशे वेदा-दिविद्या, रूपांशे परविद्या चोक्ता । तावता नामरूपात्मकस्य सर्वजगतो ज्ञानसम्भवात् । तत्र वेदादिविद्यायां न सन्देहः । परायां सन्दिह्यते । किमेषा सांख्यमतविद्या, किं वा ब्रह्मविद्येति । सांख्यधर्माभिलापाच्च सन्देहः । तत्र 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय

ज्येष्ठपुत्राय प्राहे' त्युपक्रम्य ह्येवं पठ्यते, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्द्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम्, तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा' इत्यादि। द्वितीयमुण्डके च 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः पर' इत्युक्त्वा, 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यनेन सृष्टिं निरूप्य, 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या'वित्यादिना रूपमुक्त्वा, 'पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वचः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूता' इति पुरुषात् सृष्टिरिति।

पूर्वपक्षस्तु। मुण्डकत्रयेऽप्येकस्यैव मतस्य प्रतिपादितत्वेन वाक्यनामितरेतरसाकांक्षतयैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता अवश्यं वक्तव्या। सा तत्र ब्रह्मवाक्यत्वाङ्गीकारे न सम्भवति। 'अक्षरात् परतः पर'इत्यत्राग्रे अक्षरपुरुषयोर्भेदश्रावणात्। रेतःसेकेन प्रजासूतिश्रावणादुभयजन्यायाः सृष्टेरत्राभिप्रेतत्वाच्च। अत एवोपक्रमगतं ब्रह्मविद्यापदमपि समाख्यारूपत्वाल्लिङ्गापेक्षया निर्बलम्। नच सांख्ये प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वादत्र चोभयोस्तथात्वकथनान्नात्र सांख्यमतमिति शङ्क्यम्। जगतो जीवजडात्मकत्वेनोभयविधत्वात् प्रकृतिपुरुषयोस्तुल्यतया अन्यतरप्राधान्येन वा सृष्टिकथने तन्मतबाधाभावात् नच 'अग्निर्मूर्धे'त्यादिनोक्तस्य रूपस्य विरोधः। अग्रे समष्टिव्यष्टीनामेवोत्पत्तिकथनेन तज्जनयितृ रूपस्यापि श्लिष्टरूपत्वेन बोध्यतया तन्मतबाधाभावात्। नचेदं ब्रह्मवादेऽपि तुल्यमिति वाच्यम्। सच्चिदानन्दरूपताया अत्रानुक्त्या ब्रह्मवादस्यात्र वक्तुमशक्यत्वात्। नच ब्रह्मविद्यापदस्यासङ्गतिः। 'आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबल' मिति न्यायेन सर्वमिदं शिथिलमिति शङ्क्यम्। ब्रह्मपदस्य वेदेऽपि रूढेस्तस्य वेदविद्यापरतया नेयत्वेनासङ्गत्यभावादिति। एवं प्राप्ते।

अभिधीयते। अदृश्येत्यादि। अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव। कुतः। धर्मोक्तेः। एतद्विज्ञानेन तस्य ब्रह्मविज्ञानधर्मस्य सर्वविज्ञानस्य कथनात्। तत्सम्बन्धादेव विद्यायाः परत्वकथनाच्च। नचात्राक्षरं, ततः परः पुरुषश्चोक्त इति तदुभयविज्ञानेन सर्वविज्ञानं केवलाक्षरविज्ञाने नेति कथं तस्य ब्रह्मत्वमिति शङ्क्यम्। अक्षरपुरुषयोः परापरभावेऽपि भेदाभावेन ब्रह्मत्वस्याव्याहतेः। नच परापरभावस्य भेदलिङ्गत्वात्तस्मिन् सति कथमभेद इति वाच्यम्। एतदर्थमेवाधिकरणप्रणयनात्। पुरुषे ब्रह्मत्वस्य वाक्यादेव प्रतीत्या अक्षरस्यैव संदिग्धत्वेन पक्षतया निर्देशादेव तथा निश्चयात्। अत्रापि धर्मोक्तेरेव हेतुत्वम्। तथा 'अक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति जगज्जनकत्वस्य ब्रह्मधर्मस्य तत्र कथनात्। उपनिषत्सु तत्रैव जगज्जनकतायाः सर्वत्र दर्शनेनात्रान्यस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्। नचाभेदे परापरभावविरोधः शङ्क्यः। अभेदे ईषदानन्दतिरोभावपूर्णतत्प्राकट्याभ्यामवस्थाभ्यां सुखेन तत्सिद्धेर्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र प्रागेव निर्णीतत्वात्। अतोऽवस्थाभेदेऽप्यदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पञ्चशिखवृत्तावव्यक्तपर्यायेषु नपुंसकलिङ्गस्याक्षरपदस्य पाठादत्र तादृशाक्षरपदप्रयोगो, योनिपदस्योपादानवाचकत्वाद् भूतयोनित्वं चाव्यक्तलिङ्गम्, अक्षरात् परत्वं च पुरुषलिङ्गम् । अतस्तत्सर्वं न्यक्कृत्य ब्रह्मविद्यात्वं न स्थापयितुं शक्यम् । नच कस्मिन् विज्ञात इत्येकविज्ञानहेतुकसर्वविज्ञानप्रश्नविरोधः । तत्र कस्मिन् मते विज्ञात इत्यर्थस्य शक्यवचनत्वेन तस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविद्यालिङ्गत्वाभावात् । नापि ब्रह्मविद्येति समाख्याबलात् तथा वक्तुं शक्यम् । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्तं चामूर्तं च'तिश्रुतौ विकारेऽपि ब्रह्मपदरूढेरत्र प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्मणोर्विद्येति योगस्यापि शक्यवचनत्वात् । लिङ्गापेक्षया पञ्चमप्रमाणभूतायास्तस्या अतिनिर्बल्याचेत्यत आह । विशेषणेत्यादि । इतरौ प्रकृतिपुरुषौ नात्र वाक्यार्थभूतौ । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्याम् । को विशेषणभेद इतिचेत् । अदृश्यत्वादीनां विशेषणानां प्रकृतावघटमानत्वमेव स इति वदामः । कथमितिचेद्, इत्थम् । तर्हि प्रकृतेर्विकारः सर्वमित्यङ्गीक्रियते । तच्च विकारजातं दृश्यत्वादिमत् । तथा सति तदुपादानमपि तादृशमेव । न हि घटादौ दृष्टे तदुपादानभूता मृन्न दृश्यते इति शक्यवचनम् । अतोऽस्मादेव हेतोर्नात्र प्रकृतिः शक्यवचनेति । ननु ब्रह्मवादे ब्रह्मण एवोपादानत्वात् प्रकृतिवत्तस्यापि दृश्यत्वाद्यापत्तेरस्य ब्रह्मपरतापि न स्यादिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणः सर्वभवनसमर्थत्वात् परिणामित्वेऽपि नित्यसदेकरूपत्वाविक्रियमाणत्वयोरिव दृश्यत्वादावप्यदृश्यत्वादेर्विरोधाभावादेवोपपत्त्या वाक्यस्य ब्रह्मपरताया अक्षतेः । नच प्रकृतावपि तथा सामर्थ्याङ्गीकारे परिहारतौल्येन वाक्यस्य प्रकृतिपरता वक्तुं शक्येति नैतेन ब्रह्मवादसिद्धिरितिवाच्यम् । सांख्यैः प्रधानस्य परिणामिनित्यतयैवाङ्गीकृतत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । इदानीं तथाङ्गीकारे च प्रतिज्ञासंन्यासप्रतिज्ञान्तरयोरापत्त्या सर्वब्रह्मधर्मतौल्ये पुरुषस्यापि ततोनतिरेकेण नाममात्र एव कलहेन तन्मतस्य ब्रह्मवाद एव प्रवेशेन ब्रह्मवादिनामेव जयाच्च । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादीनां तु सुतरामघटमानत्वम् । तस्या जडतयैवोपगमात् । नच तत् पुरुषविशेषणमिति वाच्यम् । एतस्य प्रथममुण्डके पाठेन व्यवधानात् । पुरुषस्य द्वितीयमुण्डके पाठात् । पूर्वमुण्डकसमाप्तावेव 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य'मित्यक्षरविशेषणाच्च । तस्मादक्षरविशेषणानां प्रकृतावघटमानत्वमेव । तथा पुरुषविशेषणानामपि सांख्याभिमतपुरुषे अघटमानत्वम् । तन्मते पुरुषबहुत्वेऽपि जीवब्रह्मवद्भिन्नलक्षणत्वाभावेन नियामकत्वरूपस्य दिव्यत्वस्याभावात् । साक्षित्वकैवल्यमाध्यस्थ्यद्रष्टृत्वाकर्तृत्वातिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् । सर्वरूपत्वाभावेन बाह्याभ्यन्तरत्वस्य सुतरां तथात्वात् । तैर्महदादिक्रमेण सृष्टेरङ्गीकृततया 'एतस्माज्जायते प्राण' इतिमन्त्रोक्तायाः सृष्टेः क्रमभेदात् सहोत्पन्नत्वात् साक्षात्तज्जन्यत्वाच्च तन्मतीयत्वस्याभावात् । अतः स्फुटो विशेषणभेदः । आदिमध्यावसानेषु ब्रह्मविद्यामितिव्यपदेशभेदाच्च । अन्यथा सांख्य-

विद्यामित्येव नाम वदेत्। न हि वेदाचार्यो ब्रह्मा स्वज्येष्ठपुत्राय वेदसारभूतां ब्रह्मविद्यां विहाय सांख्यविद्यां वक्तुमर्हतीत्यपि चकारेण सूच्यते ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या'वित्यादिनोक्तं रूपं विश्वकायस्य ब्रह्मण एव सम्भवति, न तु प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य, तन्मते केवलयोस्तथारूपानङ्गीकारात् (तस्य)। नच श्लिष्टस्येति वाच्यम्। यथा सुदीप्तादित्यनेन केवलादक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो 'दिव्यो ह्यमूर्त' इति केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत 'एतस्माज्जायत'इत्यनेन तादृशादेव सृष्टिकथनानन्तरम्, अग्निर्मूर्धेति रूपमुपन्यस्यत इति। तत्र श्लिष्टत्वस्याशक्यवचनत्वादिति। अत्र सूत्रविभागादेषा मुख्योपपत्तिरिति सूच्यते। चकारेण श्रुत्यन्तराविरोधः, सर्वेषां वेदान्तानामेकवाक्यता च संगृह्यते। अत्रेदं बोध्यम्। गीतायां द्वादशाध्याये, 'एवं सततयुक्ता य' इति सन्दर्भे अक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थाभेदेन भेदश्च बोधितः। पञ्चदशे च 'द्वाविमा'वित्यादिना (अक्षरपुरुषादुत्तमत्वं स्वस्योक्तम्। श्वेताश्वतरश्रुतावपि 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक' इति) अक्षरस्यात्मत्वं देवस्य क्षराक्षरेशितृत्वं चोक्तम्। अतोऽत्राक्षरस्य पुरुषत्वमुक्त्वा पुरुषस्य तत उत्तमत्वं यदुच्यते, तेन गीताद्युक्तमेवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञाप्यते, न तु तदतिहाय भूतसूक्ष्मरूपमक्षरम्। प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनयोः प्रसङ्गात्। नच परत इति पञ्चम्यन्तस्य वैयर्थ्यम्। सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वात्तद्वारणार्थं परत इत्यस्याक्षरविशेषणत्वेनावश्यकत्वादिति। तस्मादक्षरशब्देन पुरुषशब्देन च ब्रह्मण एवावस्थाभेदपुरःसरमुक्तत्वादेषा ब्रह्मविद्यैवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥ ७ ॥

इति सप्तममदृश्यत्वाधिकरणम्।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेनान्तर्यामिणोऽदृष्टत्वे अदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गाद्दर्शितः। तथा, चराचरग्रहणादिभिस्त्रिभिरधिकरणैस्त्रिविधं भोगमुपपाद्य जीवतुल्यत्ववारणार्थमन्तर्याम्यधिकरणे वैशेष्यं हृदयान्तर्वर्तिनि समर्थयित्वा अन्तर्यामिणो रूपाभावादेवादृश्यत्वमिति शङ्कावारणाय रूपमपि तत्र प्रदर्शितम्। तत् तदा सङ्गतं स्याद्यदि परमात्मनः साकारता वास्तवी स्यात्। अतस्तदुपोद्घातत्वेनेदमधिकरणमधुना आरभ्यते। तद्विषयस्तु छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके श्रूयते। तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालः सत्ययज्ञ इन्द्रद्युम्नो जनो बुडिल इतिनामानः पञ्चापि श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कचन समेत्य मीमांसां चक्रुः, को न आत्मा, किं ब्रह्मेति। अत्र किम आवृत्त्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वात् स्वात्मब्रह्मणी अभिन्ने भिन्ने वेति न संशयः, किन्तु अस्माकमुपास्यं ब्रह्म वा तदेकदेशो वेति संशयः। ततस्ते स्वतो निश्चयमलभमाना उद्दालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासकं संशयनिवारकत्वेन सम्भाव्य,

ततोऽपि तदनिवृत्तौ तेन सह षडपि कैकेयराजस्य वैश्वानरोपासकस्य निकटे गत्वोक्तवन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहीति । ततो राज्ञा पृथक् ते पृष्टाः 'कं त्वमात्मानमुपास्स' इति । तदा ते स्वस्वोपास्यत्वेन द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीः पृथक्पृथगुक्तवन्तः । तदा राज्ञा तत्तदुपास्यानां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वरूपान् गुणान् उक्त्वा तेषु वैश्वानरमूर्धचक्षुःप्राणदेहमध्यभागबस्तिपादरूपतां चोपदिश्यैकैकोपासने क्रमेण मूर्धविपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशरणबस्तिभेदपादविम्लानिकथनरूपया निन्दया तान् प्रतीकत्वेन बोधयित्वा स्वयं तत्स्वरूपमाह । यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः, चक्षुर्विश्वरूपः, प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा, सन्देहो बहुलो, बस्तिरेव रयिः, पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो, मनोऽन्वाहार्यपचन, आस्यमाहवनीय इत्यादि ।

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते, न वेति । ननूपक्रमे ब्रह्मात्मपदयोः सत्त्वाद् उपक्रमस्य चासञ्जातविरोधत्वादत्र सन्देह एव कथं घटत इति चेत् । सत्यम् । तथापि तदुपपादकयुक्तेरग्रे अदर्शनेन वैश्वानरश्रुतेर्ब्रलिङ्गतायां तयोरुपासनापरतयापि नेतुं शक्यतया, विमतो वैश्वानरो न ब्रह्म, साकारत्वाल्लोकवदितिन्यायेन च सन्देहस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् । तर्हि किमत्र युक्तम् । नेति । कुतः । वैश्वानरशब्दस्य श्रुतौ प्रजापतौ प्रसिद्धत्वात् 'संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्व'न्निति भूताग्नावपि च, 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्री'रिति देवतात्मन्यपि प्रसिद्ध इति देवतात्मपरिग्रह एव युक्तः । एवं पूर्वकाण्डे सिद्धावप्युत्तरकाण्डे संवत्सरादिश्रुतेर्वैश्वानरः प्रथमः पाद इतिश्रुतेश्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमित्येव युक्तम् । ब्रह्मनामत्वेन जीवसमष्टिरूपत्वेन ब्रह्मात्मशब्दयोस्तत्र युक्ततरत्वात् । अत एव उपासकस्य सर्वान्नभोजनमपि युक्तम् । प्रादेशमात्रत्वमपि तस्य मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम्, विराडभिमानित्वाल्लोकावयवत्वम्, वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वं च । तस्माद्धिरण्यगर्भोपासनापरत्वमेव युक्तम् । न तु परमात्मपरत्वमिति प्राप्ते ।

उच्यते । वैश्वानरेत्यादि । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः ? साधारणशब्दविशेषात् । साधारणाः पूर्वपक्षोक्तरीत्या हिरण्यगर्भसाधारणा ये शब्दास्तेभ्योऽपि विशेषात् । प्रादेशमात्रस्यैवामितो विगतमानत्वलक्षणादाधिक्यात् । तादृशस्यैव द्युमूर्धत्वादिलक्षणादाधिक्याच । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यस्यान्यत्राभावात् । ननु प्रादेशमात्राभिविमानशब्दयोः पूर्वपरतया समभिव्याहारादस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वम्, तथापि द्युमूर्धत्वादेःहिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामितिचेत् । उच्यते । समानप्रकरणे वाजसनेयिभिरत्र पुरुषत्वं श्राव्यते । अत्र च मूर्धैव सुतेजा इत्यादिभिराकारकथनेन तदेव समर्प्यते । एवञ्चा-

कारविशेषे रूढोऽपि पुरुषशब्दः, ॐङ्कारवाच्ये ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तः। ॐङ्कारविकृतित्वात्। आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञानमयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च। एवं सति, पुरुषो चात्ममानवावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिग्राहणेऽपि 'सहस्रशीर्षा पुरुषः वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं, पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयते'त्यादिश्रुतिषु, 'तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते, विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः पुरुषशब्दभाक्, भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि, निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने, ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वकिन्नराः, ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति' इति पुराणान्तरात्। 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते, स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम्, स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः, प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद्वैभवादपि' इति नृसिंहपुराणाच्च। अन्येषु तु तदंशत्वाद् गौणः। नचात्र शिवस्यानुक्तत्वात् 'पुरुषो वै हर' इतिश्रुतेश्च तत्र मुख्यवृत्तत्वं शङ्क्यम्। प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याभ्यां तस्यापि वारणात्। 'शिवशक्तियुतः शश्व'दिति श्रीभागवतवाक्येन, 'जगत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः, सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक' इत्यादिभिः पञ्चत्रिंशद्भिः सूतसंहितावाक्यैश्च सर्वावस्थासु शिवस्य प्रकृतियुक्तत्वतदधीनत्वयोरेवोक्तत्वात्। नच कारणस्य सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात्तादृशं रूपं ध्यानार्थमेवोच्यते, न तु वास्तवं कारणरूपमिति वाच्यम्। अत्र, 'मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिना सिद्धान्येवाङ्गानि निर्दिश्य तेषां पुरुषत्वादिविधानेनाङ्गानां तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नच साकारस्य लोकन्यायेनाब्रह्मत्वं शङ्क्यम्। विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैव सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याप्रयोजकत्वात्। अलौकिकाकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। एवं सिद्धे तस्य स्वाभाविक आकारे सर्वात्मकत्वे तस्याप्रयोजकत्वाद्, अलौकिकाकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। एवं सिद्धे च लोकात्मकत्वे मन्त्रविधीयमानमपि रूपं तस्यैव, न तु तत्कार्यस्य हिरण्यगर्भस्यान्यस्य वेति। नच वैश्वानरोक्तिविरोधः। विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति ब्रह्माण्डदेहस्य जडस्य, विश्वस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति तदन्तर्गतस्य मुख्यजीवस्य नरस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्, देवताद्वन्द्वे कृते विश्वानरौ तौ निवासो यस्येति तद्धिते कृते योगेन भगवद्बोधने विरोधाभावात्। नच रूढ्यपेक्षया नैर्बल्यम्। औत्सर्गिकरूढेरत्र प्रागेव व्युत्पादनादिति। तस्माद्वैश्वानरः परमात्मेति सिद्धम्॥ २४॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ २५॥

ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इति शङ्कायां प्रकारान्तरेण श्रुत्युपपादनव्याप्त्यर्थं पठति। स्मर्यमाणेत्यादि। 'केचित् स्वदेहान्त-

१ श्रुत्युपपादनसंभवादामहृवादनिरासार्थमिति पाठः।

हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्, चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ती'ति स्मर्यमाणं रूपं प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वेऽनुमानं स्यादिति हेतोः प्रादेशमात्रो वैश्वानरो ब्रह्मैव । ये हि ब्रह्म स्मरन्ति, ते श्रुतितः श्रुत्वैव स्मरन्ति, अतो मननरूपं तत् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकवाक्यजातीयानां ब्रह्मवाक्यत्वं न स्यात्, तदा एतत्स्मरणं नोपपद्येत । तथाच, 'अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये, स्वबुद्धिकल्पितादर्थाद् बलीयानुपबृंहित' इति बोधनायेदं सूत्रमित्यर्थः ॥२५॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु यदि स्मर्यमाणस्यानुमानतया तदनुरोधेन वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः, प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विध' मिति स्मृत्यन्तराज्जाठर एवाग्निर्वैश्वानरो भवतु । नच वाक्यार्थविरोधः शङ्क्यः। तस्य भगवद्विभूतित्वेन यथाकथञ्चिद्योजनसम्भवात् । नचैवं सति भगवत्परत्वमेवास्त्वितिशङ्क्यम्, विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वात् । के ते इतिचेत्,तत्राह । शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानादिति। वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे,'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत'इति वैश्वानरपदसमभिव्याहृतोऽग्निशब्दः । आदिपदेनात्रापि 'हृदयं गार्हपत्य' इत्यादिनोक्तस्योपासनार्थं त्रेताग्निकल्पनस्य 'तद्यद् भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीय' मित्यादिनोक्तस्य प्राणादिदेवताकाहुत्याधारत्वस्य च संग्रहः । तेभ्यः शब्दादिभ्यः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमित्यन्तःप्रतिष्ठानाच्च परमात्मपरत्वं वाक्यस्य युक्तमिति चेत्, न । जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यम् । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुमनेन शब्देन भगवति जाठरदृष्टेः कर्तव्यत्वोपदेशात् । असम्भवात् । द्युमूर्धत्वादीनां धर्माणां जाठरे असम्भवात् । नचोपासनार्थं तत्कल्पनमुपचारादिति वाच्यम् । पुरुषमपि चैनमधीयते। च पुनः वाजसनेयिनः, 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे'ति एनं वैश्वानरं पुरुषमपि वदन्ति । तथा जाठरे असम्भवतां धर्माणामत्रोपदेशाद्भगवति च तेषां सत्त्वात् प्राप्ताप्राप्तविवेके कृते भगवत्परत्वमेव वाक्यस्य सेत्स्यति, न जाठरपरत्वम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुत्या सर्ववेदस्य भगवत्परत्वे श्राविते वृथा गौण्यादरस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव भगवत्परत्वे सम्भवत्यन्यपरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वादेव, अग्न्यभिमानी देवता, महाभूततृतीयं तेजश्च नात्र वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ २८ ॥

एवं भगवदसाधारणेन विरुद्धयोः प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वयोराश्रयत्वेन वैश्वानरस्य परत्वं निर्णीय तयोरुभयोरपि साहजिकत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वं सिध्येदिति प्रादेशमात्रत्वं विचारयति। तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋषयो वेदार्थविचारकाः प्रकारभेदेन। तत्र केवलशब्दबलविचारका आचार्याः। शब्दार्थयोर्बलेनार्थविचारको जैमिनिः। शब्दोपसर्जनतयार्थविचारक आश्मरथ्यः। केवलार्थविचारको बादरिरिति। तत्र बृहदारण्यके 'मा ते मूर्धा व्यपतदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षी'रित्यतिप्रश्ने दोषश्रावणेन, कठवल्ल्यां 'नैषा तर्केण मतिरापनये'ति निषेधेन च कल्पनया विचारे दोषः श्रावितः। तैत्तिरीये च 'तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्ये'त्यविचारेऽपि दोषः श्रावितः। अत आचार्यो विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, 'तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्य'मित्यादिश्रुतेर्विचारमपि वदन् स्वशास्त्रे द्विविधमपि विचारमुपनिबबन्ध। तत्रान्यापेक्षयोरुत्कृष्टत्वात् पूर्वं जैमिनेर्मतमाह। साक्षादित्यादि। व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनां विनापि स्वरूपविचारेणैवाविरोधं जैमिनिर्मन्यते। अयमर्थः। श्रुतौ 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य'इति 'सर्वतः पाणिपादं त'दिति 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति नियतपरिणामपक्षेऽपि स्वेच्छयैव केवलं ब्रह्मणो व्यापकत्वं साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं च श्रावितम्। तथा, 'बहु स्या'मितीच्छया बहुभवनमपि सिद्धम्। एवं सति नियतपरिमाणपक्षे स्वेच्छयैव केनचिद्रूपेणाभिविमानं केनचिद्रूपेण प्रादेशमात्रमित्यविरोधः। अनियतपरिमाणपक्षे तु एकमेव स्वरूपमाकाशवन्नानापरिच्छेदककृतवृद्धिह्रासाभ्यां नानापरिमाणं सर्वतः पाणिपादत्वात् पूर्णं प्रतीयत इत्यविरोधः। नानारूपत्वं च स्मृतावप्युक्तम्। 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः, प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्, तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' इति। तत्र सर्वभूतस्थं भूतेषु पञ्चधा तत्तत्कार्यार्थं तिष्ठति। उदरे पुरुषोऽङ्गुष्ठमात्रः। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठती'ति। 'अधो निष्ठ्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठती'ति श्रुतेः। हृदये ध्यानार्थं प्रादेशमात्रः पूर्वमुक्त एव। शिरसि च सर्वार्थमग्रे वक्ष्यते। मनसीन्द्रियेषु चाणुः। चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेस्तन्नियमनाय तत्र तिष्ठंस्तदनुरोधात्तथा। तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेदित्यादिवाक्यात्तद्वृद्ध्यर्थं तत्र तिष्ठन् व्यापक इति। अतो वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुध्यते इति साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः। चतुर्लक्षण्यन्तभागे स्थितस्य, स विष्णुराहेति, तद्ब्रह्मेत्याचक्षते इति सूत्रद्वयस्य शतदूषणीकारप्रभृतिभिः स्वस्वग्रन्थ उपन्यासादिति ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

एतदादिषु त्रिषु अविरोधमित्यस्यानुषङ्गो बोध्यः। अर्थस्तु निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं, तदपगमे प्रणवमात्रीयदेवताधिष्ठितेन पुरुषाकारेणाभिव्यज्यते।

सोऽभिव्यक्तः पुरुषोन्तर्यामी । अत एव पुरुषविध इत्युक्तम् । अभिव्यक्तिहेतुकत्वादाकारस्य न स्वाभाविकत्वम्, अतः प्रादेशमात्रत्वमपि । तथापि निर्दिश्यमानं वस्तु सच्चिदानन्दरूपमेवेत्याश्मरथ्य आचार्योऽभिव्यक्तेर्हेतोरविरोधं परिमाणस्य मन्यत इत्यर्थः ॥२९॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरिस्तु केवलयाक्तिकोऽनुचिन्तनवशात् प्रादेशमात्रो हृदि प्रादुर्भवतीति तादृशरूपानुवादिका श्रुतिरित्येवमविरोधं मन्यते । 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति वाक्यानुरोधात् । अस्मिन् पक्षे त्वतात्त्विकम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरितिजैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते पूर्वत्र प्रकारद्वयं प्रदर्शितम् । अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र शाब्दक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वाङ्गीकारादत्राप्यभिविमानस्य प्रादेशमात्रतया आकाशवत् परिच्छेदकवशादुपपद्यमानत्वात् । आद्यं तु तदेकदेशिनोऽभिप्रेतम् । तयोः किं बलवदित्याकाङ्क्षायामेकदेशिनिराकरणाय सम्पत्तेः सकाशात् 'प्रादेशमात्रतया अविरोधं जैमिनिर्मन्यते । तत्र का सम्पत्तिः, कथं च सेत्याकांक्षायां तत्र प्रकारं हि यतो हेतोरेकदेशिव्युदासाय श्रुत्या स्वयं दर्शयति । श्रुतिस्तु वाजसनेयिब्राह्मणे । 'प्रादेशमात्रमिह वै देवा सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच, मूर्धानमुपदिशन्नुवाच एष वै अतिष्ठा वैश्वानर इति, चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वै सुतेजा वैश्वानर इति, नासिके उपदिशन्नुवाच, एष पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति, मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै बहुलो वैश्वानर इति, मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति, चिबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इती'ति । अत्र हि द्युप्रभृतिपृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरावयवानुपासकाध्यात्ममूर्धादिचिबुकपर्यन्तेषु आधारानुरोधेन सम्पादयति । तथाचैषा सम्पत्तिरेतत्कृतं प्रादेशमात्रत्वम्, न स्वाभाविकम् । तथाचान्यत्र तथाऽस्तु वैश्वानर इति जैमिन्याशय इत्यर्थः ॥३१॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । आमनन्तीत्यादि । एवं व्यापकमेव वैश्वानरम् एतस्मिन् मूर्धचिबुकान्तराले जाबाला आमनन्ति । 'एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवतीति । सर्वान् इन्द्रियकृतान् पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति । कतमचास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष

द्यौर्लोकस्य च परस्य च सन्धिर्भवती'ति। अत्र मूर्धचिबुकान्तराले प्रतिष्ठितस्यानन्तत्वमाम्नातम्। तथा पूर्वोक्ते वाजसनेयिब्राह्मण एकस्यैव वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चाम्नातम्। न ह्यनन्तस्य संकुचिते स्थाने स्थितिः सम्भवति, न वा तस्यैव तद्विधत्वं, तत्र प्रतिष्ठितत्वं च। नच तत्र कालापरिच्छेदोऽत्र च पुरुषान्तरविधत्वादिकमेवोच्यते इति वाच्यम्। आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदे, पुरुषत्वेनैव च सिद्धे तद्विधत्वेऽनन्त इति पुरुषविध इति विशेषणयोर्वैयर्थ्यापत्तेरिति। नच सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्तत्वादयमेव सूत्राशय इत्यत्र किं गमकमिति वाच्यम्। अविरोधाध्याये श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति सूत्रे यथाश्रुताङ्गीकारस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वेनात्रापि तथैव बोध्यत्वादिति। अत एव श्रीभागवतेऽपि 'न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्य' इत्यादिनैतदेवोपबृंहितम्। लोकेऽपि वस्तुस्वभाव एव यत्र कार्यहेतुर्न तत्र युक्तिसम्भावना। तथा अयःकान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणे, गर्भस्यौदर्येणादाहे, रेतसो मयूरादिभावे। अतो ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाद्यथाश्रुतमेव मन्तव्यम्। दृष्टं चेदं यशोदास्तनन्धयस्य जृम्भालीलायां मृत्स्नाभक्षणोत्तरं व्यादानलीलायां च मुखारविन्दे विश्वं दर्शयतः। उलूखलबन्धने च सन्धीयमानानां स्वगेहदाम्नां द्व्यङ्गुलन्यूनता च। तेनानन्दांशस्यायं धर्मो, यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धधर्माधारत्वमिति। इयमुपपत्तिरपि चकारेण सूत्रे सूच्यते। तस्मात् प्रादेशमात्रोऽपि व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम्॥

(अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते। तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते। जैमिनिमते तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायाभिव्यक्त्यादिसूत्रेषु प्रादेशमात्रत्वाविरोधो विचार्यत इति शङ्कराचार्याः प्राहुः।

तत्रेदमवधेयम्। आचार्यस्तद्गुरुः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं समन्वयं प्रतिज्ञाय सरलां सुन्दरीं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादिसंमतां जानानः किमिति नोपगतवान्। अथ दुष्टां तर्हि कुतो न दूषितवानिति।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण प्रयुक्तो, येनात्र तद्गुणकोपासनं कल्प्येत। किन्तु यौगिकोऽयं शब्दो विश्वान्नरान् नयतीति। तद्धितस्तु राक्षसवायसादिवत् स्वार्थे। अभिविमानशब्दश्चाभिमुख्येन विचित्रं जगन्निर्मिमीत इति वा, अभिगतश्चासौ विगतमानश्चेति वा योगेन। वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थग्रहणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिप्रेतं बादरायणस्येति साक्षात्सूत्रं व्याचकः। तत्र बीजं तु सौत्रोऽपिशब्दः। साक्षादविरोधं जैमिनिरपीत्यन्वयादिति तदाशयः।

(१) चिह्नान्तर्गतो भागो मत्संनिधौ विद्यमानेषु प्राचीनहस्तलिखितत्रिष्वपि पुस्तकेषु नास्ति। भाष्यप्रकाशेऽयं भागोक्षरशो मुद्रितो दृश्यते। स एवात्र निवेशित इति प्रतिभाति।

रामानुजाचार्यास्तु मतद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासनमङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो यथा विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाचष्ट इति निश्चीयते, तथा स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठितोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्रनयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते तस्यैव गुणस्य निरुपाधिकस्य काष्ठां गतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षादव्यवधानेन परमात्मानमेवाभिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः । सम्पत्तिसूत्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति । आमननसूत्रे च, एनं चमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वायामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र प्राचीनशालौपमन्यवादिसंवादवाक्येषु, मूर्धा त्वेष आत्मनश्चक्षुष्ट्वेतदात्मन इत्यादिना यदुक्तं, तस्य निगमनमत्र प्रतीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः पदैस्तमेव परामृश्य मूर्धप्रभृतीनां समभिव्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्यागेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजःप्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकथनात् तथेति वाच्यम् । भगवतो विश्वकायत्वाय तन्मूर्धादीनां सुतेजस्त्वादिदृष्ट्युपदेशवत्तस्य यज्ञत्वाय तदुरआदीनां वेदित्वादिदृष्ट्युपदेशस्य शक्यवचनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं सति तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनोपासकास्यादिपरिग्रहः स कथं सङ्गच्छेतेति शङ्क्यम् । सम्पत्तिसूत्रविषयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्धादिषु सम्पत्तिकथनेन तेषां तत्र भानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु सम्पत्त्या मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसङ्गतेः । अत एव सर्वत्र वैश्वानरस्थितिबोधनायोपसंहारे, तस्मादु हैवंविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति श्रावितम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना, नापि तद्विशिष्टोपासना । किन्तु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः । शैवभिक्षू अप्येतेनैव दत्तोत्तरौ, माध्वाश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो निवारितः । मनोमयत्वादिधर्मवान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मवानत्ताऽलौकिकभोगयोगेपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदैवादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो भगवानेव, न जीव इति । तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम् । आधेयरूपो विचारित इति च) ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणसुधासंसिक्तहृदयश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचितायां तच्छिष्यपुरुषोत्तमलिखितायां भावप्रकाशिकाभिधायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ १ ॥ २ ॥

विद्यामित्येव नाम वदेत्। न हि वेदाचार्यो ब्रह्मा स्वज्येष्ठपुत्राय वेदसारभूतां ब्रह्मविद्यां विहाय सांख्यविद्यां वक्तुमर्हतीत्यपि चकारेण सूच्यते ॥ २२॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ'वित्यादिनोक्तं रूपं विश्वकायस्य ब्रह्मण एव सम्भवति, न तु प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य, तन्मते केवलयोस्तथारूपानङ्गीकारात् (तस्य)। नच क्लिष्टस्येति वाच्यम्। यथा सुदीप्तादित्यनेन केवलादक्षरात् सृष्टिमुक्त्वा, ततो 'दिव्यो ह्यमूर्त' इति केवलस्य पुरुषस्याक्षरात् परत्वमुक्त्वा, तत 'एतस्माज्जायत'इत्यनेन तादृशादेव सृष्टिकथनानन्तरम्, अग्निर्मूर्धेति रूपमुपन्यस्यत इति। तत्र क्लिष्टत्वस्याशक्यवचनत्वादिति। अत्र सूत्रविभागादेषा सुरुयोपपत्तिरिति सूच्यते। चकारेण श्रुत्यन्तराविरोधः, सर्वेषां वेदान्तानामेकवाक्यता च संगृह्यते। अत्रेदं बोध्यम्। गीतायां द्वादशाध्याये, 'एवं सततयुक्ता य' इति सन्दर्भे अक्षरपुरुषोत्तमयोरैक्यमवस्थाभेदेन भेदश्च बोधितः। पञ्चदशे च 'द्वाविमा'वित्यादिना (अक्षरपुरुषादुत्तमत्वं स्वस्योक्तम्। श्वेताश्वतरश्रुतावपि 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक' इति) अक्षरस्यात्मत्वं देवस्य क्षराक्षरेशितृत्वं चोक्तम्। अतोऽत्राक्षरस्य पुरुषत्वमुक्त्वा पुरुषस्य तत उत्तमत्वं यदुच्यते, तेन गीताद्युक्तमेवाक्षरपुरुषयोः स्वरूपं ज्ञाप्यते, न तु तदतिहाय भूतसूक्ष्मरूपमक्षरम्। प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनयोः प्रसङ्गात्। नच परत इति पञ्चम्यन्तस्य वैयर्थ्यम्। सांख्ये प्रधानस्याप्यक्षरपदवाच्यत्वात्तद्वारणार्थं परत इत्यस्याक्षरविशेषणत्वेनावश्यकत्वादिति। तस्मादक्षरशब्देन पुरुषशब्देन च ब्रह्मण एवावस्थाभेदपुरःसरमुक्तत्वादेषा ब्रह्मविद्यैवेति सिद्धम् ॥ २३ ॥ ७॥

इति सप्तममदृश्यत्वाधिकरणम्।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

एवमदृश्यत्वाद्यधिकरणेनान्तर्यामिणोऽदृष्टत्वे अदृश्यत्वरूपो हेतुः प्रसङ्गाद्दर्शितः। तथा, चराचरग्रहणादिभिस्त्रिभिरधिकरणैस्त्रिविधं भोगमुपपाद्य जीवतुल्यत्ववारणार्थमन्तर्याम्यधिकरणे वैशेष्यं हृदयान्तर्वर्तिनि समर्थयित्वा अन्तर्यामिणो रूपाभावादेवादृश्यत्वमिति शङ्कावारणाय रूपमपि तत्र प्रदर्शितम्। तत् तदा सङ्गतं स्याद्यदि परमात्मनः साकारता वास्तवी स्यात्। अतस्तदुपोद्घातत्वेनेदमधिकरणमधुना आरभ्यते। तद्विषयस्तु छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके श्रूयते। तत्रोपक्रमे, प्राचीनशालः सत्ययज्ञ इन्द्रद्युम्नो जनो बुडिल इतिनामानः पञ्चापि श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कचन समेत्य मीमांसां चक्रुः, को न आत्मा किं ब्रह्मेति। अत्र किम आवृत्त्या वाक्यभेदस्य स्फुटत्वात् स्वात्मब्रह्मणी अभिन्ने भिन्ने वेति न संशयः, किन्तु अस्माकमुपास्यं ब्रह्म वा तदेकदेशो वेति संशयः। ततस्ते स्वतो निश्चयमलभमाना उद्दालकनामानमन्यं वैश्वानरोपासकं संशयनिवारकत्वेन सम्भाव्य,

ततोऽपि तदनिवृत्तौ तेन सह षडपि कैकेयराजस्य वैश्वानरोपासकस्य निकटे गत्वोक्तवन्तः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहीति । ततो राज्ञा पृथक् ते पृष्टाः 'कं त्वमात्मानमुपास्स' इति । तदा ते स्वस्वोपास्यत्वेन द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीः पृथक्पृथगुक्तवन्तः । तदा राज्ञा तत्तदुपास्यानां क्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वरूपान् गुणान् उक्त्वा तेषु वैश्वानरमूर्धचक्षुःप्राणदेहमध्यभागवस्तिपादरूपतां चोपदिश्यैकैकोपासने क्रमेण मूर्धविपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशरणवस्तिभेदपादविम्लानिकथनरूपया निन्दया तान् प्रतीकत्वेन बोधयित्वा स्वयं तत्स्वरूपमाह । यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः, चक्षुर्विश्वरूपः, प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा, सन्देहो बहुलो, वस्तिरेव रयिः, पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो, मनोऽन्वाहार्यपचन, आस्यमाहवनीय इत्यादि ।

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते, न वेति । ननूपक्रमे ब्रह्मात्मपदयोः सत्त्वाद् उपक्रमस्य चासञ्जातविरोधत्वादत्र सन्देह एव कथं घटत इति चेत् । सत्यम् । तथापि तदुपपादकयुक्तेरग्रे अदर्शनेन वैश्वानरश्रुतेर्बलिष्ठतायां तयोरुपासनापरतयापि नेतुं शक्यतया, विमतो वैश्वानरो न ब्रह्म, साकारत्वाल्लोकवदितिन्यायेन च सन्देहस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् । तर्हि किमत्र युक्तम् । नेति । कुतः । वैश्वानरशब्दस्य श्रुतौ प्रजापतौ प्रसिद्धत्वात् 'संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्व'न्निति भूताग्नाविव, 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्री'रिति देवतात्मन्यपि प्रसिद्ध इति देवतात्मपरिग्रह एव युक्तः । एवं पूर्वकाण्डे सिद्धावप्युत्तरकाण्डे संवत्सरादिश्रुतेर्विश्वानरः प्रथमः पाद इतिश्रुतेश्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिदं वाक्यमित्येव युक्तम् । ब्रह्मनामत्वेन जीवसमष्टिरूपत्वेन ब्रह्मात्मशब्दयोस्तत्र युक्ततरत्वात् । अत एव उपासकस्य सर्वान्नभोजनमपि युक्तम् । प्रादेशमात्रत्वमपि तस्य मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाभिप्रायम्, विराडभिमानित्वाल्लोकावयवत्वम्, वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वं च । तस्माद्धिरण्यगर्भोपासनापरत्वमेव युक्तम् । न तु परमात्मपरत्वमिति प्राप्ते ।

उच्यते । वैश्वानरेत्यादि । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः ? साधारणशब्दविशेषात् । साधारणाः पूर्वपक्षोक्तरीत्या हिरण्यगर्भसाधारणा ये शब्दास्तेभ्योऽपि विशेषात् । प्रादेशमात्रस्यैवामितो विगतमानत्वलक्षणादाधिक्यात् । तादृशस्यैव द्युमूर्धत्वादिलक्षणादाधिक्याच्च । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्व्यतिरिक्ते सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यस्यान्यत्राभावात् । ननु प्रादेशमात्राभिविमानशब्दयोः पूर्वपरतया समभिव्याहारादस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वम्, तथापि द्युमूर्धत्वादेःहिरण्यगर्भसाधारण्यं कथं निवर्ततामितिचेत् । उच्यते । समानप्रकरणे वाजसनेयिभिरत्र पुरुषत्वं श्राव्यते । अत्र च मूर्धैव सुतेजा इत्यादिभिराकारकथनेन तदेव समर्प्यते । एवञ्चा-

कारविशेषे रूढोऽपि पुरुषशब्दः, ॐकारवाच्ये ब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तः। ॐकारविकृतित्वात्। आनन्दमयाधिकरणेऽन्तःस्थस्यानन्दमयस्य परस्यैव विज्ञानमयादिषु पुरुषाकारसमर्पकत्वेन विमृष्टत्वाच्च। एवं सति, पुरुषौ चात्ममानवावित्यभिधानकोशेनान्यत्र शक्तिग्राहणेऽपि 'सहस्रशीर्षा पुरुषः वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं, अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयते'त्यादिश्रुतिषु, 'तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते, विना तं पुण्डरीकाक्षं कोऽन्यः पुरुषशब्दभाक्, भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि, निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने, ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षगन्धर्वकिन्नराः, ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति' इति पुराणान्तरात्। 'स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते, स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरःसरम्, स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः, प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद्वैभवादपि' इति नृसिंहपुराणाच्च। अन्येषु तु तदंशत्वाद् गौणः। नचात्र शिवस्यानुक्तत्वात् 'पुरुषो वै रुद्र' इतिश्रुतेश्च तत्र मुख्यवृत्तत्वं शङ्क्यम्। प्रकृतिस्पर्शराहित्यस्वातन्त्र्याभ्यां तस्यापि वारणात्। 'शिवशक्तियुतः शश्व'दिति श्रीभागवतवाक्येन, 'जगत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः, सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थक' इत्यादिभिः पञ्चविंशद्भिः सूतसंहितावाक्यैश्च सर्वावस्थासु शिवस्य प्रकृतियुक्तत्वतदधीनत्वयोरेवोक्तत्वात्। नच कारणस्य सर्वाभिः कार्यावस्थाभिरवस्थावत्त्वात्तादृशं रूपं ध्यानार्थमेवोच्यते, न तु वास्तवं कारणरूपमिति वाच्यम्। अत्र, 'मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिना सिद्धान्येवाङ्गानि निर्दिश्य तेषां पुरुषत्वादिविधानेनाङ्गानां तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नच साकारस्य लोकन्यायेनाब्रह्मत्वं शङ्क्यम्। विरुद्धधर्माश्रयत्वेनैव सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे तस्याप्रयोजकत्वात्। अलौकिकाकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। एवं सिद्धे तस्य स्वाभाविक आकारे सर्वात्मकत्वे तस्याप्रयोजकत्वात्, अलौकिकाकारत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। एवं सिद्धे च लोकात्मकत्वे मन्त्रविधीयमानमपि रूपं तस्यैव, न तु तत्कार्यस्य हिरण्यगर्भस्यान्यस्य वेति। नच वैश्वानरोक्तिविरोधः। विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति ब्रह्माण्डदेहस्य जडस्य, विश्वस्य तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति तदन्तर्गतस्य मुख्यजीवस्य नरस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्, देवताद्वन्द्वे कृते विश्वानरौ तौ निवासो यस्येति तद्धिते कृते योगेन भगवद्बोधने विरोधाभावात्। नच रूढ्यपेक्षया नैर्बल्यम्। औत्सर्गिकरूढेरत्र प्रागेव व्युत्पादनादिति। तस्माद्वैश्वानरः परमात्मेति सिद्धम्॥ २४॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ २५॥

ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे किमिति सूत्रान्तरारम्भ इति शङ्कायां प्रकारान्तरेण श्रुत्युपपादनव्याप्त्यर्थं पठति। स्मर्यमाणेत्यादि। 'केचित् स्वदेहान्त-

१ श्रुत्युपपादनसंभवादाग्रहवादनिरासार्थमिति पाठः।

हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्, चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ती'ति स्मर्यमाणं रूपं प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वेऽनुमानं स्यादिति हेतोः प्रादेशमात्रो वैश्वानरो ब्रह्मैव । ये हि ब्रह्म स्मरन्ति, ते श्रुतितः श्रुत्वैव स्मरन्ति, अतो मननरूपं तत् । यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकवाक्यजातीयानां ब्रह्मवाक्यत्वं न स्यात्, तदा एतत्स्मरणं नोपपद्येत । तथाच, 'अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये, स्वबुद्धिकल्पितादर्थाद् बलीयानुपबृंहित' इति बोधनायेदं सूत्रमित्यर्थः ॥२५॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु यदि स्मर्यमाणस्यानुमानतया तदनुरोधेन वाक्यार्थो निर्णीयते, तदा 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः, प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विध' मिति स्मृत्यन्तराज्जाठर एवाग्निर्वैश्वानरो भवतु । नच वाक्यार्थविरोधः शङ्क्यः। तस्य भगवद्विभूतित्वेन यथाकथञ्चिद्योजनसम्भवात् । नचैवं सति भगवत्परत्वमेवास्त्वितिशङ्क्यम्, विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वात् । के ते इतिचेत्,तत्राह । शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानादिति। वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे,'स एषोग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत'इति वैश्वानरपदसमभिव्याहृतोऽग्निशब्दः । आदिपदेनात्रापि 'हृदयं गार्हपत्य' इत्यादिनोक्तस्योपासनार्थं त्रेताग्निकल्पनस्य 'तद्यद् भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीय'मित्यादिनोक्तस्य प्राणादिदेवताकाहुत्याधारत्वस्य च संग्रहः । तेभ्यः शब्दादिभ्यः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमित्यन्तःप्रतिष्ठानान्न परमात्मपरत्वं वाक्यस्य युक्तमिति चेत्, न । जाठरविभूतिपरत्वं न वक्तुं शक्यम् । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात् । भगवतः सर्वभोक्तृत्वं वक्तुमनेन शब्देन भगवति जाठरदृष्टेः कर्तव्यत्वोपदेशात् । असम्भवात् । द्युमूर्धत्वादीनां धर्माणां जाठरे असम्भवात् । नचोपासनार्थं तत्कल्पनमुपचारादिति वाच्यम् । पुरुषमपि चैनमधीयते। च पुनः वाजसनेयिनः, 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे'ति एवं वैश्वानरं पुरुषमपि वदन्ति । तथा जाठरे असम्भवतां धर्माणामत्रोपदेशाद्भगवति च तेषां सत्त्वात् प्राप्ताप्राप्तविवेके कृते भगवत्परत्वमेव वाक्यस्य सेत्स्यति, न जाठरपरत्वम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुत्या सर्ववेदस्य भगवत्परत्वे श्राविते वृथा गौण्यादरस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एव भगवत्परत्वे सम्भवत्यन्यपरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वादेव, अग्न्यभिमानी देवता, महाभूततृतीयं तेजश्च नात्र वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ २८ ॥

एवं भगवदसाधारणेन विरुद्धयोः प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वयोराश्रयत्वेन वैश्वानरस्य परत्वं निर्णीय तयोरुभयोरपि साहजिकत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वं सिध्येदिति प्रादेशमात्रत्वं विचारयति। तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋषयो वेदार्थविचारकाः प्रकारभेदेन। तत्र केवलशब्दबलविचारका आचार्याः। शब्दार्थयोर्बलेनार्थविचारको जैमिनिः। शब्दोपसर्जनतयार्थविचारक आश्मरथ्यः। केवलार्थविचारको बादरिरिति। तत्र बृहदारण्यके 'मा ते मूर्धा व्यपतदनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षी'रित्यतिप्रश्ने दोषश्रावणेन, कठवल्ल्यां 'नैषा तर्केण मतिरापनये'ति निषेधेन च कल्पनया विचारे दोषः श्रावितः। तैत्तिरीये च 'तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्ये'त्यविचारेऽपि दोषः श्रावितः। अत आचार्यो विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन्, 'तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्य'मित्यादिश्रुतेर्विचारमपि वदन् स्वशास्त्रे द्विविधमपि विचारमुपनिबबन्ध। तत्रान्यापेक्षयोरुत्कृष्टत्वात् पूर्वं जैमिनेर्मतमाह। साक्षादित्यादि। व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनां विनापि स्वरूपविचारेणैवाविरोधं जैमिनिर्मन्यते। अयमर्थः। श्रुतौ 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य'इति 'सर्वतः पाणिपादं त'दिति 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति नियतपरिमाणपक्षेऽपि स्वेच्छयैव केवलं ब्रह्मणो व्यापकत्वं साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं च श्रावितम्। तथा, 'बहु स्या'मितीच्छया बहुभवनमपि सिद्धम्। एवं सति नियतपरिमाणपक्षे स्वेच्छयैव केनचिद्रूपेणाभिविमानं केनचिद्रूपेण प्रादेशमात्रमित्यविरोधः। अनियतपरिमाणपक्षे तु एकमेव स्वरूपमाकाशवन्नानापरिच्छेदककृतवृद्धिह्रासाभ्यां नानापरिमाणं सर्वतः पाणिपादत्वात् पूर्णं प्रतीयत इत्यविरोधः। नानारूपत्वं च स्मृतावप्युक्तम्। 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः, प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम्, तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' इति। तत्र सर्वभूतस्थं भूतेषु पञ्चधा तत्तत्कार्यार्थं तिष्ठति। उदरे पुरुषोऽङ्गुष्ठमात्रः। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठती'ति। 'अधो निष्ट्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठती'ति श्रुतेः। हृदये ध्यानार्थं प्रादेशमात्रः पूर्वमुक्त एव। शिरसि च सर्वार्थमग्रे वक्ष्यते। मनसीन्द्रियेषु चाणुः। चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेस्तन्नियमनाय तत्र तिष्ठंस्तदनुरोधात्तथा। तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेदित्यादिवाक्याच्चद्वृद्धयर्थं तत्र तिष्ठन् व्यापक इति। अतो वैश्वानरस्य पुरुषत्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विरुध्यते इति साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः। चतुर्लक्षण्यन्तभागे स्थितस्य, स विष्णुराहेति, तद्ब्रह्मेत्याचक्षते इति सूत्रद्वयस्य शतदूषणीकारप्रभृतिभिः स्वस्वग्रन्थ उपन्यासादिति ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

एतदादिषु त्रिषु अविरोधमित्यस्यानुषङ्गो बोध्यः। अर्थस्तु निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं, तदपगमे प्रणवमात्रीयदेवताधिष्ठितेन पुरुषाकारेणाभिव्यज्यते।

सोऽभिव्यक्तः पुरुषोन्तर्यामी । अत एव पुरुषविध इत्युक्तम् । अभिव्यक्तिहेतुकत्वादाकारस्य न स्वाभाविकत्वम्, अतः प्रादेशमात्रत्वमपि । तथापि निर्दिश्यमानं वस्तु सच्चिदानन्दरूपमेवेत्याश्मरथ्य आचार्योऽभिव्यक्तेर्हेतोरविरोधं परिमाणस्य मन्यत इत्यर्थः ॥२९॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

बादरिस्तु केवलयौक्तिकोऽनुचिन्तनवशात् प्रादेशमात्रो हृदि प्रादुर्भवतीति तादृशरूपानुवादिका श्रुतिरित्येवमविरोधं मन्यते । 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति वाक्यानुरोधात् । अस्मिन् पक्षे त्वतात्त्विकम् ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरितिजैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिमते पूर्वत्र प्रकारद्वयं प्रदर्शितम् । अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र शाब्दक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वाङ्गीकारादत्राप्यभिविमानस्य प्रादेशमात्रताया आकाशवत् परिच्छेदकवशादुपपद्यमानत्वात् । आद्यं तु तदेकदेशिनोऽभिप्रेतम् । तयोः किं बलवदित्याकाङ्क्षायामेकदेशिनिराकरणाय सम्पत्तेः सकाशात् 'प्रादेशमात्रताया अविरोधं जैमिनिर्मन्यते । तत्र का सम्पत्तिः, कथं च सेत्याकांक्षायां तत्र प्रकारं हि यतो हेतोरेकदेशिव्युदासाय श्रुत्या स्वयं दर्शयति । श्रुतिस्तु वाजसनेयिब्राह्मणे । 'प्रादेशमात्रमिह वै देवा सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच, मूर्धानमुपदिशन्नुवाच एष वै अतिष्ठा वैश्वानर इति, चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वै सुतेजा वैश्वानर इति, नासिके उपदिशन्नुवाच, एष पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति, मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै बहुलो वैश्वानर इति, मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानर इति, चिबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इती'ति । अत्र हि द्युप्रभृतिपृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरावयवानुपासकाध्यात्ममूर्धादिचिबुकपर्यन्तेषु आधारानुरोधेन सम्पादयति । तथाचैषा सम्पत्तिरेतत्कृतं प्रादेशमात्रत्वम्, न स्वाभाविकम् । तथाचान्यत्र तथाऽस्तु वैश्वानर इति जैमिन्याशय इत्यर्थः ॥३१॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा मुख्यं स्वसिद्धान्तमाह । आमनन्तीत्यादि । एवं व्यापकमेव वैश्वानरम् एतस्मिन् मूर्धचिबुकान्तराले जाबाला आमनन्ति । 'एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवतीति । सर्वान् इन्द्रियकृतान् पापान्नाशयति तेन नासी भवतीति । कतमचास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोः घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष

द्यौर्लोकस्य च परस्य च सन्धिर्भवती'ति। अत्र सूर्धचिबुकान्तराले प्रतिष्ठितस्यानन्तत्वमाम्नातम्। तथा पूर्वोक्ते वाजसनेयिब्राह्मण एकस्यैव वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चाम्नातम्। न ह्यनन्तस्य संकुचिते स्थाने स्थितिः सम्भवति, न वा तस्यैव तद्विधत्वं, तत्र प्रतिष्ठितत्वं च। नच तत्र कालापरिच्छेदोऽत्र च पुरुषान्तरविधत्वादिकमेवोच्यते इति वाच्यम्। आत्मत्वेनैव सिद्धे कालापरिच्छेदे, पुरुषत्वेनैव च सिद्धे तद्विधत्वेऽनन्त इति पुरुषविध इति विशेषणयोर्वैयर्थ्यापत्तेरिति। नच सूत्रकृता स्फुटतयाऽनुक्तत्वादयमेव सूत्राशय इत्यत्र किं गमकमिति वाच्यम्। अविरोधाध्याये श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति सूत्रे यथाश्रुताङ्गीकारस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वेनात्रापि तथैव बोध्यत्वादिति। अत एव श्रीभागवतेऽपि 'न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्य' इत्यादिनैतदेवोपबृंहितम्। लोकेऽपि वस्तुस्वभाव एव यत्र कार्यहेतुर्न तत्र युक्तिसम्भावना। तथा अयःकान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणे, गर्भस्यौदर्येणादाहे, रेतसो मयूरादिभावे। अतो ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाद्यथाश्रुतमेव मन्तव्यम्। दृष्टं चेदं यशोदास्तनन्धयस्य जृम्भालीलायां मृत्स्नाभक्षणोत्तरं व्यादानलीलायां च मुखारविन्दे विश्वं दर्शयतः। उलूखलबन्धने च सन्धीयमानानां स्वगेहदाम्नां द्व्यङ्गुलन्यूनता च। तेनानन्दांशस्यायं धर्मो, यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धधर्माधारत्वमिति। इयमुपपत्तिरपि चकारेण सूत्रे सूच्यते। तस्मात् प्रादेशमात्रोऽपि व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम्॥

(अथात्र मतान्तराणि विचार्यन्ते। तत्र जाठराग्निप्रतीकस्य जाठराग्न्युपाधिकस्य वा परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यासमते। जैमिनिमते तु तदुभयकल्पनं विनैव साक्षात् परमेश्वरोपासनं विधीयत इति साक्षादपीति सूत्रे व्याख्यायाभिव्यक्त्यादिसूत्रेषु प्रादेशमात्रत्वस्याविरोधो विचार्यत इति शङ्कराचार्याः प्राहुः।

तत्रेदमवधेयम्। आचार्यस्तद्गुरुः सर्ववेदव्यासकर्ता स्वयं समन्वयं प्रतिज्ञाय सरलां सुन्दरीं जैमिनिविचारितां युक्तिं श्रुत्यादिसंमतां जानानः किमिति नोपगतवान्। अथ दुष्टां तर्हि कुतो न दूषितवानिति।

भास्कराचार्यास्तु, नायं वैश्वानरशब्दो जाठराग्न्यभिप्रायेण प्रयुक्तो, येनात्र तद्गुणकोपासनं कल्प्येत। किन्तु यौगिकोऽयं शब्दो विश्वान्नरान् नयतीति। तद्धितस्तु राक्षसवायसादिवत् स्वार्थे। अभिविमानशब्दश्चाभिमुख्येन विचित्रं जगन्निर्मिमीत इति वा, अभिगतश्चासौ विगतमानश्चेति वा योगेन। वैश्वानरशब्दस्य यौगिकार्थग्रहणे जाठरानलविशिष्टोपासनमनभिप्रेतं बादरायणस्येति साक्षात्सूत्रं व्याचक्षः। तत्र बीजं तु साक्षोऽपिशब्दः। साक्षादविरोधं जैमिनिरपीत्यन्वयादिति तदाशयः।

(१) चिह्नान्तर्गतो भागो मत्संनिधौ विद्यमानेषु प्राचीनहस्तलिखितग्रिष्वपि पुस्तकेषु नास्ति। भाष्यप्रकाशोऽयं भागोऽक्षरशो मुद्रितो दृश्यते। स एवात्र निवेशित इति प्रतिभाति।

रामानुजाचार्यास्तु मतद्वयेऽपि जाठरविशिष्टपरमात्मोपासनमङ्गीकृत्य, वैश्वानरशब्दोऽग्निसाधारणोऽपि परमात्मधर्मविशेषितो यथा विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाचष्ट इति निश्चीयते, तथा स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति वाजसनेयिपठितोऽग्निशब्दोऽपि येनैवाग्रनयनादिना गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते तस्यैव गुणस्य निरुपाधिकस्य काष्ठां गतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणधर्मविशेषितः साक्षाद्व्यवधानेन परमात्मानमेवाभिधत्त इति साक्षात्सूत्रार्थमाहुः । सम्पत्तिसूत्रे चोपासकैः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति । आमननसूत्रे च,एनं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वायामनन्ति च । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्याहुः ।

तत्रापीदमवधेयम् । अत्र द्यौमपन्यवादिसंवादवाक्येषु, मूर्धा त्वेष आत्मनश्चक्षुष्ट्वेतदात्मन इत्यादिना यदुक्तं, तस्य निगमनमत्र प्रतीयते । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्येति सर्वैः पदैस्तमेव परामृश्य मूर्धप्रभृतीनां समभिव्याहरणात् । तत्कथं सन्निहितपरित्यागेन व्यवहितस्योपासकस्य परामर्शः कर्तुं शक्यते । नचाग्रे सुतेजःप्रभृतिभ्योऽतिरिक्तानामुरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकथनात् तथेति वाच्यम् । भगवतो विश्वकायत्वाय तन्मूर्धादीनां सुतेजस्त्वादिदृष्ट्युपदेशवचस्य यज्ञत्वाय तदुरआदीनां वेदित्वादिदृष्ट्युपदेशस्य शक्यवचनतया तस्योपासकावयवगमकताया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नचैवं सति तद् यदुक्तं प्रथममागच्छेदित्यादौ यः प्राणाग्निहोत्राधारत्वेनोपासकास्यादिपरिग्रहः स कथं सङ्गच्छेतेति शङ्क्यम् । सम्पत्तिसूत्रविषयवाक्ये वैश्वानरावयवानामुपासकमूर्धादिषु सम्पत्तिकथनेन तेषां तत्र मानवदनुक्तानां तदुरःप्रभृतीनामप्युपासकोरःप्रभृतिषु सम्पत्त्या मानस्याभिप्रेततया सुखेनैव तदास्यादिपरिग्रहसङ्गतेः । अत एव सर्वत्र वैश्वानरस्थितिबोधनायोपसंहारे, तस्मादुहैवंविद् यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति श्रावितम् । तस्मादत्र न जाठरप्रतीकोपासना, न वा तदुपाधिकोपासना, नापि तद्विशिष्टोपासना । किन्तु केवलपरमात्मोपासनेति निश्चयः । शैवभिक्षू अप्येतेनैव दत्तोत्तरौ, माध्वाश्च ।

प्रकृतमनुसरामः । एवमस्मिन् पादे जीवपुरःसरेणार्थसन्देहो निवारितः । मनोमयत्वादिधर्मवान् हिरण्यश्मश्रुत्वादिधर्मवानत्ताऽलौकिकभोगयोगेपि दोषरहितः प्रकटसच्चिदानन्दस्वरूपोऽधिदैवादित्रयनियामकोऽक्षरादुत्कृष्टः स्वत एव साकारो विरुद्धधर्माश्रयो भगवानेव, न जीव इति । तेन सर्वान्तर्याम्येको भगवानिति सिद्धम् । आधेयरूपो विचारित इति च) ॥ ३२ ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणसुधासंसिक्तहृदयश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचितायां तच्छिष्यपुरुषोत्तमलिखितायां भावप्रकाशिकाभिधायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ १ ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादस्यान्तस्तद्धर्माधिकरणप्रपञ्चरूपत्वादाधेयरूपो भगवानन्तर्यामी निरूपितः। तेनाद्याधिकरण्यां 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इति गीतोक्तलक्षणमपि विचारितम् । प्रथमेऽधिकरणे अन्तःस्थस्य मनोमयत्वादीनां (धर्माणाम्, द्वितीये हिरण्यश्मश्रुत्वादीनां च) विचारेण तादृशधर्मविशिष्टत्वस्य तत्र सिद्ध्या, ततस्त्रिभिः कार्यबोधनेन बिभर्तिपदार्थस्य धारणपोषणात्मकस्वरूपसिद्ध्या, ततोऽन्तर्याम्यधिकरणेऽन्यत्वपरमात्मत्वविशेषाणां सपरिकरस्य लोकत्रयस्य च स्वरूपज्ञापनेन, ततोऽदृश्यत्वाद्यधिकरणेऽक्षरादुत्तमत्वेनाव्ययत्वस्य, वैश्वानराधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वेनेश्वरत्वस्य च सिद्ध्या तथाऽवसायात् । अतः परं तृतीयपादे तल्लिङ्गाद्यधिकरणप्रपञ्चरूपतया आधाररूपो विचार्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलनात् सर्वेषां ब्रह्मणि समन्वयः सेत्स्यति । नच पूर्वपाद आधेयनिरूपणेऽप्याकाशात्मत्वाकाशज्यायस्त्वादिभिर्व्यापकत्वावधारण आधारताऽप्यवधारिता भवत्येवेति व्यर्थः पादारम्भ इति वाच्यम् । तत्र प्रेत्याभिसम्भवाध्वपारप्राप्त्यन्तरात्मत्वादीनामाधेयत्वसाधकानामुपपादितत्वेन तेषां बलिष्ठतया आकाशात्मत्वादीनामाधारत्वसाधकानां चानुपपादितत्वेन निर्बलतया आधारत्वधर्मस्य बाध्यत्वमाशङ्क्येतेति तन्निर्धारणार्थमावश्यकत्वात् । पादक्रमनियामिका तु जडार्थवारणरूपाऽवसरसङ्गतिरेवेति न पुनरुच्यते । तत्राथर्वणोपनिषदि द्वितीयमुण्डके श्रूयते। 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः, तमेवैकमात्मानं जानथान्या वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतु'रिति। नचास्यैव वाक्यस्य कुतः पूर्वं विचार इति शङ्क्यम्। एतद्वाक्यस्यार्थप्रकरणलिङ्गैर्बोधितत्वभानेन तन्निर्णयस्यात्यन्तमावश्यकतया पूर्वं तस्यैव विचार्यत्वात् ।

अत्र संशयः । द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म वा, पदार्थान्तरं वेति । किमत्र युक्तम् ? अर्थान्तरमेवेति। अत्र द्युभ्वादीनामोतत्वोक्त्या सूत्रप्रोतमणिकुसुमादिव भारत्वबोधनात्तद्वाहकस्यार्थबलादेव परमात्मत्वनिरासात् । एकविज्ञानेन सर्वज्ञानस्यारम्भ एव पृष्टत्वेनात्रोच्यमानवाग्विमोकस्य प्रकरणविरुद्धत्वात् । सेतोः प्राप्तिसाधनत्वेन शब्दसामर्थ्यविचारेऽप्यफलतयैव सिद्धेरात्मलाभश्रुतिविरुद्धत्वाच्च । किन्तु सांख्योक्तस्य प्रधानस्य वा तद्विशिष्टस्य पुरुषस्य वा बोधकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते । उच्यते ।

द्युभ्वित्यादि । उक्तवाक्योक्तानां द्युभ्वादीनाम् आयतनं ब्रह्मैव । कुतः । स्वशब्दात् । द्युभ्वादीनां सर्वेषाम् अनारोपितानागन्तुकभूतस्वरूपत्वबोधकादात्मशब्दात् । स्वपदमत्र श्रौतात्मपदव्याख्यानरूपम् । तथाच नेदं जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमात्मपदम्, किन्तु पूर्वोक्तानामात्मभूतमिति बोधनार्थमिति लभ्यते । अतः कारणे कार्यस्या-

ततया भारत्वाभावान्नार्थंकृतो बाधकः । तज्ज्ञानस्यामृतत्वसाधकतया ज्ञानद्वारा सेतुत्वस्यापि युक्तत्वान्न लिङ्गादपि बाधः। अतो बाधितार्थत्वाभावाल्लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्युक्तस्य लक्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादनायास्य प्रवृत्तत्वाच्चात्रोक्तं द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननूपक्रमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योक्तत्वादस्य वाग्विमोकबोधकत्वेन विरुद्धत्वमिति चेत्, तत्राह। मुक्तेत्यादि। मुक्ताः देहाद्यध्यासरहिता जीवन्मुक्तास्तेषामुपसृप्यत्वेन उपसृप्तुं योग्यतया व्यपदेशात्। अयमर्थः। अवान्तरप्रकरणे तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धीत्यैकाग्र्येण तु ज्ञानं प्रतिज्ञाय, तत् कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं सन्धीयीत, आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धी'त्यत्र ब्रह्मभावगतेन चेतसा या उपासा तया निशितस्य शरस्य सन्धानमुक्त्वा, किमस्त्रं, कः शर इत्यपेक्षायां, प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मेत्यनेन धनुःशरावुक्त्वा उपासनानिशितत्वाधायकं तद्भावगतं चेतः कथं स्यादित्यपेक्षायां तदर्थमन्यविषयकवाग्विमोक उच्यते । स च शरीराद्यध्यासराहित्य एव भवतीति तेन जीवन्मुक्तनिष्ठा भगवदुपसृप्यता बोध्यते, न तु ब्रह्मज्ञानं निषिध्यते । अतस्तस्या अत्रोपदेशो न सर्वज्ञानोपक्रमविरोधक इत्यर्थः । किञ्चात्र वाग्विमोक एवोच्यते, न त्वर्थविमोकः । वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वात् । विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् । अतः सर्वज्ञानबाधाभावादिदं ब्रह्मवाक्यमेवेति । एवं प्रकरणविरोधोऽपि परिहृतः ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति। नन्वत्र प्रकरणे, 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः, स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इति नाडीसङ्घाताधिकरणत्वं शारीरधर्मत्वाज्जडधर्मेऽरनाभिदृष्टान्तो जडदृष्टान्तः। 'यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि, दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्नि आत्मा प्रतिष्ठित'इत्यत्र पुरत्वं पुरमिव पुरमिति च जडदृष्टान्तः। भूमिष्ठमहिमत्त्वं च जडधर्मः । मनोमयः प्राणशरीरनेतेत्यत्र मनोविकारत्वं च, तथा प्राणशरीरनेतृत्वं, पुरे व्योम्नि प्रतिष्ठितत्वं, बहुधा जायमानत्वं च पुरुषधर्म इति बहूनां सांख्यानां निरूपकाणां शब्दानां दर्शनादिदं तन्मतानुमापकमेव प्रकरणमिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृतिरेवेति चेत्। न। अत्रैतैः शब्दैः क्रियमाणमनुमानं न साधकम्। कुतः अतच्छब्दात् । तन्मतासाधारणशब्दाभावात् । तथाहि । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धान्नाडीसङ्घाताधिकरणत्वमन्तःप्रविष्टस्य सञ्चरतो भोक्तुः प्रतीयते, अतो न जडधर्मः। दृष्टान्तस्तु विष्टम्भकत्वमेव बोधयति, न तु जडत्वमपि । अन्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे भवन्ती अनुमानस्य प्रामाण्यमेव भञ्ज्यात् । एवं सर्वज्ञ इत्यत्राप्युक्तयुक्त्या आत्मन एव महिमा

प्रतीयते, न जडस्य । पुरमपि दिव्यत्वेन लोकविलक्षणमेव सिध्यतीति दृष्टान्तमात्रेण न जडत्वम् । मनोमय इत्यत्रापि प्राचुर्यमेवार्थो, न विकार इति प्रागपि सिद्धम् । अतो निःसन्दिग्धतन्मतबोधकशब्दाभावाद् आत्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां ब्रह्मवादबोधकानामसन्दिग्धानां सत्त्वात् सन्दिग्धानां तत्समभिव्याहारादिना ब्रह्मपरत्वे निर्णीते एतद्वाक्येऽपि सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मैव, न प्रधानमिति ॥३॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

ननु माऽस्त्वेवं सांख्यानुसारित्वनिर्णयः, तथापि प्राणानामोतत्ववचनं प्रधानासाधारणम् । प्राणशरीरनेतेति प्राणयुक्तशरीरनायकत्वं पुरुषासाधारणम् । सर्वज्ञादिकमपि योगप्रभावविशिष्टजीवधर्मः । अतः केषाञ्चिज्जीवधर्माणां जडधर्माणां च दर्शनाज्जीवजडविशिष्टः सांख्यवाद एवात्रास्त्विति चेत् । न । प्राणभृद् अपि जीवो न भवति । कुतः । अतच्छब्दात् । न शब्दो हेतुश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तते । तथाच मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद् विभातीति मन्त्रे हि मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टस्य प्राणभृतो विज्ञानेनानन्दामृतरूपस्य विभातो दर्शनमुच्यते । ज्ञानदर्शनयोश्चैकविषयत्वं द्रष्टॄणां च धीराणां ततो भेदः । न हि तन्मते पुरुषस्यानन्दामृतरूपत्वं, येन पुरुषः शङ्क्येत । अतः प्राणभृत्त्वमपि साधारणमेव ॥४॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

ननु मास्तु मनोमयमन्त्रे जीवसिद्धिः । यस्मिन् द्यौरिति मन्त्रे तु भविष्यतीत्यतो हेत्वन्तरमाह । भेदेति । 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मिति ज्ञातृज्ञेयभावः प्रतीयते, प्राणानामोतत्वं च ज्ञेये उच्यते । स च ज्ञातृभिन्नः, अतो भेदव्यपदेशान्न प्राणभृत् जीव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

ननु यद्यपि मन्त्रगतो हेतुर्जीवव्यावर्तकः, तथाप्येकशब्दस्य मुख्यार्थत्वाङ्गीकारे द्वितीयसिद्धावेवकारस्यासङ्कुचितान्ययोगव्यवच्छेदकत्वस्याश्रयवचनत्वात् तमपि जानथ, ततोऽपि मुख्यमात्मानं जानथेति वचनव्यक्तावस्य मन्त्रस्य जडजीवसाधारणधर्मबोधकत्वं स्यादतस्तदभावायाह । प्रकरणादिति । आरंभे, स ब्रह्मविद्यामिति, मध्ये च, ब्रह्मवेदमित्यादि, अन्ते च प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति निरूपणात् प्रकरणं ब्रह्मणोऽवगम्यते । अतस्तदतिहाय, मन्त्रः कथमकस्मात् सांख्यमभिदध्यात्, प्रकृतहान्यप्रकृतकल्पनाप्रसङ्गात्, अतो नात्र सांख्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

ब्रह्मपदस्य सांख्यमते प्रधानवाचकत्वात् सर्वस्यान्यार्थत्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह । स्थितीत्यादि । द्वा सुपर्णेति मन्त्रे, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति परमात्मनः केवला

स्थितिः श्राव्यते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति जीवस्य कर्मफलभोगः श्राव्यते। अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानावेव मध्ये परामृष्टौ। न हि सांख्यमते तथास्ति। सर्वेषां पुरुषाणां साम्यात्। वैषम्येऽप्येकत्रात्मद्वयस्थित्यनङ्गीकारात्। अतोनया विशेषोपपत्त्या तन्मते निरस्ते तदुपोद्वलितप्रकरणादिभिरपि ब्रह्मवादस्यैव सिद्धिः। तेन द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैवेति सिद्धम्॥ ७॥ १॥ इति प्रथमं द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणम्।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्॥ ८॥

छान्दोग्ये नवमप्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे श्रूयते। 'यो वै भूमा तत् सुखं, नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखं, भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति सुखलक्षणत्वेन भूमानं जिज्ञास्यतयोपक्षिप्य, को भूमेति जिज्ञासायां भूम्नो लक्षणमाह। 'यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यद्विजानाति स भूमे'ति। तत्र संशयः। भूमा किं सुखबाहुल्यमुत ब्रह्मेति। उपक्रमे वेदादीनां नामत्वमुक्त्वा,ततस्ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राणान्तानामुक्त्वा,ततोऽपि भूयस्त्वं विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणामुक्त्वा, सुखस्य फलत्वादन्ते तस्यैव भूयस्त्वं वदतीति। तथोपक्रमे, 'तरति शोकमात्मवि'दिति प्रश्नबीजमुपन्यस्य मध्ये च मुख्यप्राणविद्याया अवरत्वं बोधयति। विज्ञानादीनां पश्चात्कथनेन। तदेतद् यथायथं कोटिद्वयोपस्थितिबीजम्।

तत्र पूर्वः पक्षस्तु यद्यप्युपक्रमे, तरति शोकमात्मविदिति नारदप्रश्नेन ग्रन्थावतारादुपसंहारे भूम्नो अमृतत्वेन विशेषणाच्च भूम्नो ब्रह्मत्वं प्रकरणाद् वक्तुं शक्यम्, तथाप्युपान्ते भूमानमेव प्रकृत्य अहङ्कारादेशात्मादेशावुक्तौ। तत्राहङ्कारादेशे सर्वत्र विद्यमानत्वेन सर्वत्वेन च भूयस्तयोक्तस्याप्यहङ्कारस्य तद्विशिष्टस्यात्मनो वा यथा न ब्रह्मत्वम्,तथा आत्मादेशेऽपि तथोक्तस्य केवलस्याप्यात्मनो न ब्रह्मत्वम्। आत्मा चात्र सुखस्य स्वरूपम्। पूर्वाधिकरणे *आत्मपदस्यानारोपितानागन्तुकस्वरूपपरतायाः* एवोपगमात्। नच प्रश्नापूर्तिः शङ्क्या। विविक्तजीवात्मज्ञानस्यैव तादृशसुखस्वरूपज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेन तावतैवात्मवित्त्वे शोकतरणसिद्ध्या प्रश्नपूर्तेः सम्भवात्। ब्रह्मण एवात्मत्वादिना ज्ञानस्य विवक्षितत्वे गमकाभावात्। नच भूम्नः स्वप्रतिष्ठत्वश्रावणात् तस्य च ब्रह्मासाधारणत्वाद् ब्रह्मत्वं शङ्क्यम्। आत्मैवाधस्तादित्यादिना तस्य सर्वत्र व्याप्तेरुक्तत्वात् सर्वतः पूर्णविषयलाभेऽनाकाङ्क्षायां तस्य पूर्णत्वानुसंधाने स्वमहिमप्रतिष्ठतायाः सम्भवात्। यदि च तस्य लाभस्य प्रयाससाध्यतया सुखबाहुल्यं तत्राङ्गीक्रियते, तदा सुषुप्तिरस्तु। तत्रापि, 'न कञ्चन कामं कामयत' इत्यादि, 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त' इत्यादिश्रावणाद् अन्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च। अतः सैवात्र भूमत्वेन ग्राह्येति प्राप्तम्।

तत्रोच्यते। भूमेत्यादि। भूमा भगवानेव। कुतः? सम्प्रसादादध्युपदेशात्। बृहदारण्यके, 'स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वे'ति श्रवणात् सम्यक् प्रसा-

दोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादः सुषुप्तिः। तत्र यद्यपि, 'यद्वैतत् प्रपश्यती'त्यादिना-योऽन्यदर्शनाभाव उच्यते, सोऽत्र 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यादिनोच्यते, इति लक्षणं समानम्, तथापि 'स एवाधस्ता' दित्यादिना या सर्वत्र व्याप्तिः सर्वत्वं च यदुच्यते, तत्ततोऽधिकम्। न हि सुषुप्तेः सर्वत्वादिधर्माः सम्भवन्ति। आत्मशब्दश्च मुख्यवृत्तो भवति। अतस्तदुपदेशादित्यर्थः। नच, बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रं भावार्थप्रत्ययाधिकारे पठितम्। तत्र व्युत्पादितो भूमशब्दो नानात्वं बाहुल्यं वा वदिष्यतीति कथं तस्य ब्रह्मवाचकत्वमिति शङ्क्यम्। भगवतः सर्वत्वस्यात्र श्रावणात्। सर्वमध्ये भावस्यापि प्रवेशात्तस्यापि भगवति वृत्तेः सुखेन संभवादिति। तस्माद् भूमा भगवानेव॥ ८॥

धर्मोपपत्तेश्च॥ ९॥

ननु भवतु सम्प्रसादाद् भूम्न आधिक्योपदेशः, तथापि भूमजिज्ञासया प्रश्ने तल्लक्षणत्वेन, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिवाक्यमुच्यते। तत्र योऽन्यदर्शनादिनिषेधः, स तु सुषुप्तिसाधारण[1] इति भूमपर्यन्ता अन्यविद्या भवतु। ततो भूमाधारमारभ्यात्मविद्येति शङ्कायामिदमुच्यते। धर्मोपपत्तेरिति। यत्र नान्यत् पश्यतीत्याद्युक्ता येऽन्यदर्शनाभावप्रयोजकत्वादयो धर्मास्तेषां भगवत्युपपत्तेः। कथमितिचेत्। इत्थम्। फलाध्यायोपान्त्यभागे 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति सूत्रे मैत्रेयीब्राह्मणोक्तमद्वैतदर्शनं प्रकारवैशिष्ट्येन उभयत्राम्नानात् सुषुप्तिब्रह्मसम्पत्तिरूपावस्थाद्वयेऽपि जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धादेवेति निर्णीतम्। तेन सुषुप्तावन्यदर्शनाभावस्य ब्रह्मसम्बन्धप्रयुक्ततया तदीयत्वनिश्चयात् तस्मिन् सति लक्षणे अतिव्याप्तिनिरासाद् भूमविद्याप्यात्मविद्यैवेत्यर्थः। चकारात्,'स वा एष एवं मन्वान' इत्यादिनोक्तमात्मक्रीडत्वादिरूपं फलमपि ब्रह्मसम्बन्धादेव सम्भवति, न सुषुप्तिसम्बन्धात्। तस्यां तमोऽभिभवेन क्रीडाद्यभावादिति। तस्माद् भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धम्॥ ९॥ २॥ इति द्वितीयं भूमाधिकरणम्।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः॥ १०॥

गार्गीब्राह्मणे श्रूयते। 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च, स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वि'त्यादि। तत्र संशयः। किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरमुच्यते, ब्रह्म वेति। तद्बीजं तु ओतप्रोतत्वस्य विकारित्वापादकतया जडलिङ्गत्वमक्षरपदस्य च 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर' इत्यादिश्रुतौ जीवबोधकत्वेन प्रसिद्धजीवलिङ्गं,'क्षरात्मानावीशते देव एक' इति श्रुत्यन्तरात् प्रशासनं ब्रह्मलिङ्गं बोध्यम्। तत्रौतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यात्। 'अहं त्वा याज्ञवल्क्य यथाकाश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं

1. सुषुप्त्यसाधारण इति पाठः।

त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्था'मिति द्वयोः प्रश्नयोर्ब्राह्मणतुल्यतया क्लेशजनकत्वात् प्रथमप्रश्नोत्तरभूताकाशवदस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरभूतस्याक्षरस्याप्यब्रह्मत्वमेव।

किञ्च, यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यत्रोतस्येवात्र प्रोतत्वस्यापि, 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे'ति स्मार्तदृष्टान्ताद्भारवाहकतास्फोरकत्वम्। अतोऽचेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवादस्य समाप्तत्वात् प्रश्नकर्त्र्या गार्ग्याः स्त्रीत्वेनाब्रह्मविद्त्वेन च ब्रह्मश्रवणेऽनधिकारित्वाच्च, यथा 'स्मरो वा आकाशाद् भूया'नित्यत्र कार्योत्कर्षमादाय भूयस्त्वोक्तिः, तथात्र अश्नुते इति न क्षरतीति वा योगेनाक्षरत्वं प्रशासितृत्वं च स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजीवविशेषाणामन्यतमस्याहत्य तदन्यतमपरिग्रह उपासनार्थं वक्तव्यः। नचात्र प्रापञ्चिकमर्यधर्मराहित्यस्य ब्रह्मधर्मस्य विरोधः शङ्क्यः। उपासनार्थत्वेनोपपत्तेः। नचैतदनुरोधेन ब्रह्मैवात्राऽस्त्विति युक्तम्। प्रष्टुः श्रवणानधिकारस्योपपादितयात्र वक्तुरुपदेष्टृत्वस्याभावाद् वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादत्राक्षरमन्यदेव, न तु ब्रह्मेति प्राप्ते, उच्यते।

अक्षरं परमात्मैव। कुतः। अम्बरान्तधृतेः। पृथिव्याद्यम्बरान्तानां धारकत्वात्। नच विषयवाक्ये अदर्शनात् स्वरूपासिद्धो हेतुरिति शङ्क्यम्। श्रुतौ व्याख्यातायां तात्पर्यसिद्धत्वात्। कथमितिचेत्, इत्थम्। अत्र यद्यपि प्रश्नानेकत्वमापाततः प्रतीयते, तथापि पूर्वब्राह्मणे, अब्वाय्वनन्तरमाकाशस्योक्तत्वेऽप्यत्र यदाकाशस्य पुनः कथनं तन्न भूताकाशपरं, किन्तु सूक्ष्माद्यन्यतमप्रथमकार्यपरम्। ततोऽधिको धारकस्तत्र तदन्यतमो जीवविशेषो वा न भवति। उक्ताकाशौतप्रोतत्वस्य तेषु जीवेषु क्वाप्यदर्शनात्। एवं जडजीवयोर्निवृत्तौ तद्धारणं ब्रह्मकार्यत्वेनैव निर्धार्यते। नच भारवाहकत्वापत्तिः। केवलस्य प्रोतत्वस्यैव वस्तुभेदबोधकत्वेनौतप्रोतत्वस्योपादानतागमकत्वात्। 'नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे, ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पट' इति श्रीभागवतवाक्यात्। नच श्रोतृदोषाद् ब्रह्मोपदेशो नात्रेति शङ्क्यम्। दोषवत्त्वेऽपि ब्रह्मवित्त्वेनाधिकारित्वादुपदेशस्य युक्तत्वात्। नच ब्रह्मज्ञत्वे मानाभावः। अतिप्रश्ने मूर्धविपातस्य पूर्वमुक्ततयाऽत्र तस्य पुनः करणेऽपि मूर्धविपाताभावस्यैव ब्रह्मवित्त्वगमकत्वात्। अतः सर्वाधारत्वेनात्र ब्रह्मैवोपदिश्यते। निरङ्कुशस्य सर्वाधारत्वस्यान्यत्राभावात्। नन्वेवं सति ब्रह्मपदस्यात्र कुतोऽनुक्तिरिति शङ्क्यम्। परोक्षेण कथनार्थं तदनुक्तेः। अतोऽत्र ब्रह्मधर्मस्याम्बरान्तधारणस्योपदेशादक्षरं परमात्मैव॥ १०॥

सा च प्रशासनात्॥ ११॥

ननु द्युभ्वाद्यधिकरणविषयवाक्ये सर्वविधारणं ब्रह्मधर्मत्वेन आश्रितमित्यन्यत्रापि तथाश्रयितुं न शक्यम्। नियामकस्याभावादित्यत आह। सेत्यादि। सा च विधृतिरत्रापि

ब्रह्मधर्म एव । चोऽप्यर्थे । कुतः । प्रशासनात् । अत्राकाशोपादानप्रश्ने तदुत्तरत्वेनाक्षरं द्यावापृथिव्यादिविधारणं च वदन् विधारणहेतुत्वेन मध्ये प्रशासनं वक्ति । 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने, गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इत्यादि । प्रशासनं चाज्ञैव । तथाच यदि विधारणमन्यधर्मत्वेन स्वीक्रियते, तदापि तद्भगवदाज्ञाहेतुकमेव । तिष्ठेति विश्वामित्रोक्तत्रिशङ्कुधारणवत्, नतु तदाकाशादिसामर्थ्यहेतुकम् । एतेनैवाक्षरं प्रशासनादिति सूत्रापत्तिरपि निरस्ता । आकाशान्तधर्मत्वेन प्रतीयमानाया एव तस्याः प्रशासनहेतुकत्वस्य विवक्षितत्वेनाम्बरान्तधृतिपदस्यावश्यकत्वादिति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ननूक्तमुपासनार्थं ब्रह्मधर्मकथनमित्यत आह । अन्येत्यादि । अन्यस्य भावोऽन्यभावो ब्रह्मेतरधर्मस्तद्व्यावृत्तेः । एतस्यैवाक्षरस्येत्येवकारेण प्रशासनस्यान्यधर्मत्वं व्यावर्त्यते । एतद्वै तदक्षरं गार्गि अदृश्यं द्रष्टृ इत्यादिना चाकाशधर्तर्यक्षरे चेतनत्वबोधनेन जडत्वं निवर्त्यते । यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति कथनेन जीवत्वं व्यावर्त्यते । एवमक्षरस्य जडजीवत्वनिवृत्तौ प्रशासनस्य धर्मत्वमेवेति तथेत्यर्थः । चकाराद्, यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मण इति फलकथनमप्यक्षरस्य ब्रह्मत्वगमकम् । अतोऽत्र नोपासनप्रतिपादनम् । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ३ ॥ इति तृतीयमक्षराधिकरणम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

आथर्वणानां प्रश्नोपनिषदः पञ्चमे प्रश्ने श्रूयते । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः, तस्माद् विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति यद्येकमात्रमभिधायीत' इत्यादिना एकद्वित्रिमात्रोपासनया ऋग्यजुःसामभिर्मनुष्यसोमसूर्यलोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्य अर्धचतुर्थमात्रोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि परे सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचेत्यादिना परात् परं पुरिशय पुरुषमीक्षत इति । अत्र ध्यानविषयः परः पुरुषः किं परमात्मा, उत विराट् पुरुषो ब्रह्मा वेति संशयः । परापरयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात् । तत्र तावदोङ्कारेण प्रतीकेन ब्रह्मोपासनार्थमोङ्कारस्य द्विविधब्रह्मरूपतामुक्त्वा तेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीत्येकतरप्राप्तिं प्रतिज्ञाय साधनैक्ये कथं फलभेद इत्याकाङ्क्षायां भावनाप्रकारभेदस्य तत्र नियामकत्वं बोधयितुमेकद्वित्रिमात्रोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परतेजःसम्पत्तिपापनिर्मुक्ति ब्रह्मलोकप्राप्तीरुक्त्वा परपुरुषेक्षणं फलत्वेन वदति । तत्र परपुरुषध्यानस्य त्रिमात्रेणाप्युक्तत्वादर्धचतुर्थमात्रेणापि तद्ध्यानस्य तत्तुल्यकक्षत्वेनामुख्यप्रवाहपतितत्वात् प्राप्यब्रह्मलोकस्याप्य-

मुख्यत्वात्तं लोकं गतस्य यत् परपुरुषेण फलं श्रूयते, तत् पूर्वापेक्षया तत्परस्यैव, न तु सर्वतः परस्य। ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र परप्राप्तेरेव फलत्वेन सिद्धतया तज्ज्ञानमात्रस्य फलत्वाभावात्। अतस्तात्पर्यलिङ्गात् फलादपरस्यैव सिद्धेर्विराट् वा, तदभिमानी वा ध्यानविषयः। स एवेक्षतिकर्मभूतः। नच जीवघनात् परात्परमिति विशेषणानन्वयः। ल्यब्लोपपञ्चम्या जीवघनं प्राप्येत्यर्थे पूर्वेभ्यः परं जीवघनं प्राप्य पुरिशयमित्यर्थात् पुरुषेणान्वयसिद्धेः। अतो न परमात्मेति प्राप्ते, प्रतिवदति।

ईक्षतीत्यादि। अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मैव। कुतः। ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्। ईक्षतिर्दर्शनं तत्कर्मत्वेन निर्देशात्। अत्र जीवघनो हि मुक्तजीवानां घनः पिण्डीभावो यत्र तादृशो ब्रह्मलोकोऽक्षरं सर्वस्मात् परं तस्मात्। परः पुरिशयः सर्वान्तर्यामी यः पुरुषः सोऽत्र तथा व्यपदिश्यते। ध्यानेक्षणयोरेककर्मकत्वम्। अन्यथा द्वे ब्रह्मणी इत्युपक्रम्य त्रिमात्रपर्यन्तमपरं निरूप्य यदि परं न निरूपयेत्, प्रतिज्ञा न पूर्येत। मन्त्रे च तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता इत्युक्त्वा द्वितीयमन्त्रोत्तरार्धे यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चेति फलान्तरं च न वदेत्। किञ्चाभिध्याने हि साक्षात्कारः फलम्। अतः फलरूपज्ञानविषयत्वादपि परमात्मैवात्र युक्तः। एतेनैव परशब्दादौ ल्यब्लोपपञ्चम्यप्यपास्ता। तस्माद् ध्यानविषयः परमात्मैव। इदं च सूत्रं परमात्मा न दृश्यत इति मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रसङ्गादुक्तम्। अत्र यद्यपि शङ्कराचार्यादिभिर्यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति पाठ आद्रियते, स त्विदानीन्तनेषु पाठकेषु न प्रसिद्ध इत्युपेक्षणीयः ॥ १३ ॥ ४ ॥ इति चतुर्थमीक्षतिकर्माधिकरणम्।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

छान्दोग्ये दशमप्रपाठकारम्भे श्रूयते। 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्य'मिति। तत्र संशयः। किं जीवोऽन्वेष्टव्यः, किं वा परं ब्रह्मेति। नचाकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणे आकाशशब्दवाच्यतया ब्रह्मणि विचारितत्वादधिकरणस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम्। अत्र दर्शने श्रुत्यर्थस्य निर्णेयत्वाज्जीव एव परमार्थतो ब्रह्म ? उत ब्रह्म भिन्नमित्येतन्निर्णयार्थत्वेनावश्यकत्वात्।

तत्र तावद्दहराकाशो जीव एव। तथाहि अत्रापहतपाप्मादिगुणकात्मप्रतिपादके महावाक्ये आद्यं दहरप्रकरणं, द्वितीयं चेन्द्रप्रजापतिसंवादात्मकम्। तत्र द्वितीये चतुर्भिः पर्यायैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमुक्त्यवस्थाभेदेन अमृताभयरूपो जीव एव प्रतिपादित इति प्रथमेऽपि प्रकरणे स एव युक्तः। द्वितीयस्यैतद्व्याख्यारूपत्वात्। अत्राप्यर्थविचारे

हृदयाकाशमेव प्रक्रम्य, तस्य ब्रह्मवेश्मत्वमप्युक्त्वा, तत्र वर्तमानस्यैव जीवस्यैष आत्मापहतपाप्मेत्यङ्गुल्येव निर्देशात्। तत्र च आराग्रमात्रस्य जीवस्यैव मातुं शक्यत्वात्। नचाकाशशब्दवाच्यत्वविरोधः। तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेशस्य सुवचत्वात्। यदि च, तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्यत्वं, न जीवस्येति शङ्क्यते, तथा सति तत्र वासनारूपेण विद्यमानस्य सर्वस्यात्रोक्तस्य तन्महिमरूपत्वात्तस्यान्वेष्टव्यत्वमस्तु। नच तन्महिम्नो वासनात्मकत्वे मानाभावः। यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः, उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी समाहिते इत्यादिना अन्तर्बहिश्च सर्वकथने प्रत्यक्षविरोधापत्त्या जीवान्तस्तादृशस्यैव मन्तव्यत्वात्। नचैतद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरिसञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरेवमेवेमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति जीवानां प्रत्यहं ब्रह्मनिकटगमने तदज्ञानं यदत्र श्रावितं, तज्जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे स्वस्य स्वाज्ञानाप्राप्त्योरशक्यवचनत्वादसङ्गतं स्यादिति शङ्क्यम्। स्वप्नमायामनोरथादिषु स्वयं कल्पिता ये जीवास्तद्गमनागमने लक्ष्यीकृत्य सुखेन सङ्गतिसम्भवात्। तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं प्राप्ते, प्रत्युच्यते।

दहर इत्यादि। दहरः परमात्मैव, न जीवः, कुतः। उत्तरेभ्यः। दहरनिरूपणानन्तरं वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः। तेषामपि हेतूनां हेतुतया अस्फुटत्वे साध्यत्वादेवं कथनम्। तस्माद् दहरः परमात्मा ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उक्तहेतूनां मध्ये हेतुद्वयं प्रसाधयति। गतीत्यादि। गतिर्ब्रह्मलोकगमनं, तद्यथा हिरण्यनिधिमित्यादिनोक्तम्, शब्दः एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिपदानि, ब्रह्मलोकपदं च, ताभ्यां हेतुभ्यां तथा। ननु तयोरेव कथं भगवत्परत्वम्। गतेर्मनोरथादिकल्पितजीवपरत्वस्य शब्दानां मुक्तावस्थजीवपरत्वस्योपपादितत्वादित्यत आह। तथाहीत्यादि। गतिशब्दौ भगवत्परत्व एव युक्तौ, न तु जीवपरत्वे। अत्र हि, ब्रह्मलोकेऽहरहर्गच्छतां ब्रह्मलोकाज्ञानहेतुभूतं विशेषणमनृतेन प्रत्यूढा इति। तेन चाज्ञानावेष्टितत्वमुच्यते, न त्वज्ञानकल्पितत्वम्। तच्च दृष्टं प्रत्यक्षगम्यमेव। सर्वेषां सुषुप्त्यनन्तरमुत्थाने, न किञ्चिदवेदिषमित्येवं स्मरणस्यानुभवसाक्षिकत्वात्। यदि हि गन्तारोऽज्ञानकल्पिता भवेयुः, तदा जाग्रद्दशायामज्ञाननाशात् स्मरणं नोपपद्येत। नच गन्तुरभाव एवेति युक्तम्। तथा सति य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्तीति गतिबोधकशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्। आत्मगन्त्रोर्ज्ञानकर्मकर्तृत्वविरोधापत्तेश्च। न च अज्ञानस्य चरमवृत्तिनाश्यत्वात् ततः पूर्वमज्ञानसत्त्वात् सर्वमुपपद्यत इति वाच्यम्। तथा सति गन्तृत्वेन विवक्षितस्य चरमवृत्तौ वा सत्त्वे आत्मज्ञानात्तस्या अपुरुषार्थत्वापत्तेः। तस्माज्जीवब्रह्मवादे गत्यनुपपत्तेस्तथाकल्पनमयुक्तं, किन्तु मते जीवभिन्नपरत्वमेव युक्तमित्यर्थः। एवमपहतपाप्मत्वादिशब्दानामपि ब्रह्म-

परत्वमेव । तद्विरुद्धधर्माणां जीवे दृष्टत्वात् । मुक्तावस्थाप्रसङ्गस्यात्राभावेन तेषामत्र वक्तुमशक्यत्वात् । भगवति तु ध्यानादाविदानीमपि तेषामुपलब्धेः । अतः शब्दानामपि ब्रह्मपरत्वमेव युक्तमित्यर्थः । ननु ब्रह्मवादेऽपि सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वाज्जीवब्रह्मणोरंशांशिभावजनकविभागस्याज्ञानिकत्वमेव वाच्यम् । क्रियया तदङ्गीकारे ब्रह्मणोऽनित्यत्वापत्तेः । अतो जीवानामज्ञानकल्पितत्वमेव सेत्स्यतीति वृथा तत्परिहाराडम्बर इति चेत्, न । बहु स्यामित्यादीच्छयैव विभागेपि पृथिवीशरावबदेवांशांशिभावाज्ञानावृतत्वाद्युपपत्तेः सर्वसामञ्जस्येनादोषात् । अतो जीवानामज्ञानदर्शनाद् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनाद्गतिशब्दौ जीवभिन्नब्रह्मविषयावेव, न जीवविषयौ । किञ्च, गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गं च वर्तते । तथाहि । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत' इत्यस्य वाक्यस्य शेषे आत्मानमननुविद्य व्रजन्तीत्यात्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यदि च गन्तारो मनोरथकल्पिताः स्युः, तदा तेषां मिथ्यात्वेन अनुविद्य व्रजन्तीत्याद्युक्तसर्वलोककामचारादिरूपस्य हितस्य वैयर्थ्यात् तदकरणं प्रसज्ज्येत । अतोऽस्या गतेर्ब्रह्मभिन्नाभिमानिकल्पितसत्यजीवकर्तृकत्वं जीवविषयत्वावगमे लिङ्गम् । एवं सर्वलोककामचारसत्यसङ्कल्पादिरूपं माहात्म्यमप्यपहतपाप्मादिशब्दानां जीवभिन्नब्रह्मपरत्वावगमे, लिङ्गम् । यथा बृहदारण्यके 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यनेकजीवानुपक्रम्य 'तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवती'त्युक्तं सार्वज्ञ्यं ब्राह्मणोपक्रमपठितस्यात्मपदस्य जीवभिन्नब्रह्मपरत्वे लिङ्गं तद्वत् । अतो लिङ्गादपि गतिशब्दौ जीवभिन्नब्रह्मविषयौ । चकारात् 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'ति श्रुतौ विशेष्यान्वित एवकारोऽपि ब्रह्मण एवात्मत्वेन ज्ञानं मोक्षायेति बोधयति, न त्वात्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं मोक्षायेति सूच्यते । श्रुतौ विषयत्वेन ब्रह्मण एव परामर्शादिति । तस्माद् दहरः परमात्मा ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

दहरसूत्रे हेतुबाहुल्यस्य प्रतिज्ञानादत्र तृतीयं हेतुमाह । धृतेरित्यादि । इतोऽपि हेतोर्दहरः परमात्मा । कुतः । धृतेः । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये'ति श्रुत्युक्ताद् विधारणान्निरङ्कुशसर्वलोकधारकत्वस्य ब्रह्मासाधारणत्वात् तथेत्यर्थः । चकारात् सेतुत्वं संगृह्यते । सेतुत्वस्य निःसाधनपारतारणसाधनात्मकत्वात् तादृशत्वस्य च 'अद्भ्यापूर्तं निशि शयानम्' इत्यादौ ब्रह्मधर्मत्वेन सिद्धत्वादिति । अन्यं हेतुमाह । महिम्न इति । पुरुषसूक्ते, 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायाँश्च पूरुष' इति महिम्नो ब्रह्मज्यायस्त्वगमकत्वं श्रावितम् । अत्र च दहरस्य शरीरैकदेशान्तर्वर्तित्वकथनपूर्वकं, यावान् वेत्यादिना परममहत्त्वं श्राव्यते । उभे अस्मिन्नित्यादिना बहिर्वर्तिनामेवान्तर्वर्तित्वं च । तच्च जीवजडयोरसम्भवद्युक्तिविरोधेनाश्चर्यं जनयद्भगवदसाधारणोत्कर्षात्म-

कत्वान्माहात्म्यरूपं भवति । उत्कर्षजनक एव च महिमा । गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षत इत्यादिश्रुतेः । अतो लोकविधारणादेर्विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधकतया महिमरूपत्वात् ततोऽपि दहरो भगवानित्यर्थः । एवं लोकविधारणस्वरूपेण -महिमरूपतया चेति द्वेधा हेतुत्वं बोधितम् । अथ कथमस्यासाधारणतेत्यत आह अस्येत्यादि । एतादृशविरुद्धधर्माश्रयत्वस्यास्मिन् ब्रह्मण्येव शब्दात् प्रत्यक्षाच्चोपलब्धेः । शब्दस्तु, 'ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात् । यावान् वा अयमाकाशः, अणोरणीयान् महतो महीयान्,' 'आसीनो दूरं व्रजति, शयानो याति सर्वतः,' 'अन्धो मणिमविन्दत् तमनङ्गुलिरावय'दित्यादिः । प्रत्यक्षं च यशोदाप्रभृतीनाम् । तस्मात् परमात्मैव दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेरपहतपाप्मत्वादिप्रसिद्धे'ररश्च ह वैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक' इत्यरण्यान्तर्गतवाराहोपबृंहितश्रीभागाख्यभगवल्लोकप्रसिद्धेश्च जीवे असम्भवाद् दहरो भगवानेवेत्यर्थः । चकारो विधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिसूचकः ॥ १७ ॥

इदमेव पुनर्निषेधमुखेन विचारयति ।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

एवं चतुःसूत्र्या दहरस्य परमात्मत्वं साधयित्वेदानीं चतुःसूत्र्या जीवस्य दहरत्वं दूषयन् सूत्रांशेनाशङ्क्य परिहरति । इतरेत्यादि । ननु ब्रह्मवादे जीवब्रह्मणोः स्वरूपस्य श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाद्यथाश्रुतमादरणीयम् । तत्र यथा सर्वत्र ब्रह्मासाधारणधर्मदर्शनाद् ब्रह्मप्रकरणत्वं निर्धार्यते, एवमत्रोपक्रमाद्युपसंहारान्तं जीवपरामर्शाज्जीव एव प्रकरणी निश्चेयः । कथं स इतिचेत्, इत्थम् । अत्र हि, 'य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्ती'त्यारम्भे जीवमुपक्रम्य, 'अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधाना' इत्यन्तेन दहरविदः कामा उक्ताः । मध्येऽपि, 'तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहित'मित्यत्र ब्रह्मसमीपगमनेऽपि तदप्राप्तिः प्रतिपादिता, आत्मनो हृदि स्थितिश्च । अन्ते च 'य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति प्रतिपाद्य तस्यैव सेतुत्वादिकं प्रतिपादितम् । तत्रादिमध्ययोर्जीवो निःसन्दिग्धः । अन्तेऽपि सम्प्रसादो जीव एव । बृहदारण्यके, 'स एषोऽस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वे'ति सम्प्रसादस्य जीवावस्थाविशेषत्वेनोक्ततया तदुपलक्षितस्य जीवस्यैव आदरणीयत्वात् । तस्य च परत्वसम्बन्धेन स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनं जीवासाधारणं लिङ्गम् । तेनोपक्रमगतमात्मवेत्तृत्वमपि स्ववेत्तृत्वरूपं जीवधर्म एव । अज्ञानस्य जीवधर्मत्वं स्फुटमेव । सेतुत्वमपि साधनत्वम् । तथाचात्र प्राप्यत्वेन ब्रह्मणः प्रतिपादनेऽपि न तस्य प्रकरणित्वम् । अत एवं सर्वत्रेतरस्य जीवस्य परामर्शाज्जीव एव प्रकरणार्थ इति-चेत् । न । जीवः प्रकरणी न भवति । कुतः । असम्भवात् । सर्वत्र वेदान्ते 'द्वावजावीशानीशौ' 'ऋतं पिबन्ता'वित्यादिभिर्ब्रह्मविरुद्धधर्मवत्तयैव ब्रह्मभिन्नतया च तन्निश्चयेनात्र

सकलजगदाधारत्वादेस्तत्रासम्भवात् । नचैवं सति प्रदर्शितस्य परामर्शस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । तस्यान्यार्थतााया अग्रिमसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तावन्मात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्ध-कल्पनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । वाक्यार्थोपपत्तेरुत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति । तस्मान्न जीवो दहर इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

पुनराशङ्क्य समाधत्ते । उत्तरादिति । उत्तरात् प्राजापत्यात् प्रकरणादत्रापि जीवः प्रकरणीतिचेत् । अयमर्थः । उत्तरस्मिन् इन्द्रप्रजापतिसंवादप्रकरणे चतुर्भिः पर्यायैरात्मा बोधितः । तत्र प्रथमे पर्याये, 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मे'त्यनेन जाग्रत्साक्षिणं निर्दिश्य तस्यामृताभयरूपत्वं च दर्शितम् । नचैतदग्रे, 'अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते, यश्चायमादर्शे कतम एष' इति प्रश्ने 'एष उ एव सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत' इत्युत्तरात् प्रतिबिम्बपुरुष एवोच्यते, न जाग्रत्साक्षीति शङ्क्यम् । द्वितीयादिपर्यायारम्भे'ष्वेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति प्रतिज्ञाविरोधापत्तेः । अतस्तत्पर्यायेष्ववस्थाविशेषविशिष्टस्य जीवस्यैवोपदेश इति निश्चीयते । तथा सति प्रथमे 'एषोऽक्षिणी'ति यदुक्तम्, तत्राक्षिपदेन मन एव ग्राह्यम् । उपान्तभागे 'मनोऽस्य दैवं चक्षु'रितिवक्ष्यमाणत्वात् । तत्र दृश्यमानश्च जाग्रत्साक्ष्येव । अहंवित्तेः प्रतीयमानत्वात् । तदनु तस्यैव 'य एष स्वप्ने महीयमान' इत्यादिना स्वप्नसाक्षित्वम्, तदनु 'तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्त' इत्यादिना सुषुप्तिसाक्षित्वं च निरूप्य सर्वत्र तस्यामृतत्वं च निरूप्य, तदनु 'मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीर'मित्यादिना शारीरत्वादासामवस्थानां तस्मिन्नतात्त्विकत्वं बोधयित्वा, समाध्यवस्थायां मनसि जीवं तादृशं प्रतिपादयतीत्यतो जीवोऽपि वस्तुतोऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवान् ब्रह्माभिन्न एव प्रकरणीतिचेत् । एवं सूत्रांशेन आशङ्क्यांशान्तरेण परिहरति । आविर्भूतस्वरूपस्त्विति । अत्र पूर्वपक्षपरिहारकस्तुशब्दः । जीवस्यैवंरूपतायां कारणान्तरमुक्त्वा एतस्य जीवप्रकरणतायाः स्थाप्यत्वान्नात्र नकारप्रयोगः । परिहारप्रयोजकं कारणमाह आविर्भूतस्वरूप इति । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्जीवे भगवदावेशः फलाध्यायोपान्ते वक्ष्यते । ब्रह्मसम्पत्तिश्चोपासनादिपौष्कल्यात् । अतो नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत्प्रजापतेर्ब्रह्मत्वेनोपदेशावसरे ब्रह्माविर्भावात् सर्वत्र स्वात्मानममृताभयरूपं पश्यन्निन्द्रं प्रत्यात्मनस्तथात्वमुपदिष्टवान्, 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति चोक्तवान् । अतः आविर्भूतस्वरूपत्वाज्जीवस्तादृश उच्यते, न तु स्वतस्तादृश इतीतरपरामर्शेऽपि न पूर्वत्र जीवः प्रकरणीत्यर्थः । नच जीवस्य स्वतस्तादृशसत्त्वाभावे किं गमकमिति शङ्क्यम् । अवस्थाभेदानामेव गमकत्वात् । नच तासामागन्तुकत्वान्न तदभावगमकत्वमिति वाच्यम् । अमृतत्वादेः अभावरूपस्य तत्र साहजिकत्वे घ्नन्तीव जिनन्तीवविच्छादयन्तीवेत्यादिश्रा-

वितस्य तत्प्रतियोगिनो भयादेस्तत्र प्रामाणिकस्याशक्यवचनत्वप्रसङ्गादिति । अतोऽत्रापि ब्रह्मण एवोपदेष्टव्यत्वाद् ब्रह्मैव प्रकरणि, न तु जीवः । तस्माद् दहरः परमात्मैव ॥१९॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

ननु यदि प्रकरणद्वयेऽपि ब्रह्मैवोपदेष्टव्यम्, तदा जीवपरामर्शस्य किं प्रयोजनमत आह । अन्येत्यादि । प्रथमप्रकरणे जीवपरामर्शोऽन्यार्थः । ब्रह्मसुखरूपफलानुभवे स्वरूपयोग्यतासम्पत्त्या बोधनार्थः । कथमितिचेत् । इत्थम् । तत्र हि, 'तस्य वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमि'ति । तानि वा एतानि त्रीण्यक्षराणि स ति यमिति । तद् यत् सत् तदमृतमथ यत् ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोमे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेती'ति वाक्ये भगवत्कर्तृकामृतमर्त्ययमयितृत्वज्ञाने स्वस्य ब्रह्मसुखं फलमुक्तम् । तत्र यमयितृत्वज्ञानं यन्तव्यज्ञानाधीनमिति तयोर्मर्त्यस्य प्रसिद्धत्वादमृतं ज्ञापनीयमतस्तज्ज्ञापनाय जीवपरामर्शः । किञ्चेतः पूर्वमथ य एष इत्यादिना स्वरूपाभिनिष्पत्तिरुक्ता । तेन ज्ञानिदशायां भगवदाविर्भावो भवति । सः चकारेण सूच्यत इति तज्ज्ञापनाय च परामर्श इति । नचैतदर्थमेव परामर्श इत्यत्र किं मानमिति शङ्क्यम् । फलाध्यायोपान्ते स्वाप्ययसम्पत्त्योरिति सूत्रे सम्पत्तौ भगवदावेशस्य वक्तव्यत्वादिति । तस्मान्न परामर्शमात्रेण तथा कल्पनं युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरितिचेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न वयं जीवे उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः, किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यत इत्यतो जीवप्रकरणं वदाम इत्याशङ्क्य तत्र पूर्वोक्तं समाधिं स्मारयति । अल्पेत्यादि । अल्पश्रुतेः अल्पेऽधिकरणेऽवस्थानश्रवणात् । दहरपुण्डरीके भगवतो 'यावान् वा अयमाकाश' इत्यादिना व्यापकत्वेन श्रावितस्यावस्थानं न सङ्गच्छते । अतो जीव एवाराग्रमात्रो विरोधपरिहाराय तत्र भवत्विति कल्प्यत इतिचेत् । तदुक्तम् । यद्येवमसद्‌बुद्ध्या विचारयसि, तदा तत्समाधानमस्माभिरर्भकौकस्सूत्रे प्रागेवोक्तम्, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यनेन । हृदये चिन्तनीयत्वाद् इति । तत्र विस्मर्तव्यम् । सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधासम्भवस्यासकृदुपपादितत्वाच्च । तथा 'विजिघत्सोऽपिपास' इत्यादिसूचितं पुरुषशरीरमपि विरुद्धमिति नाशङ्कनीयम् । 'पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः, आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहित'मिति भगवद्वाक्यात् । तस्माद्दहरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २१ ॥ ५ ॥ इति पञ्चमं दहराधिकरणम् ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

ननु दहरवाक्ये, 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, उभावग्निश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहित'मिति सूर्यादीनां दहरान्तर्वर्तित्वं श्रूयते।

तद्विरुद्धं च मुण्डकादिष्वभासनवाक्यम् । तेषां ब्रह्मपरत्वं सिद्धम्, अतस्तद्विरुद्धवाक्यमाशंक्य परिहरति । अनुकृतेरित्यादि । कठवल्ल्यां मुण्डके च श्रूयते । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः, तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । तत्र कठवल्ल्यां, 'य एष सुप्तेषु जागर्तीति' यच्छब्दं पठित्वा मन्त्रान्तरे 'तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे,' 'तमेव भान्तमनुभाति' च तच्छब्दः पठ्यते । मुण्डकेऽपि 'यत्र देवः क्रतुभिर्भूतिभावन' इति, 'न तत्र सूर्यो भाती'ति । एवमुभयत्रापि यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं ब्रह्मपरत्वं च यद्यपि प्रकरणादवगतम्, तथापि मुण्डकश्रुतौ 'यस्मिन् द्यौ'रित्यत्र द्युलोकादीनां भगवदाधारत्वकथनात् सूर्यादीनां भगवत्येव स्थितिः प्रतीयते । एतन्मन्त्रपूर्वार्धे च तत्र तेषां भानं निषिध्यते । तच्च भासनस्वभावानां स्वाधारे भावाभावकथनाद्वान्यार्थं सत् सन्देहमुत्पादयति । यदि चोत्तरार्धे, तमेवेत्यादिकथनात् तदपेक्षयाधिकभाननिषेध एव तात्पर्यम्, न सामान्यनिषेधे, अतो न बाधितार्थत्वमिति विभाव्यते, तदाप्यकर्मकस्य धातोः कर्मबोधिका द्वितीया तु बाधितमेव वक्ति । ब्रह्मणः स्वतो भानकथनेन व्यवधारणकल्पनायाः कर्तुमशक्यत्वात् । अतः सन्देहः ।

पूर्वपक्षस्तु । श्रुतौ तत्रेत्यधिकरणसप्तम्या कुतोऽयमग्निरिति वचनाच्च, 'गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथे'तिवत् कैमुतिकन्यायः पूर्वार्धे दोषः । उत्तरार्धे तु 'तमेव भान्त'मिति कथनाद् भानस्य च तेजोधर्मत्वात्सत्यलोके स्थितः कश्चित् तेजोविशेष एव वक्तव्यः । नच कर्मत्वांशे बाधितार्थत्वम् । अनोःकर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे जाताया द्वितीयाया उपपदविभक्तित्वेनार्थशून्यत्वात् । अतः स एवाबाधितो वाक्यार्थ इति प्राप्ते, उच्यते ।

अनुकृतेस्तस्येति । तस्य भगवतोऽनुकारार्थमेवात्र पूर्वार्धे भाननिषेधवचनम्, न तु सर्वथा तन्निषेधार्थम् । उत्तरार्धे अनुभातीति कथनात् । तच्च तेषां स्वतोऽभाने पर्यवस्यति । नच तेजोविशेषकल्पनं युक्तम् । तमित्यनेन प्रकारेण परामर्शात् कल्प्यमानस्याप्रसिद्धत्वेन यच्छब्दानपेक्षताया वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति कथनात् सूर्यादीनां स्वतः प्रकाशो नास्त्येव, घटादिवत्, किन्तु भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारेण सूच्यते । अतो ब्रह्मपरत्वे बाधकस्याभावान्नान्यार्थकल्पनं युक्तम् ॥२२॥

अपि स्मर्यते ॥ २३ ॥

उक्तेऽर्थे सम्मतिमाह । अपीत्यादि । अपिः समुच्चये । 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावक' इति । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति च । तस्माद्भगवानेव सर्वावभासकः, तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् । एवमभासनाशङ्कितविरोधपरिहारेण दहरवाक्यानुगुण्यमस्य साधितम् ॥ २३ ॥ ६ ॥ इति षष्ठमधिकरणम् ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् परिमाणविरोधरूपं बाधकान्तरमाशङ्क्य परिहरति। शब्दादित्यादि। कठवल्ल्यां श्रूयते। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, ईशानो भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सत' इति। तथा। 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक' इति। अत्र जीवो वा, ब्रह्म वेति संशयः।

तत्र, 'यावान् वा अयमाकाश' इति व्यापकत्वमन्तःस्थितस्य प्रतीतम्। अत्र चान्तःस्थितस्यैवांगुष्ठमात्रता प्रतीयते। सा च व्यापकताविरुद्धा। अतो जीव एवात्र वक्तव्यः। अङ्गुष्ठमात्रं, 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो य' इति श्रुत्यन्तरे तस्याङ्गुष्ठमात्रतायाः प्रसिद्धत्वात्, तस्य च 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बला'दिति पुराणवाक्याद्धीनत्वमतस्तद्व्यतिरिक्तमुक्तमन्त्रोपास्यत्वेन बोधयितुमुपासनार्थमीशानत्वादिधर्मा उच्यन्ते। अतो न भगवानिति प्राप्ते, अभिधीयते,

शब्दादेव प्रमित इति। उक्तवाक्ये पूर्वार्धेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वोत्तरार्धे तावन्मात्रस्यैव भूतभव्येशानत्वं वक्तीति वाक्यरूपाच्छब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपेण मितो ज्ञातः। तथाच यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं शब्दात्प्रमीयते, एवमत्राङ्गुष्ठमात्रस्यैव भूतभव्येशानत्वम्, अतः शब्दादेवास्य प्रमितत्वादत्र सन्देह एव न कार्य इत्यर्थः। किञ्च। पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये सर्वस्य भगवदनुकारकत्वसिद्धेरत्र राजादीनां स्वल्पानामप्यनेकजनपदेशनशीलत्वात् प्रत्यक्षमप्यनुकूलीभवति। तथा तर्कोऽपि। यदि भगवानेवं न स्यात्, राजादिरपि तथा न स्यादिति। तस्माद्भगवतः सर्वतः पणिपादान्तत्वेन यत्र यावानपेक्ष्यते, तत्र तावन्तं श्रुतिर्निरूपयतीत्यङ्गुष्ठमात्रः परमात्मैवेति सिद्धम्॥२४॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

नन्वनेकरूपविरुद्धधर्माश्रयत्वं च माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूपयति। प्रादेशमात्रं च ध्यानार्थम्। अङ्गुष्ठमात्रत्वस्यात्रोपयोगादर्शनात् किमर्थं तन्निरूपणमित्याशङ्कायामाह। हृदीत्यादि। तुशब्दो निष्प्रयोजनशङ्कानिवृत्त्यर्थः। अस्ति प्रयोजनम्। तदाह। हृदि यदङ्गुष्ठमात्रं निरूपयति, तद् अपेक्षया, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'ति स्मृतेरीश्वरकार्यापेक्षया निरूपयति। तच्च कार्यं धर्मरक्षा। ननु कथमेतदवगम्यते, इत्यत आह। मनुष्याधिकारत्वादिति। मनुष्यानधिकृत्येदं मृत्यूपाख्यानं प्रवृत्तम्। मनुष्याणां च हृदयं स्थूलमपि सत् धर्मात्मकमङ्गुष्ठमात्रमेव। अङ्गुष्ठमात्रस्यैवावदानश्रवणात्। अतः परिमाणान्तरमनुक्त्वाङ्गुष्ठमात्रः सर्वधर्मरक्षार्थं निरूप्यत इत्यङ्गुष्ठमात्रो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥ ७ ॥ इति सप्तमं शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणम्।

तदुपर्यपि च बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते जैमिनीयदर्शनाभिनिविष्टस्य कस्यचिद् भ्रमः स्यात् । सर्वासु ब्रह्मविद्यासु मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणाय देवानामधिकारं स्थापयितुमिदमधिकरणमनुप्रसक्तसङ्गत्या आरभते। तदुपर्यपीत्यादि । मनुष्येष्वपि त्रैवर्णिकानामुपनयनादिधर्मवतामधिकारो, न तु ततोऽन्योक्तनानामिति जैमिनीयदर्शनेपि शूद्राधिकरणे सिद्धम् । तदत्राप्यङ्गीक्रियते। तदनुक्तमधिकं तु बोध्यते इति ज्ञापनार्थमपिशब्दः । तदुपरि विशिष्टत्रैवर्णिकेभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशादुपरि मनुष्यगन्धर्वादिप्रजापत्यन्तानन्दिनामधिकारं बादरायण आचार्यो मन्यते। तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न सम्मतिरतः स्वनामग्रहणम् । स्वोक्ते हेतुमाह । सम्भवादिति । जैमिनिर्हि कर्मविधीनां स्वापेक्षितोद्देश्यत्वातिरिक्तदेवतागतधर्मान्तरानाकाङ्क्षित्वमङ्गीकृत्य तच्छेषभूतयोर्मन्त्रार्थवादयोर्देवताविग्रहसाधकत्वं मन्वानो विग्रहाभावाद्देवानामर्थित्वसामर्थ्यविद्वत्तानामभावादधिकारासम्भवं मन्यते । सोऽसम्भवोऽत्र नास्ति । विग्रहाभावे तेषां विधीनां व्यापारकौण्ठ्यप्रसङ्गात् । तथाहि, देवतोद्देशेन विधीयमानं यागादिकं स्वस्योद्देश्यसम्बन्धाय वषट्कारमपेक्षते । स च ध्यानम् । यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद्, वषट् करिष्यन्निति विधानात्। ध्यानं च विग्रहमन्तरेणासम्भवद्ध्यानविध्यानर्थक्यं प्रसञ्जयति । अशरीराया देवतायाः ध्यानबुद्ध्यावनारोहात् । तदनारोहे च ध्यानवषट्काराद्यभावाद्यागसिद्ध्यभावेन तद्विधिवैयर्थ्यं वज्रलेपायत इति कर्मविधीनामुद्देश्यगतधर्मान्तरापेक्षा अनुक्तसिद्धा । तांश्च धर्मान् 'वज्रहस्तः पुरन्दर' इत्यादयो मन्त्रा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते'त्यादयोऽर्थवादाश्च समर्पयन्तीति मन्त्रार्थवादयोर्विग्रहसाधकत्वं निर्बाधम् । एवं सिद्धे कर्माधिकारे बाधकानां निरासेन ज्ञानाधिकारोऽपि सम्भवत्येव । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां तादृशजन्मसम्भवात् । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतेस्तेषां शारीरारम्भकारणत्वात्। नचोपनयनाभावादनधिकारः शङ्क्यः । 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्ता'दिति 'यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा' इति यज्ञोपवीतवेदाध्यापनादिलिङ्गेन शतानन्दिनां श्रोत्रियत्वलिङ्गेन च तन्निश्चयात् । अतः सातिशयाभ्यां धर्मज्ञानाभ्यां ब्रह्मविद्यायोग्यजन्मसम्भवाच्चारदचस्तेषां पूर्वसंस्कारालोपाच्चाक्षरार्थित्वे सिद्धे उत्तरोत्तरमुपदेष्टॄणां विद्यमानत्वात् प्रजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति । सम्भवोक्त्या तादृशाधिकारस्य दुर्लभत्वं सूचितम् । 'यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवत्, तथर्षीणां तथा मनुष्याणा'मिति श्रुतेः । अतस्तदुपरितनानामप्यधिकारः सिद्धः ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

अधिकार एव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । विरोध इत्यादि । नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारेऽङ्गीक्रियमाणे तत्पूर्वभाविन्युपनयनवेदाध्ययनादिरूपे कर्मण्यप्यधिकारोऽवश्यं

वक्तव्यः । स च तेषु ब्राह्मण्याद्यभावादशक्यवचनः । नचाधिकारबलेन ब्राह्मण्यादिकं तेषामाक्षेप्यमिति वक्तुं युक्तम् । तस्य विप्रतिपन्नत्वेन बलाभावात् तथाक्षेपकताया दूरापास्तत्वात् । यज्ञोपवीतमन्त्राद्युक्तलिङ्गेन तदङ्गीकारेऽपि स्वर्गस्थानां तेषां भूमिरूपस्य देशस्य, व्रीह्यादिरूपस्य द्रव्यस्य, तथा तल्लोके सूर्यगत्यभावेन दर्शादिरूपस्य कालस्य, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामित्यादिपृक्तायाः कर्तृभिन्नाया देवतायाश्चाभावेन तैः क्रियमाणे यज्ञादिकर्मणि च श्रुतिविरोध इति चेत् । न । नात्र विरोधः । कुतः । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । 'साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतं९ षड्रात्रमपश्यन्, तमाहरन्, तेनायजन्त, सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत्, स उक्थेन रुद्रानयाजयत्, सोऽतिरात्रेणादित्यानयाजय'दित्यादिषु अनेकेषां देवानां प्रतिपत्तेः कर्मणि प्रवृत्तेर्दर्शनात् । तथाचैवं प्रत्यक्षश्रुत्यैव करणे दर्शिते तत एवाधिकारसिद्धौ, 'त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽसि यानि ह वै देवत्राणि मरुतो वै देवानां विश' इत्यादिश्रुतिबलेन तेषु वर्णसत्तायाः, 'तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतु'रित्यादिष्विन्द्रादीनामाश्रमसत्तायाः, 'आदित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमाय'न्नित्यादिषु भूमावागत्य यज्ञकरणश्रावणेन देशसत्तायाः, तत एव कालद्रव्यसम्पत्तेरग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू इत्यादिरूपानां देवानां च श्रावणाद् विनैवाक्षेपं सर्वत्राधकनिरास इष्टः । नच जैमिनिस्मृत्यनवकाशः शङ्क्यः । इदानीं वेदविभागादाद्याधुनिकानां सर्वज्ञानाभावेन मुख्ययज्ञानधिकारे तान् प्रति तस्यावकाशादिति । अतः कर्माधिकारस्तत्करणं चोपर्यपि सिद्धम् ॥ २७ ॥

शब्द इतिचेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु पूर्वोक्तरीत्या देवेष्वधिकारव्यवस्थापनेन कर्तृत्वापादनात् तैः कर्मकरणे माऽस्तु श्रुतिविरोधः, तथापि शब्दे तु विरोधो भविष्यति । कथमितिचेत् । इत्थम् । अर्थज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणम् । अर्थज्ञानं च वेदात् । वेदस्तु साध्यादीनां कर्मकरणं वदति । तच्च साध्याद्युत्पत्तितत्कृतकर्मणोरनन्तरभावि । अतः कर्मकरणार्थं प्रवृत्तानां साध्यादीनां वेदार्थप्रमितिसमये साध्यादिकार्यस्य कर्मणोऽभावेन तद्बोधकवेदभागस्याप्यभावात्तदनित्यत्वापत्तिः । तदा(प)पत्तौ च, 'वाचा विरूपनित्यये'त्याद्या, 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा, शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तिः । नच तादृशवेदभागोक्ताः साध्यादयः सा यागव्यक्तिश्चान्यैवेति वाच्यम् । तदन्यत्वव्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । अतो देवानां कर्मकरणाङ्गीकारे वेदनित्यत्वबोधकश्रुतिविरोध इतिचेत् । न । नात्र श्रुतिविरोधः । कुतः । अतः प्रभवात् । प्रभवः प्राकट्यम्, स च विद्यमानस्य धर्मः । तथाच शब्दोक्तपदार्थानां शब्दादेव प्राकट्येन विद्यमानतावधारणान्न पूर्वोक्तो विरोधः । वेदोक्ताः सर्व एव पदार्था आधिदैविकाः पुरुषावयवभूताः । नचैत एव त इति शङ्क्यम् । अनुकृतिसूत्रे विषयवाक्येन भगवतः सर्वानुकार्यत्वनिर्धारात् तेषामनुकारिभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् । अतो

लौकिकप्रमाणागोचरो ज्ञानात्मकः प्रपञ्चो भिन्न एव भगवदवयवरूपः । पदानां च वैदिकानां तेनैव सम्बन्ध इति वेदैरगम्यमानाः माध्याद्यो भिन्ना इति न ह्यन्याश्रयादिर्न वा शब्दनित्यत्वहानिरिति शब्देऽपि न विरोध इत्यर्थः । ननु लौकिकैरेव द्रव्यादिभिर्यज्ञनिर्वर्तनदर्शनात् कथं वैदिकस्य प्रपञ्चस्यातिरिक्तत्वमुपगन्तुं शक्यमित्याशङ्कायामाह । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति । तथाचैताभ्यां प्रमाणाभ्यामुपगन्तुं शक्यमित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षं तावदिदानीमपि यजमानो यजमानकृत्यं ऋत्विजश्चर्त्विक्कृत्यं वेदादेवावगच्छन्ति । तथाच यथा तत्कर्म वैदिकसमधिगम्यम्, तथा पदार्था अपि । ननु प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्धर्मे शक्तौ गृहीतायां पश्चाल्लोकानां वैदिककर्मविषयकं शाब्दं भवति, ततस्तैस्तदनुष्ठीयत इति तत्प्रत्यक्षं भवति । तत्र लौकिकातिरेकश्च वैलक्षण्याद्भासत इति तत्र प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं युक्तम् । पदार्थानां तु सङ्केतग्राहकस्याभावेन तच्छाब्दाभावाद्वैलक्षण्यादर्शनेन तस्यानुपस्थितत्वाच्च कथं तत्प्रत्यक्षमितिचेत् । उच्यते । न ह्यत्र तेषां प्रत्यक्षमुच्यते । किन्तु वेदात् प्रभवस्य । एवं सति यथा कर्मणः प्रभवः, एवं पदार्थानामपि ज्ञेयः । अन्यथा प्रोक्षणादीनां संस्काराणामपार्थत्वमेव स्यात् । किञ्च । पूर्वेषां ब्रह्मादीनां भगवतः साक्षात्कारात्तदवयवरूपाणां पदार्थानामुपस्थितिः सुकरैव स्यात् । ततोऽर्वाचीनानामिदानीन्तनपर्यन्तानां तु सम्प्रदायपारम्पर्यात् सर्वस्य भगवदनुकारित्वज्ञानाच्च भेदे सादृश्ये च भाते उपमानादेव तेषु शक्तिग्रहः । अप्रत्यक्षत्वेऽपि शाब्दं च भवति । यथा स्वर्गादीनामतीन्द्रियाणाम् । उत्तमानां तु वैलक्षण्यमपि किञ्चिद्भासत एव । अतो जैमिनिमते वेदाद्धर्मावगतिवद् वैयासे मते वेदादेव पदार्थानामप्यवगतिः । किञ्च । जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यादिकमनुमानम् । मनुष्यत्ववज्जामदग्न्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाभावात् । भारत आजगरे मनुष्यत्वव्याप्यानां ब्राह्मणत्वादीनां दुष्परीक्ष्यत्वकथनेन, जैमिनिना स्त्र्यपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनमितिसूत्रकरणेन, प्रवरानुमन्त्रणश्रुत्या, 'यन्मे माता प्रममादे'ति श्रुत्या च तथा निश्चयात् । ब्रह्मवादे परोक्षज्ञानस्याप्यनुमानत्वेन व्यवहारादिति । तस्मात् कर्मावगतिवत् प्रत्यक्षेण स्वस्य जामदग्न्यावगतिवत् परोक्षेण च तस्य प्रपञ्चस्यावगतेः शब्देऽपि न विरोध इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

एतदतिदेशेनैव वेदस्यापि नित्यत्वं साधयितुमाह । अत एवेत्यादि । अत एव सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । चकाराद्ब्रह्मतुल्यत्वं, शब्दब्रह्मवेदपुरुषइत्यादिपदवाच्यत्वं च संगृह्यते । एवं सूत्रद्वये शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं भिन्न एव प्रपञ्च आधिदैविकः [१]वैत्र सिद्धः । तेनानुकारिसृष्टेरपि यत् कीर्तनं तत्रापि नानित्यसंयोगः । 'सदेव सोम्ये'ति, 'हंताऽहं मदेव मन्मात्रं द्वितीय'मिति । 'विश्वं वै ब्रह्म

१ वैलक्षण्याभावेन दर्शननति पाठः.

तन्मात्र'मित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मोपादानकतया तस्या अपि नित्यत्वावधारणादिति च सिद्धम् ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

इदानीमुत्तरकाण्डे 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिवाक्यानां विचारे तेजःप्रभृतीनां जन्यत्वश्रावणादनित्यत्वे सिद्धे शब्दार्थयोस्तदंशे अनित्यसंयोगोऽर्थबलेन प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह। समानेत्यादि। वस्तुतस्तु सर्वस्य भगवद्रूपत्वादाविर्भावतिरोभावेच्छयैवानित्यत्वेन भानस्य विष्णुपुराणे, 'सदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्, आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि'ति जगतो विकल्पचतुष्टयताबोधनेन चोक्तत्वादावृत्तिशङ्कैव नास्ति। यदि पुनर्लोकबुद्धिमनुसृत्य जन्मनाशाङ्गीकारेणानित्यतोपगम्यते, तदापि मृदादीनां पिण्डघटखर्परचूर्णभस्मपरमाण्ववस्थानां पौनःपुन्यदर्शनाद् द्रव्याकृत्योरावृत्तिरङ्गीकार्या। एवमावृत्तावपि, समाननामरूपत्वात्, घटादीनां च पृथुबुध्नोदरादिरूपाया आकृतेस्तुल्यत्वाद्, अविरोधः। नित्यानां वैदिकपदार्थानामनित्यपदार्थेन सह सम्बन्धकृतो विरोधो नास्ति। कुतः। दर्शनात् स्मृतेश्च। दृश्यते हि लोके कालिकनित्यप्रलयशालिषु पितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरेषु गङ्गादीपप्रभृतिषु च प्रतिक्षणमन्यान्यत्वेऽपि प्रवाहैक्येनैकतायाः शक्यतायाश्चाभिमानः। दृश्यते च 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद्, दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुव'रिति सर्वस्य यथापूर्वत्वबोधिका श्रुतिः। अतो लोकदृष्ट्या पदार्थानित्यत्वे तत्तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात् तत्रैव पदानां शक्तिः। इदं चानादिसृष्टिवादिनो मीमांसकस्य मतेऽपि तुल्यम्, अतो यथा अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्ध इत्यत्र व्यवहाराव्यतिरेकेण प्रवाहनित्यतया धर्मे शब्दसम्बन्धस्तद्ग्रहणं च, तथा वस्त्वन्तरेऽपीत्यनित्यसम्बन्धगन्धस्याप्यभावान्न विरोधः। किञ्च। स्मृतेः। 'सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना, प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरत' इति यथापूर्वसृष्टिबोधकस्मृतेः। 'ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते' इति स्मृतिसाधारणलक्षणे पूर्वकल्पीयाचारस्मरणस्य बोधनेन सृष्टियथापूर्वतायाः सिद्धेः प्रवाहनित्यत्वस्य सिद्धत्वात् तत्रैव पदानां शक्तेस्तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अर्थबलविचार एव उपासनाविशेषमादाय पूर्वपक्षमाह। मध्वादिष्वित्यादि। ननु छान्दोग्ये 'असौ वा आदित्यो देवमधु, तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्रास्तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एव प्राच्यो मधुनाड्य' इत्यादिना मधुविद्यायां सूर्यस्य देवमधुत्वं पञ्चदिक्कानां तद्रश्मी। पञ्चनाडीत्वं च प्रतिपाद्य अग्रे 'यद्प्रथममममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेने'त्यादिना वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्या देवगणाः स्वमुख्येनाग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपेण मुखेन दृष्ट्वैव तृप्यन्तीति निरूप्य, अग्रे 'स एतदेवममृतं

वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती'त्याद्युपासनमुक्तम् । तत्र देवानां ब्रह्मविद्याधिकारोपगमे विद्यात्वाविशेषान्मधुविद्याविषयत्वाद्वेद्यवेत्रैक्यापत्त्यानुपपत्तेरादित्यः कथमादित्यमुपासीत । किञ्चाग्रे आदित्याश्रितानि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुक्रम्य वस्वादीन् पञ्चदेवगणाँस्तदुपजीवकानुक्त्वा वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतो वस्वादिरूपप्राप्त्या स्वगणमुख्यमुखेन तृप्तिरुच्यते । सा चोपासनातः प्रागेव वस्वादिरूपेण वर्तमानानां पुनस्तत्प्राप्तिकथनात् प्राप्यप्राप्त्रोरैक्यापत्त्यानुपपन्ना भवति । नचादित्यवेद्य आदित्यो वस्वादिप्राप्त्या वस्वादयोऽन्य एवेति वक्तुं शक्यम् । प्रमाणाभावात् । अधिकारानङ्गीकारे तु तेषामनुपासकत्वात् प्राप्तफलत्वेन कृतार्थत्वाच्च न देवान्तरकल्पना । नच माऽस्तु मधुविद्यायामधिकारः, तावता ब्रह्मविद्यानधिकारो न वक्तुं शक्यः । तेषां मोक्षार्थित्वात्तत्र बाधकाभावाच्चेति वाच्यम् । ब्रह्मणोऽपि देवत्वात्तस्याप्युपासककोटिप्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्यत्वयोर्विघटनादिति । अत्र मध्वादीत्यादिपदेन, 'अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद' इति, 'वायुर्वाव संवर्ग' इति 'आदित्यो ब्रह्मे'त्यादेश इत्याद्याः सर्वा एव देवोपासनाविद्या गृहीताः । अतस्तासु पूर्वोक्तरीत्या देवानामुपासकत्वासम्भवात् सर्वास्वेव विद्यासु देवानामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

अधिकारानङ्गीकारे पुनरुपपत्त्यन्तरमाह । ज्योतिषीत्यादि । तेषां सर्वेषामेवानधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते । सर्वेऽपि नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योतिश्चक्रे दृश्यन्ते, तस्मादिति ॥ ३२ ॥

नच सर्वेषां ज्योतिश्चक्रे स्थित्यभावः शङ्क्यः । तैतिरीयारण्यके शिशुमारोपासने 'अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं, तत इन्द्रस्ततः प्रजापति'रित्यादिश्रावणात् । न हि तादृशां प्राप्तैश्वर्याणां सर्वोपासानामुत्तरमार्गवर्तित्वेनाधिकारसमाप्तौ मोक्षभाजां ज्ञानकर्मणोः कश्चनोपयोगोऽस्ति । तस्मान्न तेषामधिकार इति प्राप्ते, उच्यते ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानां ज्ञानकर्माधिकारसद्भावं बादरायण आचार्यो मन्यते । गौणसिद्धान्तो नायमिति बोधनाय स्वनामग्रहणम् । ननु यद्यार्षज्ञानेनाधिकारोऽङ्गीक्रियते. तदा जैमिनेरपि तथात्वात् तौल्यमित्यतः प्रमाणमाह । अस्तिहीति । नास्माभिरार्षज्ञानेनाधिकार उच्यते, किन्त्वस्ति प्रत्यक्षं देवानामुभयाधिकारज्ञापकं वचनम् । 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत्, तदुदिते सूर्येऽजुहोत्, देवा वै सत्रमासतर्द्धिपरिमितं यशस्कामा' इत्यादि । तथा 'यो यो

देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव'दित्यादि। तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे इन्द्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारः। नचैतेषामर्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावान्नैतैरधिकारसिद्धिरिति शङ्क्यम्। अत्र प्रथमवाक्यस्य विद्वद्वाक्यशेषत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावे तदुक्तार्थस्याप्रामाणिकत्वात्तज्ज्ञानेन यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति प्रैव जायत इति फलस्याप्यभावापत्तेः। अतस्तदनुरोधेनैव प्रजापतेरग्निहोत्रद्रष्टृत्वं तद्धोतृत्वं चावश्यमभ्युपेयम्। नच प्रजापतिरिति भाविनी संज्ञेति वक्तुं शक्यम्। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व'मिति श्रुतेस्ततः पूर्वस्यान्यस्याभावात्। एवं सिद्ध एकस्मिन् देवेऽधिकारे, देवा वै इत्यादिभिर्यो य इत्यादिभिश्चान्येषामपि कर्मणि ज्ञाने चाधिकारो निश्चेतव्यः। यत्र पुनर्देवानां फलभोग एव तदवयवभूता उपास्ता भिन्ना एव, अनशनात्। न हि जीवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीति। तस्माद्वेदनित्यत्वाय शब्दबलविचार एवादरणीय इति देवानामप्यधिकार इति सिद्धम्॥ ३३ ॥ ८॥ इत्यष्टमं तदुपर्यपीत्यधिकरणम्॥ ८॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि॥ ३४॥

अथानुप्रसङ्गसंगत्या शूद्रस्याधिकारो ब्रह्मविद्यायामस्ति, न वेति विचार्यते। एवं हि छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठकारम्भे श्रूयते। जानश्रुतिर्ह पौत्रायण इत्यत्र, श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस। स ह सर्वत आवसथान्मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽस्यन्तीत्यथ ह हंसा निशायामतिपेतुस्तद्धैव हंसो हंसमभ्युवाद हो होऽयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीत्, तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति। तमु ह परः प्रत्युवाच कं वर एनमेतत्सन्तं संयुग्वानमिव रयिकमात्थेति। ततो, योऽनु रयिक्वमित्यादिना रयिकप्रशंसामुक्त्वा, ततो जानश्रुतिस्तच्छ्रुत्वा रयिकमन्विष्य तत्र गत्वा रयिक्वेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथोनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स' इति। तमु ह परः प्रत्युवाच अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति। तथा शूद्रानेन मुखेनालापयिष्यथा इत्युक्त्वा, स होवाचेत्यादिना संवर्गविद्यामुपदिष्टवानिति। एतदर्थस्तु। जनश्रुतेरपत्यं जानश्रुतिः। पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः। श्रद्धया देयं यस्यासौ श्रद्धादेयः। बहुपाक्यो बहुपाककारयिता। स हेतिभिन्नं पदम्। मापयाञ्चक्र इति कारयामास। मेऽत्स्यन्तीति। मत्सम्बन्ध्यन्नं भक्षयिष्यन्ति। हो हो इति भये द्विरुक्तिः सम्बोधनस्य। अयीति कोमलालापे। दिवेति द्युलोकेन दिनेन वा। तन्मा प्रधाक्षीरिति। तस्माज्ज्योतिषः, त्वाडादेशः। त्वां मा प्रदहतु। कं वरे इति। कम् उ अरे एतत्सन्तमेतावन्कारिणं सन्तं सयुग्वानमिव रयिक्वमात्थेति। युज्यते इति युग्वा शकटं तेन सह वर्तमानः सयुग्वा। रयिक इति नाम। सयुग्वानं रयिक्वमिवात्थेति पदसम्बन्धः। अह हारे इति। अह हाऽरे। अरे। स ह गोभिरिति। स रथः ह गोभिरिति। सहयुक्ते तृतीया। मुखेनेति द्वारेण। अत्र शूद्रेति सम्बोधनात् सन्दिह्यते।

यथा, 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्, सा हि तस्येष्टि'रिति श्रुतेः कर्मविशेषे शूद्रस्याधिकारो, यथा वा, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् दोहादौ च शूद्रजातेरधिकारः, तथा ब्रह्मविद्यास्वप्यस्ति न वेति। तत्र शूद्रेति सम्बोध्य पश्चाद्, विद्योपदेशश्रावणात् ,निषादस्थपतिमितिवद्विशेषानुल्लेखाज्जातिशूद्रस्याधिकारः सर्वब्रह्मविद्यासु संवर्गविद्यायां वेत्याशङ्क्य परिहरति। शुगस्येत्यादि।

अत्र शूद्रेति पदाज्जातिशूद्रस्याधिकारो न शक्यवचनः। तत्र हेतुः। तदनादरश्रवणात्। तस्माद्धंसादनादरश्रवणात्। कं वर एनमेतत्सन्तँ संयुग्वानमिव रयिक्वमात्थेति स्वापकर्षश्रवणात् तदनन्तरम् आद्रवणात्। शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः। पृषोदरादित्वाच्चकारस्य लोप उकारस्य दीर्घश्च परोक्षवादत्वात्। ननु पूर्वतन्त्र आधानप्रकरणे, वर्षासु रथकार इत्यत्र रूढिरेवादृता। रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायात्सा रूढिर्योगापेक्षया प्रबला। अतः कथं तदनादर इत्यत आह। सूच्यते हीति। अत्र हि शूद्रेति संबोधनेन स्वस्य सर्वज्ञत्वं रयिक्वेन सूच्यते। हंसवाक्यश्रवणाच्छोके जाते त्वमत्रागत इति। नचात्र तथा सूचने मानाभावः शङ्क्यः। प्रसिद्धकारणाभावेऽपि प्रपन्नाधिकारवचनानामन्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात्। एतद्बोधनायैव युक्तत्वबोधकस्य हिशब्दस्य प्रयोगः। नच स्वस्य सर्वज्ञत्वख्यापनार्थमेवं वचनमपि ब्रह्मविदो न युक्तमिति शङ्क्यम्। तन्मात्सर्यनिवारणेन तस्य योग्यतासंपादनार्थत्वेन युक्तत्वात्। अतो रथकारस्थले तथोपाख्यानाभावेन तन्न्यायस्यात्र वक्तुमयुक्तत्वात् तत्र तथार्थयुक्तेर्योगादेवात्र शूद्रपदप्रयोगो, न जातिशूद्रवाचीति न तस्याधिकारसमर्थनायालमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

ननु मास्त्वत्र रूढः शूद्रशब्दः, तथापि जानश्रुतिजातेरत्रानुक्तत्वाच्छूद्रस्य शब्दत्वयोगं बोधयन्नेवानुपूर्वीसाम्याज्जातिमपि बोधयिष्यतीत्याशङ्कायां जात्यन्तरगमकमाह। क्षत्रियत्वेत्यादि। बहुपाक्यत्वावमथकरणक्षत्तृस्थापनान्तानां गोनिष्करथयुक्तस्वकन्याया भार्यात्वेन दानाच्च पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेः। चकारेणोपदेशादपि तदवगतेः। तथा चैवं पूर्वग्रन्थपर्यालोचने तज्जातेर्बुद्धावारोहात्कुण्ठः शूद्रशब्दो नानुपूर्वीसाम्यादपि तां बोधयितुं शक्यतीत्यर्थः। नच धनवति धार्मिके शूद्रेऽपि बहुपाक्यत्वादीनां कथञ्चन वक्तुं शक्यत्वाच्छूद्रादारोपसङ्ग्रहस्य मन्वादिभिरुक्तत्वेन तस्य च कन्यादानहेतुकत्वेन तस्मिन् कन्यादातृत्वस्यापि शक्यवचनत्वान्नैतैः क्षत्रियत्वनिश्चय इति शङ्क्यम्। सम दिवेत्यादिप्रथमहंसवाक्योक्तमाहात्म्यस्य क्वापि शूद्रे अश्रवणात्स्मरणाच्च तदसङ्गत्यापत्तेः। रयिक्वप्रथमविवाहस्य काप्यदर्शनादेतद्विवाहस्यैव प्राथमिकतया वक्तव्यत्वे रयिक्वस्यापि शूद्रताप्रसक्तौ दुष्टतायां 'यथा कृतायविजितायाधेराः संयन्त्येवमेतँ तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद् वेद यत् स वेदे'ति द्वितीयहंसोक्तस्य रयिक्वमाहा-

त्न्यस्यापि तथात्वापत्तेश्च । वाक्यार्थस्तु यथा लोके कृताय विजिताय कृतो य आयो द्यूतसमयप्रसिद्धो ग्लहः । तं यो विशेषेण जयति स कृतायविजितस्तस्मै जेत्रे तादर्थ्ये चतुर्थी, तादृशजेत्रर्थम्, अधरेयाः सँयन्ति स्वल्पजेतारस्तत्रान्तर्भवन्ति । एवमेतत्प्रायेण एतं रयिकं तदभिसमेत्य अन्तर्भवति, तत् किमित्यत आह । यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्तीति । किञ्च । यत् स रयिक्वो वेद तस्मिन्नपि तादृग्माहात्म्यं भवतीति । ननु हंसवाक्यस्य धर्मिष्ठतामात्रबोधकत्वं ब्रह्मविन्माहात्म्यबोधकत्वं च, न तु क्षत्रियासाधारणतद्बोधकत्वम् । अतो न तेन क्षत्रियत्वावगतिरिति ग्रहिलवादनिराकरणाय हेत्वन्तरमाह । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गादिति । अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्ष इत्यादिरूपे उपसंहारगते वाक्यशेषे । कक्षा सेना यस्येति कक्षसेनस्तस्यापत्यं काक्षसेनिरित्यत्र । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे स्पर्धापदे च दोर्मूल' इति कोशेन कक्षापदस्य स्पर्धास्थानबोधकत्वात् स्पर्धायाश्च चित्रत्व एव सम्भवात् कक्षापदस्य चित्रत्त्वे पर्यवसितत्वात् सेनापदस्य च रथेषु पर्यवसितत्वात् काक्षसेनिपदेन चित्ररथपुत्रो लक्ष्यते । तेन चैत्ररथेन अत्र क्षत्रियत्वावगतेः । नन्वेवं क्लेशेन कथं क्षत्रियत्वं गम्यत इत्यत आह । लिङ्गादिति । छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । 'एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयँस्तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वंस्ततस्माच्चैत्ररथो नाम क्षत्रपतिर्जायत इति' । 'समानान्वयानां समानान्वया एव याजकाः प्रायेण दृष्टा' इति कापेयसम्बन्धः काक्षसेनेश्चैत्ररथत्वे लिङ्गम् । अतस्तद्बलात्तस्य क्षत्रियत्वावगतिः । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । तस्य तथात्वं परीक्षितुमेतौ संवर्गविद्योपासकौ संवर्गरूपाय प्राणाय पूर्वं भिक्षां न ददतुः, ततस्तदुक्तश्लोकेन तं तद्विदमवगत्य पश्चाद्ददतुः । अतस्तस्यां विद्यायामुपक्रमसन्दिग्धत्वेऽप्युपसंहारे गुरुशिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियौ सिद्धावतस्तस्य निःसन्दिग्धत्वात् प्रकृतेऽपि तावेवावगन्तव्यौ । तस्मान्न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारी ॥ ३५॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

ननु 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा'दिति जैमिनीयसूत्रात्, 'प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम्, शीघ्रमन्थरगामित्वात् तथेह श्रुतिलिङ्गयो'रित्यभियुक्तोक्तेश्च श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य दौर्बल्यात्तत्र क्लेशतल्लाभेन सुतरां दौर्बल्यात् श्रुतिबलादेव शूद्रस्याधिकारोऽस्त्विति शङ्कायामाह। संस्कारेत्यादि। शूद्रस्य क्वचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्रापि कल्प्येत । तत्तु नास्ति । कुतः । संस्कारपरामर्शात् । तं होपनिन्ये । सनत्कुमारनारदसंवादेऽपि, ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि, यजुर्वेदं सामवेदमित्यध्ययनलिङ्गात् । एवमन्यत्र सर्वत्र वैदिके अर्थे ज्ञातव्ये उपनयनसंस्कारः परामृश्यते, तस्मात् । किञ्च । वैश्वानरविद्यायां तान् हानुपनीयेत्यत्रापि प्राचीनशालादीनां महाश्रोत्रियत्वलिङ्गेन ब्राह्मणतयोपनयनस्य सिद्धत्वाद्देशिकतन्निषेधस्यैवानुवादात् सर्वत्र

तत्परामर्शो निर्बाधः । तदभावाभिलापाच्च । शूद्रस्य तु चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्र इति । 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हती'ति संस्काराभावकथनात् । चकारो, 'न शूद्राय मतिं दद्या'दिति निषेधस्य संग्रहाय । तथाचात्र शूद्रस्याधिकारकल्पनेऽनेकश्रुतिस्मृतिविरोध इति, 'आनर्थक्यं प्रमाणानां विपरीतं बलाबल'मिति न्यायात् श्रुतेरेव दौर्बल्यमिति न शूद्रस्य श्रुत्याधिकारसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न सर्वथाधिकारः । तदभावस्य शूद्रत्वाभावस्य निर्धारण एव प्रवृत्तेः । गुरुशिष्यभावस्य प्रवर्तमानत्वात् । छान्दोग्येषु (षष्ठ) प्रपाठके सत्यकामो जाबालो जबालां मातरं मन्त्रयांचक्र इत्यत्र अपृच्छं मातरम्, सा मा प्रत्यब्रवीत्, बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि, जबाला तु नामाहम्, सत्यकामो नाम त्वमसीति सत्यकामवाक्यश्रवणोत्तरं गौतमो 'नैतदब्राह्मणो विवक्तु-मर्हती'ति तत्सत्यवचनेनोत्तमवर्णत्वं च निश्चित्यैव 'सत्यकाममुपनिन्ये' इति श्रावणात् । न च निश्चिते ब्राह्मणबीजजत्वे शूद्राभावनिश्चयोक्तिवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । व्यभिचारजन्ये शूद्रत्वस्य स्मृतिसिद्धत्वेन वामदेव्यसामोपासकस्य 'न काञ्चन परिहरे'दिति श्रुत्या सर्वगामिनः समीपे तस्या गमने तद्योगाज्जातस्य व्यभिचारदोषानाक्रान्तत्वबोधनाय शूद्रत्वाभावनिश्चयकथनस्यावश्यकत्वादिति । तस्मान्न शूद्रस्याधिकारः ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

अधिकारचिन्ता तदा स्यात्, यदि केनचित्प्रमाणेनात्र स संभाव्येत । यथा पति-ताग्निहोत्रप्रतिपत्तिस्थले शूद्रस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं चेति त्रयाणां निषेधात् । सूत्रे ज्ञानपदानुक्तिस्तु शूद्रसन्निधावन्यस्याप्यध्ययननिषेधबोधनार्थम् । तथाच अर्थपदमध्यय-नसमभिव्याहारेण तद्वस्तु बोधयदेव समभिव्याहारमहिम्नाऽभिधेयरूपार्थज्ञानमपि वृत्त्य-न्तरेण बोधयतीत्येतदर्थमित्यर्थः । शूद्रप्रतिषेधस्तु'अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्र-प्रतिपूरणमिति । पद्यु वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसामीप्ये नाध्येयमिति । उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद' इति श्रुतिषु द्रष्टव्यः । पद्युवेत्यत्र यदि उ वेति पदच्छेदः । किञ्चार्थपदेनेदमपि ज्ञाप्यते । देहादौ शूद्राख्यदेवतासम्बन्धे मन्त्राणां तत्राभाव एवेति । नचात्र विप्रतिपत्तव्यम् । 'छन्दांस्येनं प्रजहन्ति काले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा' इति महाभारते तत्कृतत्यागबोधनात् । पद्मपुराणीये गीतामाहात्म्ये विभूतिविश्वरूपाध्याययोः पक्षिरूपेणोपनयनस्मरणाच्च । किञ्च, 'वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात्, वेदा-क्षरविचारेण ब्राह्मणीगमनेन च, कपिलाक्षीरपानेन शूद्रश्चाण्डालतां व्रजे'दित्यादिस्मृ-तेरपि न शूद्रस्याधिकारः । अतः स्मृतेरिति शब्दरूपस्य षष्ठीमादध्यादिदं बोध्यते । यत्-स्मार्तपौराणज्ञानकर्मणोरपि न शूद्रजातिजनकेन दुष्कर्मणा जातिशूद्रस्याधिकारः, किन्तु

शापादिना कारणविशेषेण जातानामेवाधिकार इति । तेन पुराणादिपाठोऽपि सङ्कोचादेवावगन्तव्यः । तस्मात् कचिदपि वैदिके शूद्रस्य नाधिकार इति स्थितम् ॥ ३८ ॥ ९ ॥ इति नवमं शुगस्येत्यधिकरणम् ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

एवं प्रसङ्गाद् ब्रह्मविद्याधिकारं विचार्य पुनः कठवल्लीस्थमेव वाक्यान्तरं विचारयति । 'यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति । अर्थस्तु । यदिदं किञ्च, परिदृश्यमानमपरिदृश्यमानं च सर्वं जगत्, प्राणे विद्यमाने निःसृतं बहिरागतं सदेजति कम्पते । तत्र हेतुः, महद्भयं महतां भयं यस्मात् तादृशं, वज्रमुद्यतम् । आयुधमुल्लासितमिति पदसम्बन्धात् स्फुटयति । चतुर्थपादस्त्वेतज्ज्ञानफलबोधकं वाक्यान्तरम् । तत्र सन्देहः । किमत्र प्राणोपासनोच्यते, इन्द्रोपासना वा, ब्रह्मवास्यं वेदमिति । तत्र बीजं तु प्राणः, वज्रोद्यमनरूपमिन्द्रलिङ्गं, ब्रह्मप्रकरणं च यथायथम् । पूर्वपक्षस्तु, प्रकरणापेक्षया श्रुतेर्बलिष्ठत्वाद् 'अमृतं वै प्राण' इति श्रुत्या प्राणोपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तेर्युक्तत्वाद्देहप्राणवियोगे मरणसम्भवेन भयरूपत्वस्यापि सम्भवाच्च प्राणोपासनैवात्र युक्ता । लिङ्गविचारे त्विन्द्रस्याप्यमरत्वात्तदुपासकस्याप्यमृतत्वं युज्यते । बलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वं चेन्द्रस्य । अतः प्राण इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तम् । तत्रोच्यते । कम्पनादिति । आयुधोद्यमनजभयहेतुकं कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः । तत्रापि 'यदिदं किञ्चे'त्यनेन सर्वपदे सङ्कोचवारणात् तत् सर्वसम्बन्धि, तच्च भगवद्धेतुकमेवेति तदसाधारणम् । अतो न प्राणधर्मः । इन्द्रस्य तु लिङ्गमपि शिथिलम् । वज्रस्याग्निहृदयत्वात् । 'तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिदत् साऽशनिरभव'दिति श्रुतेः । नच प्राणश्रुतिविरोधः । प्राणशब्दवाच्यत्वस्य 'अत एव प्राण' इत्यत्रैव साधितत्वात् । नचाधिकरणव्यर्थता । भगवत एतादृशमारकत्वस्य प्रागसाधितत्वेन तत्साधनार्थत्वात् । नच पक्षानुल्लेखदोषः । एतादृशस्य हेतोर्वाक्यान्तरे अदर्शनाद्धेतुरेव पक्षमाक्षेप्स्यतीत्याशयेन विमृष्टनिष्ठविशेषान्तरविमर्शस्यात्र करणेन च तत एव तस्य स्फूर्त्या न्यूनताया अभावादिति ॥ ३९ ॥ १० ॥ इति दशमं कम्पनाधिकरणम् ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये दशमप्रपाठके दहरविद्यायां श्रूयते । 'य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स आत्मे'ति । इन्द्रप्रजापतिसंवादे तु, स आत्मेत्यस्य स्थाने 'स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीड'न्नित्यादि पठ्यते । तत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्विभक्तिसामानाधिकरण्याच्च जीवो ग्रहीतुं शक्यते, तथापि गीतायां 'मुत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इत्युत्तमपुरुषत्वेन परमात्मनो बोधनस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात् तत्र सन्निधिं विभक्तिसामानाधिकरण्यं चानादृत्य व्यवहितं व्यधिकरणवि-

भक्तिबोधितमपि ब्रह्मैव वाक्यार्थत्वेन निश्चीयते। अतो दहरविद्यास्थमेव वाक्यं विषयः संशयस्तु, परं ज्योतिर्महाभूतं, ब्रह्म वेति । तत्र, राजशिबिराणि नदीतीरात् समुत्थिता-नीत्यादौ लोके समुत्थानस्योद्गमने प्रयोगदर्शनादस्माच्छरीरात् समुत्थायेत्युक्तस्य शरीरात् समुत्थानस्य तत उद्गमनार्थत्वे निश्चिते तदुत्तरमुपसम्पत्तव्यस्य ज्योतिषोऽर्चिरादि-रूपस्यैव युक्ततया जीवस्याचिरादिमार्गेण गमनेऽर्चिराद्यपेक्षया आदित्यादेः परत्वस्यापि सम्भवेन रूढेस्त्यागायोगाद्भौतिकं भूतरूपं वा ज्योतिरत्रोच्यते इति प्राप्तम्। तत्राभि-धीयते । ज्योतिरत्र परं ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । समानप्रकरणे, 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह' इति । 'अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्ती'त्यादिप्रदेशेषु सम्पत्तव्यत्वेन ब्रह्मण एव दर्शनादत्रापि सम्प्रसादवचनेन सुषुप्तेरेव बोधनाद् ब्रह्म-स्थाने प्रयुक्तस्य ज्योतिःपदस्य ब्रह्मवाचकताया एव न्याय्यत्वादित्यर्थः । नच श्रुत्यपेक्षया स्थानस्य नैर्बल्यान्नेदं युक्तमिति शङ्क्यम्। वाग्ज्योतिरित्यत्र वाच्यपि तत्प्रयोगेण श्रुतेः सन्दिग्धत्वादिति । तस्माद् ब्रह्मस्थाने यः शब्दः प्रयुज्यते स ब्रह्मवाचक एवेति निश्चयः । नच ज्योतिश्चरणाधिकरणे ब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यतायाः सिद्धत्वात् किमेतत्प्रणयनेनेति शङ्क्यम् । ये धर्माः पूर्वं ब्रह्मासाधारणतया सिद्धाः, ये च युक्त्या साधितास्तेभ्योऽतिरिक्ता ये धर्मास्तेषां ब्रह्मासाधारण्यबोधनार्थत्वात् । ते च उपसम्पत्तव्यत्वम्, उपसम्पन्नस्व-रूपाभिनिष्पादकत्वम्, पूर्ववाक्यगतं हृदयत्वम्, उत्तरवाक्यगतसत्यपदोक्तमर्त्यामृत-नियामकत्वं चेति चत्वारो बोध्याः । अतो न प्रयोजनशून्यत्वदोषः ॥ ४० ॥ ११ ॥ इत्येकादशं ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

छान्दोग्यसमाप्तौ श्रूयते 'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मे'ति । अत्राकाशशब्दे सन्देहः । श्रुतौ वैशब्दात् प्रसिद्ध्यनुग्रहेण ब्रह्मशब्दप्रयोगेण चोभयत्र युक्तेस्तौल्याद् भूताकाशवाची, ब्रह्मवाची वेति । तत्र नामरूपनिर्वाहो नाम तयोरविच्छेदेन चालनम् । तत्कर्तृत्वमात्रमत्र प्रतीयते, न त्वन्यः कोऽपि धर्मः । तन्मात्रं त्वाकाशस्याप्यवकाशदानात् सम्भवति । नच धर्मसामान्यत्वेन प्रकरणबलाद् ब्रह्म ग्रहीतुं शङ्क्यम् । प्रजापतिरुवाचेत्यस्य द्विरुक्त्या श्यामाच्छबलमिति प्रकरणान्तरव्यवधानेन च ब्रह्मप्रकरणस्यात्राभावात् । नापि द्वितीयप्रकरणशेषत्वम्। अभिसम्भवानीत्यस्य द्विरुक्त्या तस्यापि समाप्त्यवगमात् । अत एव न जीवपरत्वम् । आकाशपदस्य जीवपरतायाः काप्य-सिद्धत्वात् । नचोपसंहारगतानां ब्रह्मामृतात्मशब्दानामसङ्गतिः शङ्क्या । तेषामवकाश-दानकृतबृंहणनित्यत्वव्यापकत्वगुणयोगेनोपासनार्थं प्रशंसानिबन्धनया गौण्यापि नेतुं शक्यत्वात् । नापि ते यदन्तरेत्यस्य व्यापकतया आकाशेऽपि तत्संभवात् । अत उपक्रमगतस्याकाशपदस्योच्चारणमात्रतो भूताकाशावगमात् स एव ग्राह्य इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

आकाशः परमात्मैव । कुतः । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । अर्थः प्रयोजनं यद् भूताकाशस्य श्रुतिसिद्धं वायुजननरूपं तस्मादन्यद् अर्थान्तरं, ते यदन्तरेत्यादिनोक्तम् । आसमन्तान्नामरूपयोरन्तःस्थापनम् । आदिपदेन तद् ब्रह्मेत्यादिना बोधितं तत्पोषकत्वं तयोरानन्दकत्वं तदात्मत्वं च बोध्यम् । तेन अन्तरःअर्थो यस्मादित्यर्थान्तरम्, वाहिताग्न्यादिष्विति परंनिपातः । तस्य भावोऽर्थान्तरत्वम् । तदादयः पूर्वोक्ता धर्मा ब्रह्मादिश्रुतयश्च तेषां व्यपदेशात् कथनादिति सौत्रपदस्यार्थः । न चेदमसंकुचितं नामरूपनिर्वोढृत्वं निरुह्यस्य रूपान्तर्गतस्याकाशस्य सम्भवति, न वा क्वापि श्रुतावाकाशमाहात्म्यहेतुत्वेनोक्तमस्ति । नाप्यसङ्कुचितं तयोरन्तःस्थापनं बृंहणं वा तथा । अत आकाशकार्यातिरिक्तकार्यकर्तृत्वादेरत्रोक्तत्वाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां चानुकूल्याद् ब्रह्मैवाकाशः । स्वारसिकं च शब्दानां ब्रह्मवाचकत्वम् ,अतो न लक्षणादोषः । यदपि लोकदृष्टयाकाशस्यावकाशदानान्नामरूपनिर्वाहकत्वं तदपि भगवदधीनम् । 'अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमान्नभ' इति श्रीभागवतवाक्यात् । नचैतेषामुपासनार्थत्वं वक्तुं शक्यम् । वैपदविरोधात् । तस्माद् ब्रह्मधर्म एवायम् । एतस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमत इह विचारितम् । अत एव तद्धर्माधिकरणेन तल्लिङ्गाधिकरणेन वा नास्य गतार्थता । तेनेदं सिद्धम् । यत्रैव सिद्धवत्कारेणोत्कृष्टधर्मा अतदीया अन्यवाचकपदवाच्यस्योच्यन्ते, तत्रार्थापत्त्या ब्रह्मैव बोध्यमिति ॥ ४१ ॥ १२ ॥
इति द्वादशमर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणं शरीरब्राह्मणं चात्र विषयः । अत्र, किं ज्योतिरयं पुरुष इत्युपक्रमे,समाप्तौ च अभयं ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेतिवेत्तृत्वेन जीवस्यैव परामर्शान्मध्ये च ब्रह्मधर्माणां सर्वेशितृत्वादीनां श्रवणात् सन्देहः । किमिदं जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरं जीववाक्यम् ,उत स्वातन्त्र्येणैव ज्ञानकर्मत्वप्रतिपादनपरं ब्रह्मवाक्यमिति । विचारप्रयोजनं स्वानन्दमयाधिकरणमारभ्य दहराधिकरणपर्यन्तं 'नेतरोऽनुपपत्ते'रित्यादीनां जीवनिषेधकानां सूत्राणां वैयर्थ्यस्य परिहारः । अन्यथा तु जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे जीवभावस्याविद्यासंसर्गकृतावस्थान्तररूपत्वात् तत्सत्त्वेपि ब्रह्मत्वस्यानपेतत्वेन संसारावस्थावस्थितस्य च जगत्कर्तृत्वादिधर्माणां प्रत्यक्षबाधितत्वेन दर्शनान्तराच्च बाधितत्वेन शङ्काया एवानुदयात्तद्वैयर्थ्यं वज्रलेपायेत । आचार्यस्य ग्रहिलवादित्वं बर्बरत्वं चापद्येत । विचारे तु श्रुत्यैव तत्सिद्धेर्न त्रयमपीत्युपोद्घातेनेदं विचार्यते । तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्जीवपरामर्शान्मध्य उक्तानां धर्माणां चावस्थान्तरेऽपि वस्तुतो ब्रह्मतया तदीयत्वाद् 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यत्र विद्यानिर्मुक्तया स्वस्वरूपानुसन्धानेन 'ब्रह्मैव सन्' विभेदरहितो भवतीत्यर्थेन वस्तुतो ब्रह्मत्वाद् जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरमेवेदं वाक्यमिति प्राप्ते । अभिधीयते । सुषुप्तीत्यादि । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मैव वाक्यार्थः । कुतः । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । व्यपदेशादिति

पूर्वसूत्रतोऽनुवर्तते । सुषुप्तौ 'अयमात्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं वेद नान्तर'मिति । उपक्रमे च 'अयमात्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ' इति जीवात्मनः सकाशात् प्राज्ञस्य परमात्मनो भेदेन कथनात् । न ह्यवस्थाभेद एको भेदेन व्यपदिश्यते । न हि पण्डितो देवदत्तः कर्मादिवशात् पतितो देवदत्ताद्भिद्यते । अतः पूर्वाधिकरणे यथा अन्यथानुपपत्तिबलादाकाशवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिर्धारः, तथात्रान्यथानुपपत्तिबलात् प्रकरणस्य तथात्वनिर्धारो युक्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती'ति पत्यादिशब्दाः सर्वस्येत्यादयस्तेभ्य इदं प्रकरणं स्पष्टमेव ब्राह्मत्वेन गम्यते । न हि निरङ्कुशं सर्वाधिपत्यं जीवस्य सम्भवति । न वा जीवस्यावस्थाविशेषस्य ब्रह्मानतिरेकात् सर्वस्यमसम्भवदधिपतित्वं समर्थयितुं शक्नोति । अतः सर्वस्याधिपतिरित्यादिश्रुतिबलादप्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ १३ ॥ इति त्रयोदशं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणम् ।

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रकृतायां
ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

अतीतेषु त्रिषु पादेषु प्रथमे शब्दकृतसन्देहनिवारणाय कार्यनिरूपकाणि वाक्यानि विचार्य, द्वितीयतृतीययोश्च यथायथं जीवजडरूपार्थकृतसन्देहवारणायान्तर्याम्युपास्यरूपनिरूपकाणि च वाक्यानि विचार्य, सर्वेषां वेदान्तानां साक्षात्परम्परया च ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपादितः । स तदा दृढीभवति यदा श्रौतत्वेनाभिमन्यमानस्य मतान्तरस्य श्रौतत्वं निराक्रियते। अतस्तदर्थं चतुर्थे पादे जीवजडसमुदायात्मकार्थनिरूपकतया मतान्तरश्रौतत्वभ्रमजनकानि प्रकीर्णकानि वाक्यानि विचार्यन्ते । अत उपोद्घातोऽत्र पादसङ्गतिः । तत्र ईक्षत्यधिकरणे ब्रह्मलक्षणस्य प्रकृतावतिव्याप्तिं वारयितुमशब्दमिति पदेन सांख्यमतमशब्दत्वान्निवारितम् । तद्दाढर्यार्थमिह सूत्रांशेन आशङ्क्यांशान्तरेण समाधत्ते । आनुमानिकमित्यादि । एकेषां कठानां शाखासु कठवल्ल्याम्, आनुमानिकं सांख्यैः, स्थूलभूतानि शब्दादितन्मात्रजन्यानि, मूर्तत्वात् । यद्यज्जन्यं तत्तत्सदृशम् । यथा मार्तिकादिबाह्याभ्यन्तरकरणानि तन्मात्राणि च अहंकारजन्यानि । शान्तघोरवि-

मूढत्वात्। अहंकारो महत्तत्त्वजन्यः। शान्तादिरूपत्वात्। महत्तत्त्वं प्रकृतिजन्यम्। शान्तादिरूपत्वात्। पूर्ववत्। प्रकृत्यादीनि चतुर्विंशतितत्त्वानि परार्थानि। संघातरूपत्वात्, पर्यङ्कादिवत्। यः परः स पुरुष इत्येवमनुमानकल्पितं मतं श्रूयते। 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्त-मव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति'रिति। अत्र बुद्धेः सकाशात् पर आत्मा अहंकारः। 'चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः' इत्यहंकारेऽप्यात्मपदप्रयोगात्। ततः परो महान् महत्तत्त्वम्। ततः परमव्यक्तं प्रकृतिः। ततः परः पुरुष इति। तथाचैवं सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानात् तन्मतं श्रौतम्। अपिशब्दाद् 'अजामेका'मित्यादिवाक्येपूक्तः प्रकृतिरूपो वादो, 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्याद्युक्तो मायावादः, 'पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम' इत्याद्युक्तोऽविद्यावादश्च श्रौत इतिचेत्। न। कुतः। शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरसम्बन्धिरूपकं शरीररूपकम्, तत्र विन्यस्तानां गृहीतिर्ग्रहणं शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिस्ततः। अत्र हि पूर्वम्, 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हया-नाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इत्युक्त्वा, ततो 'यस्त्वविज्ञानवान् भवती'त्यादीनि पञ्च वाक्यान्युक्त्वा, तदनु 'इन्द्रियेभ्यः परा' इत्यादि पठ्यते। अत इन्द्रियवाक्यं प्रकरणावरुद्धमिति तत्र पूर्वसम्बद्ध एवार्थो वक्तव्यः। अन्यथा प्रकृतहान्यप्रकृतपरिग्रहापत्ती स्याताम्। इदं हि जीवप्रकरणम्। 'यस्त्वविज्ञानवा'नित्यादौ तस्यैव परामर्शात्। तत्र जीवस्य मुक्त्युपायो निरूप्यते, 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद'मिति। न ह्येतत् सांख्यमते सम्भवति। स्वरूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्प्राप्तिरूपस्य मोक्षस्य तन्मतेऽभावात्। अह-मस्तदग्रिमे 'इन्द्रियेभ्य' इति वाक्ये अहंकारादितत्त्वरूपो नार्थः, किन्तूक्तविद्वन्मोक्ष-साधनानुसार्येवार्थः। तत्र साधको जीवो रथी। तस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरम्। स रथः। सर्वसामग्रीसहितस्वायत्तयानत्वात्। तेन शरीरे रथरूपकम्। रथस्तु गमने हया-धीन इतीन्द्रियेषु हयरूपकम्। इन्द्रियाणि मनोऽधीनानि, हयाश्च प्रग्रहाधीना इति मनसि तद्रूपकम्। मनश्च बुद्ध्यधीनं, प्रग्रहश्च सारथ्यधीन इति बुद्धौ सारथिरूपकम्। इन्द्रियाणि तु विषये प्रवर्तन्ते, हयाश्च मार्गरूपे देशे, सारथिश्च मार्ग एव हयान् प्रेरयतीति विषयेषु गोचरपदेन मार्गरूपकम्। ततो रथिस्वरूपनिगमना'यात्मेन्द्रिय-मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इत्यर्धश्लोकः। ततो मार्गस्य प्राप्याधीनत्वात्तद्बोध-नाय प्रापकसामग्रीनिगमनपूर्वका 'यस्त्वविज्ञानवा' नित्यादयश्चत्वारः श्लोकाः। तत इष्टस्य प्राप्यस्य निगमनाय विज्ञानसारथिरिति पञ्चमः। तत्रेयमाशङ्कोत्तिष्ठते। एवमत्र मोक्षप्रणाडीनिरूपणे विषयाणां यद्देशत्वमुक्तं तन्न युक्तम्। संसारमार्गत्वस्य प्रत्यभिज्ञादिसिद्धत्वादिति। तन्निवारणाय वदतीन्द्रियेभ्य इत्यादि। तथाचायमर्थः।

इन्द्रियेभ्यो ह्यर्थेभ्योऽर्था विषयाः पराः । मार्गतया नियामकत्वादुत्कृष्टाः । नियामकत्वं चात्र, 'घ्राणं च गन्ध' इतिन्यायेनेन्द्रियाधिदैविकतया भगवदीयत्वेन मनसा सम्यग्भावितत्तया च । न तु विषयतया । मोक्षप्रकरणत्वात् । नापि ज्ञानीन्द्रियतया विरक्तेन्द्रियाणां विषयेषु सम्यक्त्वेन भावनाभावात् । अतस्तस्यारविन्दनयनस्येत्यादिवद् यत्र भगवदभिप्रायस्तां प्रणाडीं बोधयितुमिन्द्रियेभ्यो विषयाणां परत्वमुक्तम् तत्तेषां परत्वं मनसा सम्यक्तया भावने भवतीति मनसस्तन्नियामकत्वाद् 'अर्थेभ्यश्च परं मन' इत्युक्तम् । मनसस्तु परा बुद्धिरिति तु सारथिभावादेव स्फुटम् । बुद्धेः सकाशात् परं बुद्धिनियामकस्त्वात्मा विज्ञानम् । तस्य बुद्धिजन्यत्वेऽपि भगवद्विषयकत्वान्महत्त्वमिति तथात्वबोधनाय महानित्युक्तम् । विज्ञानस्य बुद्धिजन्यत्वेऽपि 'द्रव्यस्फुरणविज्ञान'मित्यत्र बुद्धिस्वरूपस्य विज्ञानसमानाकारतया सिद्धत्वात् तस्य बुद्धिनियामकत्वं युक्तमेव । तादृशं च विज्ञानं भगवत्कृपां विना न भवतीति ततो महतः परमव्यक्तं ज्ञातुमशक्यत्वादशक्यं भगवत्कृपैव । तस्मादव्यक्तात् परस्तन्नियामकः पुरुषो भगवानेव । यत्पदं प्राप्यत्वेनोक्तं तदेतन्निगमयितुं 'सा काष्ठा सा परा गति'रित्युक्तम् । अतः शरीररूपकविन्यस्तानां ग्रहणादत्रायमेवार्थो युक्तो, न तु सांख्यमतग्रहणं युक्तमित्यर्थः । एतेनैव हेतुनात्र मायादिवादा अपि निरस्ता वेद्याः । हेत्वन्तरमाह । दर्शयति चेति । उक्तमर्थं श्रुतिस्वरूपमेव दर्शयति । 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति । द्रष्टॄणां बहुत्वकथनेन तद्भिन्नस्यात्मनो दृश्यत्वकथनेन च बुद्धेरुपनिषदनुसारित्वरूपसूक्ष्मत्वकथनात् सांख्यप्रतिपन्नपुरुषताभिन्नत्वमात्मनो दर्शयति । चकारा'त्ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति स्मृतिर्गृहीता । तत्र च ज्ञानानन्तरं सायुज्यं दर्शयति । न हीदृश आत्मा तत्प्राप्तिश्च सांख्यमते सिध्यति । अतोत्र साध्यत्वोपदेशान्न सांख्यमतप्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

नन्वव्यक्तपदेन भगवत्कृपा न ग्रहीतुं शक्या । धर्मिप्रायपाठविरोधादित्याशङ्क्य तुशब्देन परिहरति । इयमाशङ्का न कार्या । तद् अव्यक्तं कृपारूपधर्मात्मकमपि सूक्ष्मम्, दुर्ज्ञेयं ब्रह्मैव, न ततो भिन्नम् । कुतः । अर्हत्वात् । योग्यत्वात् । अयमर्थः । 'बुद्धेरात्मा महान् पर' इत्यत्र 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इत्यादिश्रुत्युक्तं परोक्तं ज्ञानं योग्यताबलाद्बुद्धिनियामकत्वेन परामृष्टम् । तच्च 'नायमात्मे'ति श्रुत्यन्तराद्वरणाधीनम् । वरणं कृपयेति ज्ञानात्परस्य विमर्शे योग्यताबलात् कृपैव ज्ञाननियामकत्वेन सिध्यति । सा च भगवद्धर्मः । धर्मधर्मिणोश्चाविभागादविनाभावेन स्थित्या चाभेद इति योग्यताबलादेव तस्या अपि ब्रह्मत्वम् । अतो धर्मत्वेपि धर्म्यभेदान्न प्रवाहविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु यदि पूर्वोक्तयुक्त्या कृपाया ब्रह्मत्वं तदा भिन्नत्वमनुपपन्नम्। यदि च कयाचिद् युक्त्या धर्मत्वं तदा भाष्यपाठविरोध इत्यत आह। तदित्यादि। कृपायाः ब्रह्मभेदेऽपि तदधीनत्वाद् ब्रह्माधीनत्वाद् भिन्नत्वम्। तथाच यथा अभेदे अविनाभावेनैकरूपयोगग्रहणं युक्तिः, तथा भेदे नियम्यनियामकभावो युक्तिः। अतो द्वयमप्युपपन्नमिति न कश्चिद्दोषः। नन्वेकत्वे नियम्यनियामकभावः एव कथमित्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय दृष्टान्तमाह। अर्थवदिति। अर्थः पुरुषार्थः फलं तद्वत्। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र यथैकस्य ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वम्। गणितानन्दत्वेनाक्षरत्वमगणितानन्दत्वेन पुरुषोत्तमत्वं च, तथा कृपाविष्टः साधनमानन्दरूप फलमित्येकस्यापि रूपभेदेनोभयत्वोपपत्त्या सर्वसामञ्जस्यमित्यर्थः। यदि च कृपापक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्छैथिल्यं शङ्क्यते, तदाव्यक्तपदेनाक्षरमेवात्र ग्राह्यम्। अव्यक्तोक्षर इत्युक्त इति गीतायां तत्र रूढिबोधनात्। एवमपि सामञ्जस्याचेति। तस्मादिन्द्रियेभ्य इति वाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

प्रकरणविचारेणेन्द्रियेभ्य इति वाक्ये आनुमानिकमतासिद्धिः प्रदर्शिता। तत्र पूर्वतन्त्रमाश्रित्य प्रकरणापेक्षया वाक्यप्राबल्यप्रदर्शनेन चेत्कुर्यात्, तदा पूर्वोक्तं शिथिलं स्यादतो वाक्यविचारेण तन्मतासिद्धिमाह। ज्ञेयेत्यादि। अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तम्। तेषां मते तु गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमितिप्रवचनसूत्रात् विभूतिविशेषाप्तये प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तत्प्रत्यभिज्ञापकाभावेनात्र वाक्यादपि न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चायकः। तेनात्रोक्तोऽव्यक्तपुरुषयोः परापरभावोऽपि तन्मतविघटक इति सूच्यते। परापरभावो हि पुरुषप्रकृत्योर्विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते। अज्ञानदशायां तु श्लेष एवेत्युदासीनतयोक्तौ पुरुषस्य परत्वानवगम इति सोऽपि तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम्। इन्द्रियेभ्य इति वाक्ये निर्देशमात्रमुक्त्वा, अग्रे 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्, अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत' इति ज्ञेयत्वं वदतीतिचेत्। न। कुतः। प्राज्ञो हि प्रकरणात्। हि यतो हेतोस्तस्मिन् वाक्ये प्राज्ञः परमेश्वर एवोच्यते। तत्र हेतुः। प्रकरणादिति। अयमर्थः। अव्यक्तश्रुतेः परत्वलिङ्गस्य तद्घटितवाक्यस्य च मतद्वयसाधारणत्वादेकतरनिर्धारे प्रकरणस्य नियामकत्वं वक्तव्यम्। प्रकरणं च 'ऋतं पिबन्तौ'वित्यारभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तमेकम्। तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो

रथित्वं तदुपकरणं तत्फलं चोक्त्वा, अग्रे 'एष सर्वेषु भूतेष्वि'त्यारभ्य वल्लीसमाप्तिपर्यन्तं परमात्मैव परामृश्यते। मृत्युमुखप्रमोकरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनभ्युपगमनात् । चेतनात्मज्ञानादेव तदुपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य विचारे अशब्दवाक्यस्यापि भगवत्परत्वाज्ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमित्युपगच्छामः । किन्त्विन्द्रियेभ्य इत्यारभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः, तदन्वेष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम्, अशब्दमस्पर्शमिति प्रकृतिज्ञानं पृथक्पृथगुच्यत इति । तेन तयोरन्तरमेव ज्ञातं भवतीति सांख्यमतस्याग्रेयं सिद्धेस्तस्याशब्दत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति । त्रयाणामित्यादि । एवम् अस्मदुक्तरीत्या त्रिप्रकरणत्वं, त्वद्रीत्या तु चतुष्प्रकरणत्वं स्यात् । नच को दोष इति वाच्यम् । यतस्त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणामेवोपन्यास उत्तरं प्रश्नश्चात्र दृश्यते। 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्य'मिति प्रथमोऽग्निप्रश्नः । 'प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नाचिकेतः प्रजान'न्नित्यादिनोत्तरम् । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैक' इति द्वितीयो जीवप्रश्नः।'देवैरत्रापी'त्युपक्षिप्याग्रे 'न साम्परायः प्रतिभाति बाल'मित्यादिना परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः स्ववशगत्युक्त्या तादृशस्याप्यस्तित्वबोधनमुत्तरम् । 'अन्यत्र धर्मा'दिति तृतीयो ब्रह्मप्रश्नः, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिनोत्तरमिति तत्कृतप्रकरणविभागविरोधस्यैव दूषणत्वात् । नच पितृसौमनस्येनाग्निजीवप्रश्नाभ्यां च वरत्रयपूर्तेर्ब्रह्मप्रश्नस्य काल्पनिकत्वं निर्हेतुकत्वं वा शंक्यम् । 'यत्तत् पश्यसि तद्वदे'ति, 'नैषा तर्केण मतिरापनेया,' 'प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे'ति मन्त्रगतयोर्वदप्रेष्ठपदयोरेव मानत्वात् । नच 'यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्त'दितिवद् ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नानुवादत्वं शङ्क्यम् । विषयभेदनिर्देशविरोधात् । अतस्तं दुर्दर्शमिति वाक्यद्वयान्तसन्दर्भे एव तृतीयवरप्राप्तस्य द्वितीयप्रश्नस्य पूर्तेरन्यत्र धर्मादित्यनेनोक्तस्य प्रश्नस्य तृतीयत्वं प्रसादहेतुकत्वं च मन्तव्यम् । नच यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोषः इति शङ्क्यम् । वदप्रेष्ठपदाभ्यां बोधितत्वेन कल्पनाया अभावेनापर्यवस्थेयत्वादिति । अतश्चतुर्थस्य प्रकरणान्तरस्यात्र वक्तुमशक्यत्वान्न सांख्यमतसिद्धिरिति तस्याशब्दत्वकथनं नायुक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः शब्दाः ब्रह्मवादे कथं ब्रह्मपरतया योज्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति । महद्वदिति । यथा सांख्यमते प्रथमकार्ये सङ्केतितोपि महच्छब्दो 'महान्तं विभुमात्मानं,' 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त'मित्यादौ योगेन ब्रह्मपरः

पदान्तरसन्निधानादुच्यते, प्रकरणाच्च। अन्यथा तदनन्वयात्। एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचकः। सर्वेषां पदानां ब्रह्मवाचकत्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति। तस्मा'दिन्द्रियेभ्य' इति वाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धम्। चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥ १ ॥ इति प्रथममानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

ननु मास्त्वस्मिन् वाक्ये सांख्यमतसिद्धिः, तथापि श्वेताश्वतरे तैत्तिरीये चाजामन्त्रः पठ्यते। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इति। नचात्रापि 'किं कारणं ब्रह्मे'त्यादिना ब्रह्मविद्यामुपक्रम्य पठितत्वाद् ब्रह्मविद्यैव केनचित्प्रकारेण निरूप्यत इति शङ्क्यम्। पूर्वकाण्डीयप्रणवादिमन्त्राणामन्यत्र विनियुक्तानामपि प्रकृतोपयोगः, एवमत्रापि मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शक्यवचनत्वात्। किञ्चात्र यद्येक एव मन्त्र एतादृशोऽन्ये चान्यादृशा इति स्यात्, तदा बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वादेतस्यार्थोऽन्यथा कल्प्येतापि। यथा कठवल्लीस्थेन्द्रियमन्त्रस्य। इह तु 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा'मिति,'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ते'ति, 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वा' इति, 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्ये'दित्यादीनि बहूनि वाक्यानि सन्ति। तेषु यथायथम्, अजाया जुष्टत्वादिकं, स्वगुणैर्निगूढत्वं, मुक्तामुक्तजीवसंघौ भोक्तृभिर्भोग्यार्थैः मात्रादिकार्यैर्युक्ता प्रकृतिः, योन्यधिष्ठातृत्वं, कपिलस्य नामतद्धर्मौ च प्रत्यभिज्ञायन्ते। एतावान् परं विशेषो यत् कापिलैः प्रकृतिः स्वतन्त्रोच्यते, अत्र तु परमेश्वरशक्तित्वेनेति। न तावता तस्य अजात्वहानिः। शक्तेर्नित्यत्वात्। अतः शक्तित्वमात्रेण विशेषेण कपिलमतप्रत्यभिज्ञापकनानापदानादरणस्यानुचितत्वात् सांख्यमतस्यानुमानिकत्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वोक्तिश्चानुपपन्नेति प्राप्ते, उच्यते। चमसवदित्यादि। एकपदमिदं सूत्रम्। चमसेन तुल्यः अविशेषश्चमसवदविशेषस्तस्मात्। यथा 'अर्वाग्बिलश्चमस उर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्। तस्यासते ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाने'ति मन्त्रे कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वाग्बिलं चमसं कल्पयित्वा, तत्र यशोरूपं सोमं सप्त होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं न शक्यते, तथात्र लोहितशुक्लकृष्णशब्देन सत्त्वरजस्तमांसि कल्पयित्वा, तद्वशेन सर्वमेव सांख्यमतं न कल्पयितुं शक्यते। शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया पारतन्त्र्येणैव सिद्धत्वात्। नच स्वगुणैर्निगूढामिति तद्गमकम्। तत्र स्वपदेन ब्रह्मण एव ग्रहीतुं शक्यतया तद्गुणानामेव ग्राह्यत्वात्। उत्तरार्धे 'यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक' इत्यनेन तस्यैव परामृष्टत्वाच्च। नापि भोक्तृभोग्यार्थयोगस्तत्त्वकल्पकः। अन्यायामपि

शक्तौ तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वात्। नापि योनिमित्यस्य तथात्वम्। वीप्साया बहुत्वस्य च बाधकत्वात्। अंशभेदात् समाधानेऽपि शक्तिसाधारण्यानपायाच्च। नापि कपिलादिपदस्य। नित्ये वेदे अनित्यसंयोगविरोधात्। नचापौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य जन्यत्वं युक्तम्। 'वाचा विरूपनित्यये'त्यादिश्रुतिविरोधात्। वेदप्रामाण्यस्य कपिलाचार्यैरप्यङ्गीकारात्। अतश्चमसवाक्यवदत्रापि विशेषस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च सांख्यमतसिद्धिरिति पूर्वाधिकरणोक्तमक्षुण्णमित्यर्थः। अत्राप्यानुमानिकं नेति पक्षसाध्ये बोध्ये ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयते एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे 'शिरो वै अर्वाग्बिलश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वै ऋषयः' इति व्याख्यानं श्रौतमस्तीति तत्र विशेषः कल्पयितुं न शक्यते। प्रकृते तु श्रौतव्याख्यानाभावात् सुखेन तन्मतमत्र ग्रहीतुं शक्यमित्याशङ्कां तुना परिहृत्यात्रापि श्रौतं व्याख्यानं तत्तुल्यत्वायाह। ज्योतिरित्यादि। अजाशब्देनात्र श्रुत्यन्तरोक्ता ज्योतीरूपा देवतोच्यते। नचैवं सत्यजापदस्य कुतः प्रयोग इति शङ्क्यम्। पूर्वत्र रूपकविन्यस्तगृहीतिवदत्र रूपकातिशयोक्त्या अजावदल्पनश्वरफलदत्वं तस्या बोधयितुं तदुक्तेः। तेनात्र किं गमकमत आह। उपक्रमादिति। 'तदेवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा' इति पूर्वमन्त्रे ज्योतिष उपक्रमात्। तथाचोपक्रम एवाजाया ज्योतिष्ट्वगमक इत्यर्थः। नच चतूरूपत्वाभावे कथं तदिति शङ्क्यम्। अग्निसूर्यचन्द्रविद्युद्भेदेन श्रुत्यन्तरे चतूरूपत्वस्य तत्रोक्तत्वात्। नचात्रोत्तरार्धे अजद्वयकथनात्तयोरभावे कथं मंत्रार्थनिर्धार इति शङ्क्यम्। एतदग्रिमे 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रे तयोरभावेऽपि कथनात्। ननु तथाप्यजद्वयस्यात्र जीवबहुत्वेनानिर्धारात् कथं मन्त्रार्थनिर्धार इति शङ्कायां सर्वनिर्धाराय संमत्यन्तरमाह। तथा ह्यधीयत एक इति। यथास्माभिर्व्याख्यायते ज्योतीरूपत्वं, तथा तेन प्रकारेण हि यतो हेतोः, एके शाखिनश्छन्दोगा अधीयते श्रुतिं पठन्ति। पूर्वं 'तत्तेजोऽसृजते'-ति प्रथमं कार्यमुक्त्वा, ततः 'तत् तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिना तत्कृतां सृष्टिं वदति, अग्रे च त्रिवृत्करणोत्तरं 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये'ति। एतदग्रे 'यदादित्यस्य रोहितं रूपं यच्चन्द्रमसो यद् विद्युत' इत्यादिना तस्य त्रिरूपत्वं वदति। तथा 'अनेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणी'ति त्रैविध्याज्जीवब्रह्मणोः प्रवेशं, बीजे भगवत्यपि सच्चिदानन्दभेदात् त्रैविध्यं, जन्येऽपि बीजे अण्डजमुद्भिज्जं जीवजमिति संघशस्त्रैविध्यम्। तेन 'सृजमानां सरूपा' इति प्रजानां सरूपत्वं वक्ति। अतावनश्नन्निति यदनशनमुक्तं तत्र हेतुर्जीवेन भुक्तभोगामिति। तेनात्रोक्ताया देवताया छान्दोग्ये सत्यकामाय हंसेन 'अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नामे'त्युपदिष्टो य पादस्तद्रूपत्वं प्रथमकार्यरूपत्वं च त्रिवृतं भवति। अतः प्रकृतेऽपि चमसवच्छ्रुतावेवार्थप्रतिपादनान्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा पदशक्तिर्योगो रूढिर्वा। तत्राजाशब्दश्छाग्यां रूढः। न जायत इत्यजेति योगः। अत्रोभयं विहाय कथा वृत्त्या सृष्टिवाचकत्वमङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य परिहरति। कल्पनोदेशादिति। कल्पनाया उपदेशः कल्पनोपदेशस्तस्मात्। यथाजा बर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता, तथेयमाया. सृष्टिरपि भगवत्सहिता कार्यसहिता चोपायसहितेत्युपासनार्थं कल्पनयाऽजापदेनोच्यते। चकारात् परोक्षवादोऽपि देवहिताये ति योध्यते। तथाच 'तच्चेषां न प्रियं यन्मनुष्या विद्यु'रिति श्रुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देवहिताय न भवतीति तद्धीताय यथेन्धे इन्द्र इति परोक्षवादः, तथात्र चतुर्मुखाजन्यायेनास्मदादि-साधारणजन्माभावाज्ज्योतीरूपे प्रथमकार्येऽप्यजेति भगवत्प्रियत्वाय परोक्षवाद इत्यर्थः। नन्वेवं किमिदानीमेवं वादिनिग्रहायोपगम्यते? उतान्यत्र सिद्धमतिदिश्यत इत्याशङ्कायां समाधत्ते। मध्वादिवदविरोध इति। 'यथासौ वा आदित्यो देवमधु' 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादौ कल्पनया मधुत्वाद्युपदेशस्तथात्राविरोधः। तथाचान्यत्र सिद्धैव वैदिकपदानां गौण्येव वृत्तिरत्रातिदिश्यते। तत्त्वादीनां कल्प्यत इत्यर्थः। अयं च दृष्टान्तो वादिशोधनार्थः। सांख्यसमासरूपसूत्राणां पञ्चशिखप्रणीतवृत्तौ सूर्यस्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुत्वस्य तस्मिन् सांख्यवादिनापि कल्पनयैवादरणीयत्वादिति। तस्मादजाशब्देन न सांख्यमतस्यात्र प्रत्याशेति सिद्धम्॥१०॥ इति द्वितीयं चमसाधिकरणम् ॥२॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

ननु बृहदारण्यके चतुर्थप्रपाठके श्रूयते। यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति। अर्थस्तु यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठिताः, तमात्मानमेवं ब्रह्मामृतं विद्वानन्यो जीवः अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः। अत्र पञ्चगुणिताः पञ्च पञ्चपञ्च जनयन्तीति जनास्तत्त्वानि। पुरुषस्यापि छत्रिन्यायेन जनत्वात् तत्संख्यापूर्तिः। तथा चैवं पञ्चविंशतितत्त्वानां संख्योपसंग्रहादस्मिन् मन्त्रेऽस्ति सांख्यमतसिद्धिरित्याशङ्क्याह। न संख्येत्यादि। उक्तरीत्या संख्योपसंग्रहादपि न सांख्यमतस्यात्र प्रत्याशा। कुतः। नानाभावात्। पञ्चविंशतिसंख्यासंग्राहकधर्माणां तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठत्वाभावेन तेभ्यो भिन्नत्वात्। यदि ह्येवं पञ्च पञ्चपदेन तेषां सा संख्या संग्राह्या स्यात्तदा ते भूतत्वतन्मात्रत्वाकृतित्वचितित्वान्तःस्थत्वरूपानेकैकपञ्चकनिष्ठान् पञ्च धर्मान् ब्रूयुर्न तु 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति मूलप्रकृतित्वप्रकृतिविकृतित्वपुरुषत्वाख्याश्चतुरोऽन्यथा ब्रूयुः। अतो नैवं तन्मतप्रत्याशा। किञ्च, नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुतावेव प्रतीयते। कुतः। अतिरेकाच्चेति। 'पञ्च पञ्चजनेभ्य आकाशश्च

प्रतिष्ठित' इत्याकाशस्य यस्मिन्नित्यनेनोक्तस्यात्मनश्चाधिक्यात् । तथाच नानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ ११ ॥

ननु पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोषत्वेनोक्तः । स तु नास्माकमस्ति । यथाच, 'पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतु'रित्यत्र द्वादशसंख्याघटकतया पञ्च सप्तेति पदद्वयेऽवयवद्वारा समुदायलक्षणा । यथा वा, 'त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, पुद्धं त्रिणवरात्रं तद्भूत्सुमुलमुल्वणम्' इत्यत्र त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहिणा सुब्लुका च गणलक्षणा, तथात्रापि पदद्वये लक्षणया बहुव्रीहिघटित एकपदे लक्षणया वा पञ्चविंशतिसंख्यां ज्योतिःशास्त्रवत् परिकल्प्य, यस्मिन्नात्मनि पञ्चविंशति तत्त्वान्याकाशश्च परार्थत्वेन ज्ञेयस्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्मामृतं विद्वानमृतो भवतीति मन्त्र इत्यर्थात् । नच तत्त्वेष्वात्माकाशयोः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकमिति शङ्क्यम् । कामात्ममाहात्म्यस्य स्फुटीकरणाय तयोः पुनरुक्तेः । नच विनिगमकाभावात्तुल्यत्वं शङ्क्यम् । भवन्मतसिद्धपञ्चसंख्या वा पञ्चविंशतिसंख्याका वा जना पञ्चसंख्या वा पञ्चजना इति त्रिष्वर्थेष्वेकतरस्य निश्चेतुमशक्यत्वेनास्माकं च निश्चितत्वेनास्मन्मतस्य ज्यायस्त्वादित्याशङ्कायामाह । प्राणादय इत्यादि । प्राणादयः पञ्चजनाः । कुतः । वाक्यशेषात् । पञ्चजनवाक्योत्तरं 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदु'रिति वाक्यशेषोऽस्ति । तत्र षष्ठ्यन्ताः प्राणादय उक्ताः, ते च संशयाद्याः पञ्च बुद्धिवृत्तीर्जनयन्तीति पञ्चजनाः । अतस्त एव ग्राह्याः । वृत्तयस्तु 'संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथ'गिति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यादवगन्तव्याः । नन्वेकार्थ्ये सति विभागे साकांक्षत्वस्यैकवाक्यताबीजत्वादत्र च साकांक्षत्वस्याप्रतीयमानत्वात् कथं वाक्यशेषत्वावगतिरितिचेत् । इत्थम् । प्राणादिपदानां क्रियाकरणवाचकत्वेन प्राणादीनां च तद्वाच्यानां स्वव्यापारे करणान्तरानपेक्षत्वेन पुनः प्राणादिमत्त्वं बाधितं भवदुक्तस्य वाक्यस्यार्थान्तरं बोधयति । पञ्चजनावाक्ये पञ्चपञ्चजनेपदमपि सांख्यरीत्या पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भेन बाधितं सत्तस्य वाक्यस्यार्थान्तरं बोधयति, तच्च ब्रह्ममाहात्म्यरूपम्, उभयत्रापि ब्रह्मपदात् । अत उभयोरैकार्थ्यम् । किञ्च । प्राणवाक्यं प्राणादीनां करणत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यानूदितं कार्यमाकांक्षते । पञ्चजनवाक्यं च तेषां पञ्चजनानां स्वस्वकार्यक्षमत्वाय तन्नियामकं प्राणवाक्योक्तं ब्रह्माकांक्षत इत्युभयोरपि विभागे साकांक्षत्वम् । एवमुभयोरेकवाक्यत्वे सत्यन्यस्य तत्खण्डत्वात् सुतरामस्य वाक्यशेषत्वावगतिं जानीहि । तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति नात्र सांख्यमतसिद्धिरितिसिद्धम् ॥ १२ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥१३॥

ननु काण्वपाठे अन्नस्यान्नमिति नास्ति । तत्र कथं पञ्चसंख्यापूर्तिरित्याकांक्षायामाह । ज्योतिषेत्यादि । तेषामपि पाठे 'यस्मादर्वाक्संवत्सर' इति मन्त्रोस्ति । तत्र 'द्वे

शा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत'मिति ज्योतिः पठ्यते। तेन तत्प्रपूर्तिरित्यर्थः। तस्मान्न सांख्यमतस्य श्रुतिमूलकत्वमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ इति तृतीयं संख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

आनुमानिकसूत्रमारभ्यैतदन्तैः सूत्रैः सांख्यमतस्य श्रौतत्वं निराकृत्येदानीं श्रुतेर्विप्रतिषेधेन निश्चयासम्भवाद्विप्रतिषेधरहिता स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं निराकर्तुं विप्रतिषेधो नास्तीति बोधनायाधिकरणान्तरमारभते। तत्र नानाविधसृष्टिबोधकानि वाक्यानि विषयाः। तानि भगवतो जगत्कारणत्वबोधने तात्पर्यवन्ति, न वेति संशयः। तत्र श्रुतौ क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः। यथा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति। क्वचित्तेजआदिका। यथा 'तत्तेजोऽसृजते'ति। क्वचिदन्यथैव। यथा 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादि। क्वचि'दिद्ँ सर्वमसृजते'ति। एवमन्येऽपि बहवः प्रकाराः सन्ति नानाविधक्रमनानाविधव्युत्क्रमाणां प्रतिपादकाः। ते सर्वे यथाकथञ्चिद्ब्रह्मप्रतिप्रत्त्यर्थमर्थवादरूपाः। यथा पूर्वकाण्डे 'ग्रहान्वा अनुप्रजा असवः प्रजायन्त'इति। न हि तस्य ग्रहाणां प्रजादिकारणत्वे तात्पर्यम्, अपि तु ग्रहप्रशंसामात्रे, तथैतेषामपि न ब्रह्मणो जगत्कारणतायां तात्पर्यम्, किन्तु यथाकथञ्चन तत्प्रतिपत्तौ। अन्यथा 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादावकर्ताऽभोक्तेत्यादौ च तन्निषेधो न स्यात्। एकस्य वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भावादेवं विप्रतिषिद्धनानाप्रकारेण सृष्टिनिरूपणं च न स्यात्। अतोऽध्यारोपापवादन्यायसिद्ध्या वेदान्तब्रह्मणः कारणत्वसिद्धिः। नच जगन्नास्तीति वक्तुं शक्यम्। आगोपालपण्डितं प्रसिद्धत्वात् परिदृश्यमानत्वाच्च। अतस्तस्य कारणेऽन्विष्यमाणे ग्राह्याग्राह्यभेदेन नानास्मृतिषु सतीष्वपि कपिलस्य भगवतोंऽशावतारत्वात् तन्मतप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थोचितेति प्राप्ते, उच्यते। कारणत्वेनेत्यादि। एवं सृष्टिप्रभेदेष्वपि न ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः। कुतः। आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु च क्रमिकेषु कार्येषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपदिष्टं, येन सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वैकत्वाद्वयत्वमकिञ्चिदानन्दधर्मवत्त्वप्रकारेणोक्तमेवमन्यत्राप्युक्तेः कथनात्। नच निषेधव्याकोपः। तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात्। नच मानाभावः। न तस्य कार्यमिति निषेधवाक्योत्तरार्धे एव 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति क्रियासद्भावप्रतिपादनात्। द्वितीयपादे समाभ्यधिकनिषेधेन कार्यकरणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतेश्च। सृष्टेर्नानाप्रकारेण निरूपणं तु लोकेऽपि कर्तृमाहात्म्यबोधकम्। नानाकालेष्वेककर्तृकस्य नानाविधकार्यस्य लोके दर्शनादिति। चकारस्तु भगवतः सर्वत्रैलक्षण्यार्थं वैदिकपदवाक्यानामबाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वसमुच्चायकः। अतः श्रुतिविप्रतिषेधाभावान्न स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धम् ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एवमेकः श्रुतिविप्रतिषेधः परिहृतः, पुनः प्रकारान्तरेण श्रुति विप्रतिषेधमाशङ्क्य परिहरति ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

ननु श्रुतौ कचिदसद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति, कचित् सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य, तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्युक्त्वा, कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्, कथमसतः सज्जायेतेति निषिध्यते । कचिच्च नासदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरायदिति सदसती निषिध्य तम आसीत्, तमसा गूढमग्र इत्युच्यते । क्वाचिच्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति, कचिच्च किं तदानीन्न सन्नासन्न सदसदिति । एवमादिषु पुरावृत्तवाक्येषु सत्यवाच्यस्य ब्रह्मणो विरुद्धं गानं श्रूयते । नचासत्तमःप्रभृतिभिःशब्दैर्ब्रह्मैवोच्यत इति शङ्क्यम् । 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चे'दिति निन्दाश्रवणाद्, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्ता'दिति तमोविरुद्धरूपत्वस्य तमःपरत्वस्य श्रवणाच्च । अतः कारणत्वेनापि श्रुतिप्रतिषेधाद् ब्रह्म कारणं नेति प्राप्ते । उच्यते । समाकर्षात् । कारणत्वेनेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैव ज्ञेयम् । नात्रोक्तश्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः । समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थानाच्च्याव्यत इत्याकर्षः । समीचीनो वस्तुनिश्चायनार्थं आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । सर्वेष्वेतेषु वाक्येष्वसदादिपदानां न निरात्मत्वादिरूपा अर्था उच्यन्ते, किन्त्वेकश्रुत्युक्तरूपविलक्षणं रूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्दस्य प्रसिद्धात्स्वार्थात् प्रच्यावनं तत्कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । नच लक्षणापत्तिः । ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वस्य प्रागेव तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु व्युत्पादितत्वात् । नच सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे वक्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगे किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा 'को अद्धा वेद क इह प्रावोच'दित्यत्र सृष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, 'सर्वे वेदा' इत्यत्र साधनैस्तज्ज्ञानं, 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्यत्र तत्प्राप्यत्वमित्यादयो भगवति विरुद्धधर्मा उच्यन्ते माहात्म्यबोधनार्थं श्रुतिषु, तथा 'तं यथायथोपासते तथा भवती'ति फलज्ञापनार्थं तानि तानि विरुद्धरूपाण्यपि ब्रह्मणि बोध्यन्त इत्यपि तेषां तेषां प्रसिद्धार्थतः समाकर्षवदवगम्यते । अत्रोदाहरणं तु यथा कंसादिभिर्मारकत्वभावनात् तेषां मृत्युः, एवमसत्त्वेन भावनादसत्त्वमिति । अत एतदर्थमेवं प्रयोगस्यावश्यकत्वादिति । तस्माच्छब्दवैलक्षण्येन श्रुतिविप्रतिषेधो न वक्तुं शक्य इति सिद्धम् ॥ १५ ॥ इति पञ्चमं समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थकृतं विप्रतिषेधं परिहर्तुमधिकरणान्तरं प्रणयति ।

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

अत्र कौशीतकिब्राह्मणे षष्ठोऽध्यायः सर्वोपि विषयः । तत्र गार्ग्यो नाम्ना बालाकिरजातशत्रवे काशिराजाय स्वकीर्त्यर्थं स्वत एव ब्रह्मोपदेष्टुं समागत आदित्यचन्द्रवि

पुरस्तनयित्नुशब्दाकाशाग्न्यप्स्वादर्शच्छायाप्रतिश्रुत्काशब्दस्वप्नशरीरदक्षिणाक्षिवामाक्षिपुरुषपर्यन्तान्युपासनान्युक्तवान्। तदा तेष्वजातशत्रुणा परिच्छिन्नानि फलानि प्रदर्श्य तेषां परिच्छिन्नब्रह्मोपासनत्वेन तज्ज्ञानस्य मुख्यत्वे निराकृते बालाकिः पूर्णब्रह्मज्ञानार्थं तमेवोपससाद। ततो राजा स्नेहेन तं हस्ते गृहीत्वा सभात उत्थाय क्वचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीपमागत्य, बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्यादिभिर्बालाकिप्रोक्तैर्धर्मैस्तं सम्बोधयाञ्चक्रे। तदापि तं सुप्तं दृष्ट्वा राजा यष्ट्या क्षिप्तवान्। ततः स पुरुष उत्तस्थौ। तदा राजबालाकी वक्ष्यमाणप्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मबोधं चक्रतुः। तत्र 'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट'त्यादिना बालाकिं प्रति राजा पुरुषस्य स्वप्नस्थानं, सुप्तावस्थां तत आगमनं चेति त्रयं पृष्टवान्। तत्र राजप्रश्नेषु पुरुषपदेन जीवः प्रक्रान्तः। यदा च बालाकिस्तं न ज्ञातवाँस्तदा 'राजैव यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टे'त्यादिनोत्तरं जगाद। तत्र हिताख्यासु हृदयनिकटस्थासु नाडीषु जीवस्य शयनं, तत्र स्वप्नसुषुप्तिरूपमवस्थाद्वयं, ततः पुनस्त्रागमनं च वदता राज्ञा तत एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन सर्वोत्पत्तिरुक्ता। ततः 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाय' इति दृष्टान्तद्वयेन प्रज्ञात्मप्राणाख्यस्य ब्रह्मणः प्रवेश उक्तः। तत्र सन्देहः। जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता, ब्रह्मैव वेति। पूर्वपक्षस्तु सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता, यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति कर्तारं वेदितव्यत्वेनोपक्षिप्य सुप्तपुरुषनिकटगमनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां चोत्पत्तिकथनात्। नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम्। तदनुप्रवेशमात्रस्यैव बोधनात्। अतः साहित्यमात्रं भवतु। नच जीवस्य कर्तृत्वे उपक्रमोक्तस्य ब्रह्मत्वस्य बृहदादीनां धर्माणां च विरोधः शङ्कनीयः। यथा तुल्येऽपि सर्वेषु जीवत्वे क्वचिदेव देहेऽन्यनियोजकत्वोपाधिना राजत्वं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यजमानत्वं, तथा प्रकृत्यभिमन्तृत्वोपाधिना तेषामप्यागन्तुकानां वक्तुं शक्यत्वात्। नचोपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन प्रबलत्वाद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वमिति शङ्क्यम्। उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णायकत्वादत्र ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेर्ब्रह्मत्वेनोक्तस्य जीवस्यैव कर्तृत्वौचित्यात्। नचोपक्रमोपसंहारभेदस्य निष्प्रयोजनकत्वम्। सर्वत्रैवैतन्न्यायज्ञापनार्थत्वात्। एवमत्र विशिष्टस्याभिमानिनो देवान् प्रति कर्तृत्वे सिद्धे सति लोकेऽपि जीवस्य कर्तृत्वं सहभाव्येव भवेत्। तत्तत्कर्मणां बन्धमोक्षव्यवस्था च सुखेनोपपद्येत। एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे यो यादृगभिमानी तेन तादृक् कर्म कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्यभिमानिनः सिध्यत प्रकृतावेव फलिष्यतीति प्राप्तः। तत्रोच्यते। जगद्वाचित्वात्। अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते। ब्रह्मैव कारणत्वेन विवक्षितम्। नात्र प्रकृत्यभिमानी जीवः कर्तृत्वेन विवक्षितः। कुतः। जगद्वाचित्वात्। अत्र हि बालाकिप्रोक्तानादित्यादीन्निराकृत्य अजातशत्रुणा 'यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत् कर्म स वेदितव्य' इति

सिद्धान्तकथनोपक्रमे एतदित्येतच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्लेखादुपलक्षणविधया जगदुच्यते। पुरुषपदेन च जीवरूपम्। तच्च जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति पूर्वं 'यतो वे'त्यादिश्रुतिविचारे सिद्धम्। अत्रापीतः पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धम्, अतस्तदनुरोधेनात्रापि एतच्छब्दस्य जगद्वाचित्वं कर्तृत्वं ब्रह्मण एव। नचोपसंहारे विवरणरूपत्वम्। तथात्राप्रतीयमानत्वात्। नच 'न जायते न म्रियते वे'ति श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथनमसङ्गतमिति शङ्क्यम्। 'सर्वे एवात्मनो व्युच्चरन्ती'ति श्रुत्यन्तरेण रूपाया उत्पत्तेर्जीवेऽप्यङ्गीकारात्। अतो जडवत् स्वरूपान्यथाभावाभावादेव न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः। नच सिद्धान्ते उपलक्षणविधावत्पूर्वपक्षे संकोच इति दोषतौल्यमिति शङ्क्यम्। ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तदादरस्य उक्ततया उपलक्षणविधाया अदुष्टत्वात्। प्रकृत्यभिमानिनस्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुतत्यागाश्रुतकल्पनयोरापत्तेराधिक्याच्च। नच ब्रह्मपदमत्र सांख्याभिमतप्रधानपरमिति शङ्क्यम्। स्वरूपलक्षणविरोधप्रसङ्गात्। अतः सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मण एव कर्तृत्वस्य मन्तव्यत्वात् सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येवात्रोक्तानां वाग्वादीनां लयः, तस्मादेव सर्वेषां यथायतनं विप्रतिष्ठेति ज्ञातव्यम्। नच प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यस्य विरोधः। इन्द्रप्रतर्दनसंवाद एव प्राणात्मशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वात्। तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानी जीवो न कर्तृत्वेन सिध्यतीति न तदधिष्ठिता प्रकृतिः कारणमिति सिद्धम्॥ १६॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिचेत् तद् व्याख्यातम्॥ १७॥

ननु जीव एवात्र प्रक्रान्तः। क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति। अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च। तत् स्वतोऽनुपपद्यमानं प्रकृतौ फलिष्यति। अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति। प्राण एवैकधा भवतीति। सुषुप्तौ च तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते इति विद्यमानत्वात् तस्मादेवोत्पत्तिप्रलयौ। स च प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्टावपि सर्वोत्पत्तिः। अतः प्रकरणाज्जीवद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेरेव कारणत्वमिति जीवेत्यादिसूत्रांशेनाशङ्क्य परिहरति। तद् व्याख्यातमिति। एतयोर्जीवमुख्यप्राणलिङ्गत्वमेव नास्तीति 'आश्रितत्वादिह तद्योगा'दित्यत्रैव व्याख्यातं निर्णीतम्। सर्वमेव कार्यं भगवत एव, नान्यस्मादिति। अतोऽस्मादपि ब्रह्मवाद एव सिध्यति, न प्रकृतिवाद इत्यर्थः॥ १७॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके॥ १८॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा अत्र सांख्यमतमन्येषामप्यनुमतं न भवतीति। स्वापप्रबोधौ जीवधर्मावेव। चक्षुरादिलयाधारत्वं च मुख्यप्राणस्यैवेति नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह। अन्यार्थमित्यादि। इदं जीवमुख्यप्राणलिङ्गकीर्तनम्। अन्यार्थम्। ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमौ। आश्रयभूतब्रह्मबोधाय च मूर्तिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनम्।

तुशब्दस्तु जैमिनिमतस्य भिन्नत्वात् तस्यापि सांख्यमतनिराकरणावश्यकत्वज्ञापनार्थः। ननु कुत एतदवगम्यते, तत्राह। प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपीति। अपिशब्द उपक्रमोपसंहारात्मकं हेत्वन्तरं संगृह्णाति। तथाच 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ते'त्यत्र यच्छब्द उपक्रमगतं मुख्यं ब्रह्म परामृशति। उपसंहारे च तज्ज्ञानेनापहृत्य सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं च फलं निर्दिशति। न ह्येतद्द्वयममुख्ये सम्भवति। तेषां प्रागेव निरस्तत्वात्। किञ्च, प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्। क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नः। यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति व्याख्यानम्। ताभ्याम्। तत्र प्रश्ने एष इति पदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्देशेन जीवस्य ज्ञातत्वात् स्वापाधिकरणमेव ज्ञातम्, व्याख्यानं च न नाडीर्ज्ञापयितुं करोति, किन्तूपकान्तब्रह्मैव ज्ञापयितुम्। अतस्ताभ्यां ब्रह्मण एव मुख्यत्वावगमात् तदर्थमेव जीवप्राणलिङ्गकीर्तनमिति ज्ञायते। ननु नाडीव्यतिरिक्त आत्माऽत्र ज्ञाप्यते इत्यत्र किं मानम्, अत आह। एवमेक इति। एके शाखिनो वाजसनेयिन एवमामनन्ति। दृप्तबालाकिब्राह्मणे, 'स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्, य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत' इति। अत्र आकाशशब्दं ब्रह्म। 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति च, 'स्वं ह्यपीतो भवती'ति च ब्रह्मैव निर्दिशन्ति। तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवप्राणलिङ्गस्य न तेन प्रकृतिवादसिद्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति षष्ठं जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥६॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनरपि जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य परिहरति। बृहदारण्यके चतुर्थे षष्ठे च प्रपाठके याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या'मिति सर्वतो विरक्तिमुक्त्वा, 'यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूही'ति पृष्टे, तामभिमुखीकृत्य, 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिष्टम्। पष्ठे 'पुनरुपसंहारेऽ'प्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजे'त्युक्तम्। तत्र ज्ञानविषयत्वेनोपदिश्यमानो य आत्मा प्रकरणी स जीवो वा ब्रह्म वेति संशयः। तत्रान्यापेक्षयात्मनः प्रियत्वं स्वप्रतीत्या बोधयन् जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन वदति। तस्यैव चाग्रे दर्शनादि विधत्ते, तद्दर्शनादिनैव च सर्वज्ञानरूपं फलमाह। तत्रात्मज्ञानेन कथं सर्वं ज्ञातं भवतीत्याकाङ्क्षायाम्, 'ब्रह्म तं परादा'दित्यादिना 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यनेनात्मनः सर्वत्वमाह। ततः कथमस्मिन् सञ्ज्ञाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभिवीणाशङ्खदृष्टान्तानाह। तत्रेदं सिध्यति। यथा महाकोलाहले एकस्यां दिशि जायमाना अन्ये शब्दा नावगन्तुं शक्यन्ते, किन्तु हन्यमानस्य दुन्दुभेरेव शब्दोऽनेकशब्दाभिभावको गृहीतो भवति। तस्य तदीयत्वनिश्चये तु करणं

धेनाप्यस्य ब्रह्मपरत्वमेव युक्तम् । अन्यथा एतस्य तत्रानन्वयप्रसङ्गात् । किञ्च, 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'त्यवधारणाद् ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधकम्, अतोऽत्र मोक्षसाधनत्वेन दर्शनादिविधानवाक्यानामपि तत्रैवान्वयः । अन्यथा अवधारणवाधापत्तेः । किञ्च, यथार्द्रैन्धाग्नेरिति कारणत्ववाक्यस्य, 'स यथा सर्वासामपा'मिति प्रलयाधानवाक्यस्यापि ब्रह्मपरत्व एवान्वयः । आनन्दाद्ध्येवेत्यवधारणात् । नच जीव एव ब्रह्मेतियुक्तम् । 'सर्व एवात्मनो व्युचरन्ती'ति सावधारणश्रुतिविरोधात् । किञ्चामृतत्वरूपं फलमपि तत एव । 'एष ह्येवानन्दयातीति सावधारणश्रुतेः । अत एवञ्जातीयेषु निःसन्दिग्धत्वेन ब्रह्मरूपस्य कार्यस्यांशानां च प्रतिपादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितम् । नच मात्रासंसर्गवाक्यस्यानन्वयः । सर्वव्यवहारस्य ब्रह्ममूलकतया जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे व्युत्पादितत्वाज्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वेन जीवधर्माणामपि तत्रोपासनार्थं कथनेन तस्याप्युपपत्तेः । विज्ञातृत्वं तु नान्योतोऽस्तीति श्रुतेर्ब्रह्मधर्म एवेति तस्य तु सुखेनान्वयः । अतो ब्रह्मपरत्वे सर्वेषां वाक्यानामन्वयान्नात्र जीवपरत्वाशङ्का । तथा सति विप्रतिषेधाभावान्न प्रकृतिकारणवादस्यात्र प्रत्याशेत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अत्रोक्तं प्रियत्वं जीवधर्म एव, न ब्रह्मधर्म इति वादिनामेकदेशिनामपि मतेऽत्र प्रकृतिकारणवादो न सम्भवतीति संमतिबोधनाय तेषां मतानि त्रिभिः सूत्रैराह । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता विस्फुलिङ्गवत् कृत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । तत्र लौकिकैः पतिपुत्रादिभिः सहास्य प्रियत्ववचनं लौकिकमेवातोऽत्रात्मपदेन जीव एव परामृश्यत इति जीवप्रकरणमेवेदमिति प्रतिवादिशङ्कायां जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञेत्यादि । प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी । 'मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितं भवती'ति हि प्रतिज्ञा । सा च सर्वस्यैवाग्रे, 'ब्रह्म तं परादा'दित्यादिना व्युत्पादनादवगम्यते । सा तदा पूर्यते, यदा जीवोऽपि सर्वमध्ये प्रविशति । अतस्तत्सिद्ध्यर्थं ब्रह्माभेदेन जीवोपक्रमः । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्माभेदव्युत्पादनकोटौ जीवस्यानुक्तत्वात्तत्प्रतिज्ञा न सिध्येत । कृते तु तदभेदेनोपक्रमे ब्रह्मक्षत्राद्यभिमानित्वेन सोऽपि प्रविशेदत उपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं भवतीति पूर्वोक्ता प्रतिज्ञैवास्य ब्रह्मप्रकरणत्वगमिका पूर्वसूत्रोपन्यस्तश्रुतिभिर्ब्रह्मण एव श्रवणादिविधिविषयत्वादिति प्रियत्वज्जीवधर्मत्वे न जीवोपक्रमो दोष इत्यर्थः ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

अनादिसिद्ध एव चैतन्यमात्रो जीवः सङ्घाते प्रविष्टः संसारमापद्यते । केवलस्वरूपेण चिति प्रविष्टः संसारान्मुच्यते । अतो यदत्र प्रियत्वबोधितेन जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्तम्, तद् एवम्भावादुत्क्रमिष्यतो लिङ्गम् । मुक्तौ जीवो भगवानेव

भविष्यतीत्यस्य ज्ञापकम् । लिङ्गमित्यनुवर्तते । तन्मते केवलस्य जीवस्य चित्स्वरूपे ब्रह्मणि प्रवेशो मुक्तिरिति मुक्त्युपयोगिकत्वबोधनार्थं जीवोपक्रमः । एतद्गमकं तु 'येनाहं नामृता स्या'मिति मैत्रेयीवाक्यम् । सा हि मोक्षमिच्छन्ती विद्यां पृच्छति । यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वस्वरूपं न ज्ञापयेत्, सा कथं मुक्ता भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । तथाच स्त्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं जीवोपक्रम इति न तेन जीवस्य प्रकरणित्वसिद्धिरित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

आसक्त्या विषयभोक्तृ यद्भगवतो रूपं स जीव इति तन्मतम् । अत्रापि लिङ्गमित्यनुवर्तते । अतः संसारदशायामपि जीवो ब्रह्म तदवस्थाविशेषरूपत्वादिति बोधनार्थं जीवोपक्रमः । अतो नोत्क्रमलिङ्गत्वं, न चोपचारः । एतन्मतगमकं तु 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति वाक्यम् । तथाच सर्वभोक्तारमेकमात्मानं बोधयितुं प्रतिनियततत्तद्भोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदतीति जीवोपक्रमो जीवे भगवदवस्थाविशेषत्वपक्षस्य लिङ्गमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ॥ २२ ॥ ७ ॥ इति सप्तमं वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥२३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मणः कारणत्वेऽत्र समाधिकरण्या अवधारितेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वान्निमित्तत्वमभ्युपेयम्, न तु समवायित्वमपि । कार्यस्य त्रिगुणात्मकत्वदर्शनाच्च । अन्यथा प्रत्यक्षविरोधापत्तेः । यदि च यतो वा इमानीत्यादिश्रुत्यनुरोधादुपादानत्वमभ्युच्यते, तदापि श्वेताश्वतरेऽजावाक्यस्थाजापदस्य छागीशरीराभिधायकत्वाच्छागीशरीरं यथा तदधिष्ठातृजीवोपाधिविषया नानाविधं प्रजाजनकम्, तथा सांख्योक्तं प्रधानमपि ईश्वरोपाधिभूतं सन्नानाविधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपकातिशयोक्त्या बोधयितुं शक्नोति। किञ्च, 'यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति, स नो दधातु ब्रह्माव्यय'मिति तत्रत्यवाक्यान्तरे तन्तुनाभशरीरस्य दृष्टान्तितत्वेन तन्तूनां प्रधानजत्वकथनेन चेश्वरशरीरात्मकप्रधानांशैः शरीरैर्जीवानावृणोतीति सिध्यति । अतः पूर्वोक्तन्यायैः सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां तां विना कारणतानिर्वाहाभावादर्धजरतीयतया मायायाः समवायित्वं ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युपेयमिति वादं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभ्यते । तत्र च श्रुत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं प्रकृतिर्निमित्तकारणं ब्रह्म । उत सर्वविधं कारणं ब्रह्मेति संशयः । पूर्वपक्षस्त्वधिकरणप्रयोजनकथन एवोक्त इति ब्रह्म निमित्तकारणमेवेति प्राप्ते प्रतिवदति। प्रकृतिश्चेत्यादि। प्रकृतिः समवायिकारणं, चकारान्निमित्तकारणम् । 'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा। स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर' इति

वोध्या । 'कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छे'ति श्रुत्यैव तेषामनादरबोधनात् । तस्मात् केवलस्यैव ब्रह्मणः समवायित्वमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नाविनाभावाविभागयोगजधर्मादिमहिम्ना, किन्तूक्तेन दृष्टेनैव द्वारेणेति सिद्धम् ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वस्तुब्रह्मणः समवायित्वं तथापि कार्यकारणयोरभेदो ? भेदो वा ? नाद्यः । अलोकव्यवहारसङ्करापत्तेः । नेतरः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः बाधप्रसङ्गात्, अतो भेदाभेद एव कार्यकारणयोरास्थेय इति मतं निराकर्तुं लोहमणिनखनिकृन्तनदृष्टान्तौ । तत्र हि कार्यस्य कारणावस्थाविशेषरूपत्वं स्फुटम् । यत्र क्वचित् कारणज्ञाने सर्वत्र कारणाभेदज्ञानस्य सौकर्यात् । तत्रापि कचिल्लोहमणौ लाक्षासम्बन्धसत्त्वान्न सम्यग्ज्ञानं स्यादतो नखनिकृन्तनग्रहणम् । एवं सति यत्र क्वचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवेत्, सर्वं च भगवदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवेदिति सौकर्यम् । अत्र च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिर्न विवक्षितेति ज्ञापनाय 'वाचारम्भणं विकारो नामधेय'मिति । तत्रायमर्थः । यो विकारः पृथुबुध्नोदरादिः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको, न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः । यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोऽतो नामधेयं, नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वान्न व्यक्तिभेद इत्यतो न सामान्यलक्षणेत्यर्थः । एतदेवैकादशस्कन्धे भगवताप्युक्तम् । 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् । न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम् । भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत् स्यादिति मे मनीषे'ति । यत्परेण भूतं यच्च परेण प्रसिद्धं तत्तदेव स्यादित्यर्थः । अंशे कार्यत्वाभावात् प्रसिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः । अष्टमस्कन्धे अमृतमन्थने ब्रह्मस्तुतौ च । 'त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे । त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मा'दिति । नचैवं कुत्सितताद्भिानस्य का गतिरिति शङ्क्यम् । ब्रह्मविद्यायां कचिदपि कुत्सितत्वभानाभावात् । दोषदुष्टदृशामेव तज्ज्ञानाच्च । प्रसिद्धं चैतद् ऋषभदेवादिषु । किञ्च, लौकिकेऽपि गोमूत्रगोमयादिषु न कुत्सितत्वभानम् । तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम् ।

नतु यदि विकारस्य वाङ्मात्रत्वं तदेतेन वाक्येन विवर्तोपादानत्वं ब्रह्मणोऽङ्गीकृत्य प्रपञ्चस्यालीकत्वमेवाङ्गीकार्यमित्येतन्निराकरणायाह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपेणैव सत्यत्वं, न जगद्रूपेणाविकाररूपेणान्येन वा केनचिद् भिन्नेन रूपेण । तेषां रूपाणामागन्तुकत्वेन व्यवहारनिर्वाहमात्रार्थत्वात् । तथाच जगतो ब्रह्मत्वेन सत्यत्वान्नालीकत्वमित्यर्थः । ननु यदलीकत्वं श्रुत्यनभिप्रेतम्, तदा 'अपागादग्नेरग्नित्व'मिति न वदेदितिचेत्, न । यदग्न्यादे रोहितादिगुणकं रूपत्रयं तदनागन्तुकरूपविचारे अत्रिवृत्कृतानां तेजोऽबन्नानामेव, न तु त्रिवृत्कृतस्याग्न्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणात् प्रागपि तस्य सत्त्वात् । अतोऽग्न्यादेरनागन्तुकरूपवि-

ग्ने त्रिवृत्करणोत्तरं जातमग्नित्यादिकमनागन्तुकानारोपितरूपेणापागात्, अग्न्यादेः स्वाग्नादपगतम् । यतोऽग्नित्यादिकं वाचारम्भणम् । अवस्थारूपत्वाद्ग्न्यादीनां तेभ्यो ऽधिकम्, अतस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्, अग्नित्वाद्यपेक्षया अनागन्तुकानारोपितरूपमिति व्यर्थेनालीकत्वानापादकत्वात् । एतेनापि सामान्यलक्षणा निरारिता । अग्न्यादिविकृतेषु तेजस्त्वस्य सामान्यधर्मस्य विद्यमानत्वेऽपि तदनादरणात् त्रिवृत्करणस्य च बोधनात्, 'त्रीणि रूपाणी'त्येव सत्यमिति सावधारणकथनाचेति । इदं च मूलकारणस्यानन्तं परोक्षत्वादन्त्यकार्यापेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणे ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेण । एतदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचायनार्थम् । अतः सर्वं सुस्थम् । नच जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे जगति ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्यात्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात्, तथा सति देहात्मबुद्धेर्दोषत्वाभावेन तज्जनकाविद्यानिवर्तकशास्त्रवैयर्थ्यमप्यापद्येतेत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव साधीय इति वाच्यम् । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मत्वेऽपि इदानीं बहुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात्तस्यां सत्यां या देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्वात्माभिन्नत्वेन देहावगाहिनी, आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपैवेति तदपनोदार्थत्वेन शास्त्रसार्थक्यान्न जगन्मिथ्यात्वं युक्तम् । श्रौतदृष्टान्तबलेन तथा निश्चयात् । अतो ब्रह्मणः समवायित्वे दोषगन्धस्याप्यभावाद् ब्रह्मैव समवायिकारणम्, न प्रकृतिरित्यर्थः ॥२३॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

ननु दृष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्पदमुक्तम् । अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिथ्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत इति शङ्कायां प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गान्तरमाह । अभिध्येत्यादि । अभिध्यानं अभिध्या । इदमेवं करिष्यामीत्यालोचनं, तस्या उपदेशात् कथनात् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति स्वस्य बहुरूपाभिध्यानं सृष्ट्यादावुपदिश्यते । तथाच स्वस्य बहुरूपाभिध्यानेन सृष्टं स्वयमेव भवति, न तु स्वविवर्त इत्यर्थः । न चात्र कामनमुच्यते, नाभिध्यानमिति शङ्क्यम् । आप्तकामत्वश्रुतेः कामनाभावेन तस्यात्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच योगिकायव्यूहवदपि भवनादभिध्योपपत्तेर्नेयं अभिध्या समवायित्वसाधिकेति वाच्यम् । ब्रह्मणोऽभ्यासाभावात् । आत्मनो बहुत्वाभावेन श्रुतौ गौण्यापत्तेश्च । चकारा'दिदं सर्वं यदयमात्मे'ति कार्यस्य ब्रह्मत्वश्रुतिः संगृह्यते । तथाचैताभ्यां जगतो ब्रह्मैव समवायीत्यर्थः ॥२४॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

ननु 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर'मिति गीतास्मृतेः प्रकृतिमात्रतया किञ्चिदंशे उपादानत्वमस्त्विति शङ्कायां साक्षाच्छ्रुतिमेव समवायित्वे प्रमाणमाह । साक्षादित्यादि । साक्षाच्छ्रुत्यैव ब्रह्मणः समवायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि ।

वाक्योक्तसर्वरूपसमवायिरूपं च ब्रह्मैव । कुतः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । छान्दो
श्वेतकेतूपाख्याने, 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं वि
भवती'ति प्रतिज्ञा, निश्चितार्थो नियमविशेषः । 'संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्र
इति कोशात् । दृष्टान्तः श्रोतृबोधसौकर्यहेतुर्वक्तृश्रोतृसम्प्रतिपत्तिविषयोऽर्थः । इह वा
वाचकाभेदविवक्षया तयोर्बोधके वाक्ये प्रतिज्ञादृष्टान्तपदाभ्यामुच्यते । तयोरनुपरोध
बाधनात् । यदि हि ब्रह्मणः प्रकृत्यादिरूपत्वं नाङ्गीक्रियते, तदोक्तप्रतिज्ञादृष्टान्तवा
पीडयेतामतस्तदभावादेवमभ्युपेयमिति । अत्रायमर्थः । समवायिकारणज्ञानेन हि स
लकार्यज्ञानम् । अत्र चाश्रुतादिपदैः सर्वकार्यजातं परामृश्यते । तदश्रुतममतमविज्ञा
मपि येनैकेन श्रुतेन श्रुतं मतं विज्ञातं भवति तत्कारणं ब्रह्मैवेति । तत्रैकविज्ञानेन स
विज्ञानं योगजधर्मेणापि भवति । यथा, 'विश्वं पश्यति दूरत' इति, 'अनागतमती
चे'ति । तथाच न समवायित्वसिद्धिरित्यतो दृष्टान्तस्यापि ग्रहणम् । केवलदृष्टान्तग्रह
तु सर्वं वाच्यं, ज्ञेयत्वात् । तदेकदेशवत् । घटो वाच्यो, ज्ञेयत्वात् । पटवत् । सर्वं सत्
ज्ञेयत्वादित्यनुमानविधया ज्ञेयत्वादिरूपसामान्यधर्मात्मकं ब्रह्म स्यात्, न तु समवायीत्यत
द्वयोर्ग्रहणम् । तथा सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः कार्यैकदेशप्रत्यक्षरूपं दृष्ट
मेव द्वारं समवायित्वगमकम् । यथा ह्येकस्मिन् मृत्पिण्डे मृद्विकारत्वनिश्चयोत्तरं सर्व
स्मिँस्तत्सजातीये तथा ज्ञानान्मृत्तिकायां तत्समवायित्वज्ञानं तादृशैकदेशप्रत्यक्षादेव
भवति, नानुमानात्, तथा प्रकृतेष्येकत्र सन्मयत्वेपि निश्चिते सर्वेषु तत्सजातीयेषु तद्वि
कारत्वज्ञानात् सति सर्वसमवायित्वज्ञानं तादृशैकदेशप्रत्यक्षादेव भवतीति सति सर्वसम
वायित्वसिद्धिरिति न स्मृतिसिद्धायाः प्रकृतेः समवायित्वमिति बोध्यः । ननु भवत्वेव
मेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानम्, तथापि पूर्वोक्तश्रुतिभिः सा ब्रह्मोपाधिभूतत्वाद् ब्रह्माविनाभूता
वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वम्, स्वतश्च नियामक
त्वात् कर्तृत्वमित्येव युक्तम् । न तु केवलस्य प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् । नच 'सदेव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिव्याकोपः । तत्र सदेवेत्येवकारेणान्य
योगं व्यवच्छिद्याग्रे एकमेवेति विवरणेन मुख्यस्यैवान्यस्य व्यवच्छेदादमुख्यस्याविना
भूतस्याविभक्तस्य शरीरस्य सत्त्वेप्यविरोधात् । नच 'एके मुख्यान्यकेवला' इति कोशा
न्नानार्थस्यैकपदस्य मुख्यत्वरूपस्यैवार्थस्य ग्रहणे किं नियामकमिति शङ्क्यम् । सुबालो
पनिषदि प्रलयप्रकरणे पृथिवीलयमारभ्य 'अक्षरं तमसि लीयत' इत्यन्तेन सर्वस्य तमसि
लयमुक्त्वा, अग्रे 'तमः परे देवे एकीभवति, दिव्यो देव एको नारायण' इति तमसो
नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावेनाविभक्ततया चावस्थितिबोधनस्यैव गमक
त्वात् । नच लिङ्श्लेषण इति धात्वर्थादक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा
स्वरूपैक्यमिति शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वविनाभावोऽविभागो वेति वाच्यम् ।
अन्तर्यामिब्राह्मणे 'यस्य तेजः शरीरं, यस्य तमः शरीर'मिति शरीरत्वेन श्रावणात् सुबा

निषद्यपि 'यो मृत्युमन्तरे संचरन् यस्य मृत्युः शरीर'मिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूल-तमसोल्लेखाच्च तमसः शरीरतयैव सिद्धत्वेन स्वरूपैक्यस्य गृहीतुमशक्यत्वात्। शरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च, न केवलस्येतिचेत्। मैवम्। अद्वितीयविरोधापत्तेः। 'एकमेवे'ति कथनोत्तरं मुख्यान्यार्थयोर्वारणार्थमेव तत्प्रयोगात्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्। नचाद्वितीयपदेन मुख्यत्वमेव विव्रीयत इति वाच्यम्। एकपदेनैव अन्याधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षाया एवाभावात्। तेनासिद्धावनेन सुतरां प्रसिद्धेश्च। एतेनैव 'नान्यत्किञ्चनमिष'दिति मिपदन्तरनिषेधपरत्वमपि दत्तोत्तरम्। साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च।' 'यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवल' इति सर्वभूतवति काले तद्रहिते तमोऽवशेषाङ्किते च काले ब्रह्मण एव केवलत्व-कथनेन, यदा तमस्तत्त्वेनैकीभूतं तदा केवलो न शरीरीत्यर्थव्यक्तेर्द्वित्वसंख्यापूरक एव विषयपर्यवसानासिद्धेश्च। नच कालोक्तिविरोधः। तस्याः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधार-तया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तबोधनमात्रार्थत्वात्। अन्यथा शिष्यस्य सृष्टि-कालस्थत्वेन कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावात्। नच तस्याः कालसत्ताबोध-कत्वे किं बाधकमिति शङ्क्यम्। एतस्याः सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वेन, तत्र च सतोऽ-न्यस्य व्यवच्छेदे कालावेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्नत्वादत्र कालानुवादस्य वक्तुमश-क्यत्वेन स्वतन्त्रतया कालसत्ताबोधने वाक्यभेदप्रसक्तेरेव बाधकत्वात्। नचात्र काल-विशिष्टसत्सत्ताबोधकत्वमिति शङ्क्यम्। गौरवप्रसङ्गात्। समानजातीये बृहदारण्यक-वाक्ये 'सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य'दित्यनुवीक्षाश्रवणस्य बाधापत्तेश्च। तस्माच्छ-रीरविशिष्टस्योपादानत्वाङ्गीकारे केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव। एवञ्च, 'तमः परे देवे एकीभवती'त्यादौ य एकीभावः, स परस्वरूपाभेद एव, न तु नामरूपविभागा-नर्हत्वमात्रमित्येव मन्तव्यम्। लयस्य श्लेषरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वे एकीभावस्य भेदाभावात्मकत्व एव पर्यवसानात्। नच शरीरत्वबोधकश्रुतिविरोधः। तस्याः सृष्टिका-लीनवृत्तान्तपरत्वात्। अन्तर्यामिब्राह्मणेऽधिदैवादिभागेन तथात्वस्य स्फुटत्वात्। सुबालोपनिषद्यपि, 'अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्य' इत्युपक्रम्य पृथिव्या-दिमृत्य्वन्तानां शरीरत्वकथनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालसत्त्वाभावात्। प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव प्रसाधितत्वाच्च। तस्मान्नोक्तशरीरविशिष्टस्य प्रकृतित्वं, नापि प्रधानादेर्गर्भपतितभूतसर्गा-दिवत् स्थितिरिति निश्चयः। एवञ्च, 'प्रकृतिं पुरुषं चैवं विद्ध्यनादी'ति यानि वाक्यानि तानि चतुर्मुखाजन्यायेन जगत्साधारण्योत्पत्तिनाशनिषेधपराण्येव। 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पकम्। वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत्। तयो-रेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका। ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इत्यादिश्रीभागवतीयभगवद्वाक्येभ्यः। तेन 'यस्तन्तुनाभ' इति वाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्य-नन्तरकालवृत्तान्तबोधकमेवेत्येव निश्चयः। एवमेव परमाण्वादिकारणवादानामपि गति-

कथमुच्यत इत्यपेक्षायामाह । उभयाम्नानात् । ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रल यथोराम्नानात् । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति,' 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'ति । प्रकर्षेणैकीभावेन लयो यस्मिन्नि त्यर्थः । न ह्येतस्मिन् प्रलयबोधके आकाशवाक्ये तस्यानिमित्तत्वं सम्भवति । सुवर्णा दिषु तथैव दर्शनात् । अतो लौकिकेन वैदिकेन च न्यायेन साक्षाद् भगवानेव सम वायी । अतो मयाध्यक्षेत्यादीनां परम्परासृष्टिविषयत्वेन पाश्चात्यवृत्तान्तबोधकत्वम् 'हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते' इत्युत्तरार्धे विपरिवर्तनार्थत्वकथनात् । विपरि वर्तश्चात्र भ्रम एव । 'अवजानन्ति मां मूढा' इत्युत्तरवाक्यस्वारस्यादिति ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ननु, 'स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चे'ति कर्तृत्वं प्रतीयते । अ आकाशवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह । आत्मकृतेरित्यादि । आम्ना नादित्यनुवर्तते । 'स आत्मानꣳ स्वयमकुरुत, तस्मात् तत्सुकृतमुच्यते' इति स्वस्यैव कर्म तृभावस्याम्नानात्, सुकृतत्ववचनेनालौकिकत्वबोधनाच्च सिद्धे समवायित्वे वाक्यांशस्य दार्यौपचारिकत्वकथनं न युक्तमित्यर्थः । ननु स्वस्य कर्तृत्वेन सिद्धत्वात् कर्मत्वं क बुद्धावारोहेदित्याकाङ्क्षायां युक्तिमाह । परिणामादिति । कार्यकारणभावात् । तथा सुवर्णादितैजसद्रव्यवदविकृतस्यैव तथात्वाद् वृद्धेश्चालौकिकत्वात् सुवच एवैकस्य कर्म कर्तृभाव इत्यर्थः । अत एव वेदस्तुतौ 'न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम्' इत्युक्तम् । नच पूर्वावस्थान्यथाभावरूपस्य बहुभवनात्मकस्य श्रुत्यैव कथनात् कथं ब्रह्मणोऽप्यविकारित्वमिति शङ्क्यम् । दधिदु ग्धन्यायेन स्वरूपस्य स्वरूपगुणानां च योऽन्यथाभावस्तस्यैवात्र दोषत्वेन विवक्षितत्वात् तदभावे सुखेनाविकारित्वसिद्धेः । नचात्र मानाभावः । श्रुत्यैव तथोक्तत्वात् । व्यासचरणैरपि 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा'दिति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति ब्रह्मैव जगतः समवायिकारणमिति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

नन्वस्तु जडानां ब्रह्मण एव कारणत्वं, चेतनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वद र्शनाद् भगवतः पुरुषत्वेन योनिरूपा प्रकृतिरपि समवायिकारणमस्तु । शुक्रशोणितसम वेतत्वाच्छरीरस्येत्याशङ्क्य परिहरति । योनिरित्यादि । योनिरपि ब्रह्मैव । चकारेण शाक्तवादो निराक्रियते । योनिरपि, न तु योनिरेवेत्यर्थात् । कुत इतिचेत्, तत्राह । हि गीयत इति । यतो हेतोर्गीयते, श्रुत्यैव । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मिति सृष्टेः पूर्वमेकमेव कारणं प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव आनन्दाद्ध्येवेत्यादिभिरवधारणैश्च निर्णीतः । अतोऽनन्यकारणत्वे सिद्धे कथं तत्र स्मृत्युक्ता प्रकृतिः प्रविशेत् । द्वैतापत्तेः

श्च। 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तं भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा' इति प्रत्यक्षमेव गीयते। गीतासु च 'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह'मिति 'तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'ति च। अतोऽक्षरपुरुषोत्तमभावेनैकस्यैवोभयरूपत्वोपपत्तेर्योनिः पुरुषो वीर्यं जीवश्च भगवानिति। इदं सर्वं यदयमात्मेति सिद्धम्। तस्मात् नाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो नास्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम्।

(माध्वास्तु प्रकृतिश्चेति सूत्रे 'हन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति,' 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमभिसंविशन्ती'ति श्रुतिम्, अभिध्यासूत्रे च 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दिति, 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च। प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यत' इति वचनम्, 'सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्द' इति श्रुतिम्, 'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च, परस्यैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यत' इति ब्रह्माण्डवाक्यम्, साक्षात्सूत्रे 'चैष ह्येष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद्धिस्वरूप' इति पैङ्ग्यश्रुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मकृतिसूत्रे प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगात् प्रकृतावनुप्रविश्य तां परिणाम्य तत्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृतिशब्दवाच्यतां स्थापयित्वा, 'अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं बहुधा चकार, तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत' इति भाल्लवेयश्रुतिम्, 'अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम्, अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयते' इति नारदीयवाक्यं च तदुपष्टम्भायोदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। श्रुतेरप्रसिद्धत्वात्। तादृश्या अपि कथञ्चित् प्रामाण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयात्मकृतिबोधकत्वाभावेन विपयतयोपन्यासायोगाच्च। हन्त तमित्यारभ्य, विश्वरूप इत्यन्तासु स्वोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य च स्वत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकतायाः, भाल्लवेयश्रुतौ चाथशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं भानेन कालभेदकृतविषयभेदस्य स्फुटत्वेनैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्ययुक्तत्वाच्च। ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादेरिष्टतया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसम्भवे प्रकृतिशब्दयोगादरणेन रूढ्युपष्टम्भस्य व्यर्थत्वाच्च।

यत्तु जयतीर्थः ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोक्तेश्च न प्रमाणत्वम्, तथा अन्यार्थत्वस्य सूत्रव्याख्याने सम्यग्व्याख्यातत्वादित्याह। तदपि श्रद्धाजाड्यमात्रम्। सूत्रव्याख्यानस्यैवासङ्गततायाः प्रदर्शितत्वादिति। यदपि—ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसङ्गतैव। एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह। तदप्यसङ्गतम्। अशेषशास्त्रमध्ये 'स आत्मानं

१ चिह्नान्तर्गतः प्रकाशाशयः। मूलपुस्तकेषु न दृश्यते।

स्वयमकुरुत, सर्वं खल्विदं 'ब्रह्म तज्जलानिति,' 'स आत्मानमेव द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्,' 'हंताऽहं मदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्यादिश्रुतीनां, 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं,' नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वर, ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः, त्वय्यग्र आसीदित्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्यत्वात् परिणामं विना च तदसम्भवादिति । यदप्यानुमानिकपादे, प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत्, प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृतत्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादानत्वस्थापनमसङ्गतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत्, सूत्रेषु तददर्शनात् तदप्यसङ्गतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे कापि सङ्गतिरित्युक्तम्। तदप्यबुद्ध्यैव । प्रकृतेर्मूलकारणतायाः शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य निराकरणं सूत्रेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमानत्वेऽपि ब्रह्मणि मूलोपादानत्वाबाधात् । एकादश स्कन्धे 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका' इत्यादिना भगवतैव तथा निर्णीतत्वात् अतो ब्रह्मण उपादानत्वानङ्गीकरणमबोधाग्रहयोरन्यतरमूलकमेवेति दिक्) ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे अवैदिका विरुद्धाश्च वादा व्याख्याताः । अनुपयुक्तत्वेन बोधिता इत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिबोधनाय । एतदेव बोधसौकर्यार्थमग्रे प्रपञ्चयिष्यते ॥ २८ ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीव्रजनाथात्मजश्रीकृष्णचन्द्रविरचितायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ भावप्रकाशिकायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याय समाप्तः ।

૧) દ્વારકાદાસ કેશવલાલ
૫) ગીરધરલાલ જમનાદાસ જંત્રાણીઆ
૨) રૂગનાથદાસ પ્રાણજીવનદાસ ગાંધી
૧) ડાલાભાઈ અમરતલાલ
૨) જેઠીસનદાસ બાપુજી
૨) નગીનલાલ રણછોડદાસ

વારાહી

૧) મોતીલાલ હરખજી

અંકલેશ્વર

૫) તુળજારામ મુલચંદ

નાહોદ

૧) ત્રીભોવન દલપત

ચોખડા

૧) મગુલાલ દ્વારકાદાસ

કારેલી

૧) બહેચરદાસ દ્વારકાદાસ

ઉમરેઠ

૧) ગોરધન છગનલાલ

હાલોલ

૧) મગનલાલ હરગોવન
૧) મોહનલાલ હરગોવન
૧) મગનલાલ મનસુખ
૧) પારેખ મણીલાલ તીકમલાલ
૧) ગોરધન કુબેરજી
૧) નરોતમ દ્વારકાદાસ
૧) લલુભાઈ કેશવલાલ
૧) મોતીલાલ ભાઈદાસ

બહાદરપુર

૫) મોદી લલુભાઈ ફીલાભાઈ
૫) ચુનીલાલ ગડબડદાસ
૮) કેશવલાલ નરોતમ
૫) શીવલાલ હરગોવન
૧) છગનલાલ નાથાભાઈ
૪) મોહનલાલ છગનલાલ મજમુદાર
૫૦) મગનલાલ શીવલાલ
૧૦) લલુભાઈ હરીલાલ
૫) મોદી મગનલાલ ફીલાભાઈ
૫) કરસનદાસ હરીલાલ
૧) પરીખ કેશવલાલ ઇશ્વરદાસ
૧) શેઠ છગનલાલ શીવલાલ
૨) દેસાઇ ભાઈચંદ ગોરધન
૫) મુળજી શીવલાલ
૧) લલ્લુ મુળજી
૨) ગડબડ મુળજી

૨ નાથા બાપુજી
૫) દેસાઇ લલુ દલપત
૫) નરોતમ દામોદર
૧) કસ્તુરભાઈ ત્રીભોવન
૫) હીંમતલાલ હરગોવન
૨) દેસાઇ ત્રીભોવન સુખલાલ
૧) મોહનભાઇ મોતીલાલ

પલનવડ

૧) નાથા માણેકલાલ
૨) મગનલાલ નરોતમ
૧) કેશવલાલ નરોતમ
૧) નારણ નરોતમ

કોસીંદ્રા

૫) શીવલાલ નરસીંદાસ
૧) દલસુખ જમનાદાસ
૧) અમથીબેન, સીનોર

કપડવંજ

૧) બેન રૂખમણી મનસુખ નારણની દીકરી
૧) માણેકલાલ ગોરધન, ચીખલી
૧) રતનશી લાધાભાઈ, અમરેલી
૧) હરીલાલ રણછોડ, દાહોદ
૧૦) ભાઈદાસ હરગોવન, ડાસરા

સંખેડા

૫) મનસુખ પીતાંબર
૫) મનસુખ કુબેરદાસ
૧) ગડબડ શીવલાલ

જેતપુર

૨) ગડબડ દલપત
૧) મોતીલાલ દલપત
૧) કેશવલાલ મનસુખ
૨) ગોરધન પ્રેમાનંદ
૧) ભાઈ જેઠાર
૧) છોટાલાલ હીંમતલાલ
૧) લલુ હરગોવન
૧) મગન મુળજી
૧) આદીતબેન, વડોદરા

ડાભોઇ

૧) કાશીબેન
૧) ગોવિંદલાલ દલસુખ
૨) મગનલાલ છગનલાલ, સારેસી

આણંદ

૨૫) રાધાબેન, શા. મોતીલાલ મુળચંદના ધર્મપત્ની
